

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

Св.	XXXII	Год.	2002.	С	5-303	1-11	Чачак 2002.
Vol.		Year		Р			

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАК

R E C U E I L
DES TRAVAUX DU MUSEE NATIONAL
XXXII

ČAČAK
2002.

UDK – 06.055.2 (497.11)

YU ISSN 03507262

З Б О Р Н И К
РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XXXII

ЧАЧАК
2002.

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ
XXXII**

Редакциони одбор
Др МИЛОЈЕ ВАСИЋ, НЕВЕНКА БОЈОВИЋ,
ЛИДИЈА НИКИТОВИЋ, ДЕЛФИНА РАЈИЋ,
СНЕЖАНА ШАПОЊИЋ-АШАНИН и МИЛОШ ТИМОТИЈЕВИЋ

Одговорни уредник
НЕВЕНКА БОЈОВИЋ

Први уредник
МИЛОВАН ВУЛОВИЋ

Графичка обрада
ЗОРАН ЈУРЕШ

Насловна страна
арх. СЛОБОДАН ЂОРЂЕВИЋ

Лектор
БОШКО ЂАЛОВИЋ

Коректор
НАДА МАКСИМОВИЋ

Превод на енглески
ВЕСНА КОВАЧЕВИЋ

Превод на француски
ЗОРИЦА ХАЦИ-ВИДОЈКОВИЋ

Издавач: Народни музеј – Чачак

www.cacakmuzej.org.yu
e-mail: camuzej@eunet.yu

Штампа
„СВЕТЛОСТ“ – Чачак

КАТАРИНА ДМИТРОВИЋ

**РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА
ПРАИСТОРИЈСКЕ НЕКРОПОЛЕ ПОД ХУМКАМА
НА ЛОКАЛИТЕТУ РУЈА У ДУЧАЛОВИЋИМА**

Катарина Дмитровић
СЦГ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK: 903.5(497.11)

Западна Србија, а у оквиру ње и околина Чачка, је у археолошкој литератури карактеристична по великом броју некропола под хумкама. Интересовање за њихово истраживање је постојало још крајем XIX века. Професор чачанске гимназије Сима Тројановић је тада почео са истраживањем хумки, али су, нажалост, његова ископавања изведена нестручно. И поред тога, рад професора Тројановића¹ нас је доста упознао са некрополама под хумкама, њиховој распрострањености и тадашњем изгледу. Корисна сведочења о овим врстама некропола такође су оставили А. Станојевић², Ф. Каниц³, М. Валтровић⁴, Ј. Ердељановић⁵. Многе хумке су неповратно нестале током обраде тла, нивелацијом земљишта, ерозијом или пак пљачком.

Некрополе под хумкама у чачанској регији могу се територијално разврстати у три концентрационе зоне: долина Западне Мораве, Драгачево и кабларски венац, које се даље надовезују на некрополе

1. С. Тројановић/А. Станојевић, *Преисторијске сџарине из рудничког округа*, Старинар 7, Београд, 1890, 104-105; С. Тројановић, *Преисторијске сџарине из рудничког округа*, Старинар 9, Београд, 1892, 4-14.

2. С. Тројановић/А. Станојевић, нав. дело, 107-110

3. Ф. Каниц, *Србија, земља и сџановништво*, Београд, 1985, 543

4. М. Валтровић, *Бакрене и бронзане сџарине из Србије*, Старинар 7, Београд, 1890, 85-86

5. Ј. Ердељановић, *Доње Драгачево (анитројогеографска проучавања)*, Насеља и порекло становништва 1, СЕЗ, Београд, 1902, 75, 119-124, 138.

Горње Добриње и пожешког краја.⁶ Без обзира на различито географско распрострањање, несумњиво је да су све ове некрополе уско повезане. У Драгачеву, брдско-планинској области југозападно од Чачка, констатовано је највише некропола под хумкама које су временом у великом броју нестале. Од оснивања Музеја у Чачку 1952. године отпочео је систематски рад на истраживању археолошких локалитета. Од првих археолошких истраживања 1956. године на локалитету Гротница у Гучи, па до 1989. године, у планинском делу чачанске регије истражено је укупно 26 хумки у оквиру 11 некропола, с тим да су само две некрополе у потпуности истражене – некрополе на локалитету Ивково брдо у Крстацу и Бабињак у Доњој Краварици.⁷

У оквиру некропола под хумкама Драгачева, које су у литератури познате и под именом комплекс хумки Марковица-Негришори, налази се и некропола на Руји у селу Дучаловићима. Смештена је на југоисточним падинама Рује, на заравњеној греди оријентисаној југоисток-северозапад, где је усечен сеоски пут који данас чини границу атара села Дучаловића и Негришора. Хумке ове некрополе се пружају у низу, на незнатном растојању једна од друге, с обе стране марковичког пута, пратећи правац сеоског пута и планинске косе. С негришорске стране пута уочено је седам тумула већих димензија, пречника преко 20 m и очуване висине до 2 m, од којих је свака раскопавана у центру, тако да су видљива удубљења пречника и до 4 m. На другој страни пута су, с дучаловићке стране, хумке мањих димензија, пречника 10-15 m и веома ниске. Просечна надморска висина локалитета је око 640 m.

Рекогносцирањем Драгачева⁸ 1955. године, на Руји су регистроване 23 хумке, док је геодетским снимањем овог терена двадесет година касније уочено само 13, многе доста оштећене и заравњене. Археолошка истраживања⁹ на потесу Рује су вођена у оквиру две кампање,

6. Регија над којом има надлежност Народни музеј у Чачку је територија општине чачак, Лучани и Ивањица, а до 1994. године овде је припадала и територија општине Г. Милановац.

7. М. Икодиновић, *Babinjak, Donja Kravarica – praistorijske humke*, *Arheološki pregled* 14, Beograd, 1972, 46-47; М. Икодиновић, *Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају*, каталог изложбе, Чачак, 1985; Ј. Никитовић, М. Стојић, Р. Васић, *Мојсиње, некропола под хумкама бронзаног и гвозденог доба*, Чачак, 2002, 15-20; Л. Никитовић, *Ivkovo brdo – Krstac nekropola pod humkama bronзаног доба*, рад у štampi.

8. Д. Ранковић, М. Икодиновић, *Извештај систематског рекогносцирања доњег Драгачева*, Зборник радова Народног музеја IV, Чачак, 1973, 169.

9. Археолошким ископавањима је руководила археолог М. Икодиновић, а као чланови екипе учествовали су историчар уметности Д. Ранковић – Вучићевић, препаратор Миша Хуђећ и студент археологије Ј. Марковић.

1977. и 1978. године, када је истражено укупно пет боље очуваних хумки из ове групе. С обзиром на мале димензије хумки и оштећења, ископавања су вршена по координатном систему, с тим да су хумке 10, 11 и 12 ископаване по систему супротних сегмената без контролних профила, док су у хумкама 9 и 13 остављани контролни профили.

ХУМКА 9

Хумка 9 је димензија 9×8 m, очуване висине од нивоа здравице 1m. Хумка је доста заравњена и већим делом уништена просецањем сеоског пута и дивљим копањем (Т. III /1).

Приликом истраживања централног дела, уочен је укоп који се ширио од центра према северу и захватао радијалну површину пречника од око 1,2 m. Очигледно је да се ради о оштећењу центра хумке. У оквиру овог укопа, на дубини од 0,80-0,86 m, пронађено је више ситних фрагмената калцинисаних костију, трагова гаражи, неколико атипичних фрагмената веће посуде – урне. Од гробних прилога констатовани су:

- перла кружног облика пречника 1,5 cm од стаклене пасте црне боје прошарана белом бојом са мотивом концентричних кругова; кружни отвор за низање постављен по краћој оси (Т. I/1);

- две кружне перле пречника 1 cm и 0,9 cm од стаклене пасте плаве боје, порозне површине; већи кружни отвор налази се на краћој оси; на мањој перли налази се већи отвор за низање промера 0,5 cm, делимично оштећена (Т. I/2, 3);

- фрагментован прстен типа *Noppenring* од бронзане жице троугаоног пресека, пречника 1,1 cm (Т. I/4);

- фрагментован салталеон од узане бронзане траке, сегментног пресека, пречника 0,35 cm савијен у цевчицу дужине 1,5 cm од шест густо постављених намотаја (Т. I/5).

Оквирно датовање гроба из хумке 9 може се извршити на основу гробних прилога, као и претпостављеног начина сахране. Рано бронзано доба се може одмах искључити, јер бронзани накит као прилог се по правилу јавља у гробовима тек од наредног раздобља - средњег бронзаног доба.

Салталеон и перле од стаклене пасте не представљају хронолошки осетљиве предмете. Једино прстен типа *Noppenring* се може пре-

цизније датовати на основу аналогије из Подриња, са некрополе Језеро у Роћевићима, хумка 3, гроб 3, датован у Вг В₂ – С по Reinecke-у.¹⁰

С обзиром да је гробна целина јако оштећена, могуће је само претпоставити, на основу регистрованих гробних остатака, да су остаци са ломаче положени у керамичку урну заједно са прилозима. У ближој околини аналогије за овакав тип сахране имамо на локалитету Дубац, хумка 1 гроб 10 и хумка 2 гроб 3¹¹ и на локалитету Велико поље, хумка 1 гроб 3¹², оба у Јанчићима на Каблару.

На основу наведених констатација, гроб из хумке 9 се може датовати у Вг В₂ – С по Reinecke-у.

ХУМКА 10

Хумка 10 је највећих димензија, 14,4 × 14 m, очуване висине од 1,2 m, земљане конструкције, заравњеног врха, оштећена на периферним деловима засецањем међе на источној и просецањем трасе сеоског пута на јужној страни. Приликом ископавања су откривене две гробне целине.

ГРОБ 1 се налазио на око 2 m јужно од центра, у слоју насипа хумке на дубини од 0,58 m. Откривена гробна конструкција је у облику каменог ковчега правоугаоног облика, који је оријентисан дужим странама у правцу исток-запад, делимично оштећен и деформисан (сл. 1). Сачињен је од монолитних камених плоча; оквирне плоче су насатично постављене и спуштају се у дубину још 10-18 cm у односу на поплочано дно ковчега. Плоча прекривач преклапа оквира ковчега у ширини од 5-10 cm. Делимично је оштећена на јужној страни, вероватно дубљим орањем, где је констатовано неколико дислоцираних плочица са смакнутог прекривача. Сада се може тешко утврдити да ли је плоча прекривач била монолитна или састављена од 2-3 веће плоче. Димензије покривача су 150 × 70 cm, док је оквир ковчега димензија 110 × 60 cm. После детаљног чишћења у унутрашњости ковчега, установљено је да се ради о празном гробу – кенотафу (сл. 2), у коме је од

10. М. Косорић – Д. Крстић, *Хронолошка дејерминација гробова из хумки са јошеса Трновице – Пађине – Роћевићи*, Зборник Народног музеја XIII/1, Београд, 1988, 44.

11. Л. Никитовић, *Резултати ископавања праисторијске некрополе на локалитету Дубац у Јанчићима на Каблару*, Зборник радова Народног музеја XXIX, Чачак, 1999, 11-14

12. Иста, *Праисторијска хумка на Великом пољу у Јанчићима код Чачка*, Зборник радова Народног музеја XXVI, Чачак, 1996, 27-30.

прилога пронађен само један керамички судић (Т.П/1) постављен на бок, висине 13 cm, који је под притиском земље потпуно здробљен.

Суд је кугластог трбуха и високог цилиндричног врата, са очуваном једном тракастом дршком која полази од обода и спаја раме суда. Суд је рађен од боље пречишћене земље, недовољно печен, мркосиве боје. Аналогије за овај суд на територији Западне Србије имамо на локалитету Бандера у Белој Цркви код Крупња у хумци 1, гроб 24¹³ и у оквиру групе 1¹⁴ из исте хумке. Као случајан налаз из околине Прибоја на Лиму потичу два слична примерка.¹⁵ На територији Драгачева исти примерци су откривени у хумци у селу Турици код Гуче,¹⁶ као и у Негришорима.¹⁷

По М. Гарашанину, наведена врста суда представља водећи керамички тип раног бронзаног доба у оквиру групе Белотић – Бела Црква и типолошки се везује за културе раног бронзаног доба у панонском басену (Вг А₁ по Reinecke-у).¹⁸ Према мишљењу Н. Тасића, на основу извесних сличности у оквиру материјалне културе (између осталог и наведена керамичка форма), култура раног бронзаног доба Западне Србије се сврстава у шири културни комплекс раног бронзаног доба који назива Винковци – Шомођвар – Белотић – Бела Црква.¹⁹

Током раног бронзаног доба, у Западној Србији сахрањивање је обављано истовремено спаљивањем и инхумирањем покојника.²⁰ Када се ради о скелетним сахранама у досад истраженим хумкама на територији Драгачева, по правилу, користи се камени ковчег-саркофаг, прекривен хумком. Поред каменог саркофага регистрованог у хумци 12 на Руји, сличне типове налазимо и у ближој околини: локалитет Бабињак у Доњој Краварици, хумка 1, локалитет Ошљевац у Турици, локалитет Ивково брдо у Крстацу, хумка 1,²¹ и локалитет Рајића брдо у

13. М. и Д. Гарашанин, *Ископавање њумула у Белој Цркви и Белој Цркви*, Зборник радова Народного музеја I, Београд, 1956/57, 27, сл. 7а.

14. Исто, 28, сл. 7 ц, д.

15. М. Zotović, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba Zapadne Srbije*, Т. Ужиче -Beograd, 1985, 31, Т. IV/7, 8.

16. Л. Никитовић, *Праисџоријска хумка у селу Турици код Гуче и њен значај у раном бронзаном добу Драгачева*, Зборник радова Народного музеја XXIV, Чачак, 1994, 31, сл. 1, 2.

17. С. Тројановић, *Праисџоријске сџарине из рудничког округа*, Старинар 9, Т. I, 3.

18. М. Гарашанин, *Праисџорија на џилу Србије I*, Београд, 1973, 264.

19. Н. Тасић, *Југословенско Подунавље од индоевројске сеобе до џродора Скиџа*, Београд, 1983, 47.

20. М. Икодиновић, *Сахрањивање џод хумкама бронзаног доба у чачанском крају*, каталог изложбе, Чачак, 1985.

21. Л. Никитовић, *Прилог џроучавању џразних џробова у бронзаном добу Драгачева*, Зборник радова Народного музеја XXXI, Чачак, 2001, 7-9, сл. 2, 3, 4; Л. Никитовић, М. Стојић, Р. Васић, *нав. дело*, 16-17.

Гучи.²² Нешто западније, овај тип ковчега је констатован и у ужичком крају у селу Рибашевини.²³

На основу прилога – керамичког судића, као и облика гробне конструкције, гроб 1 се може временски одредити у рано бронзано доба.

ГРОБ 2 је оштећен накнадним прекопавањима у центру хумке. Уочен је укуп на површини која се радијално шири око центра, у пречнику од око 2,5 m. У овој целини, на нивоу основе хумке (дубина 1,2 m), откривена је група камена (сл. 3), која вероватно представља остатке уништене гробне конструкције. На целој површини је пронађено више комадића калцинисаних костију, гаражи и неколико уломака атипичне керамике.

Примарна сахрана спаљеног покојника у Драгачеву је констатована и на локалитету Ивково брдо у Крстацу у хумци 4²⁴ и на локалитету Сува чесма у Лучанима²⁵. На основу налаза са ових локалитета, могуће је делимично реконструисати погребни ритуал: пошто је покојник спаљен на ломачи, прикупљани су остаци са ломаче и положани на средишње место у хумци, обично на нивоу основе хумке, а потом прекривани ломљеним каменом у облику ниске купе. Сличан ритуал је констатован и на локалитету „До“ у Дрежнику код Ужица.²⁶

Недостатак покретног материјала отежава датовање гроба 2, али се на основу изведених аналогича може претпоставити да припада раном бронзаном добу.

ХУМКА 11

Хумка 11 је пречника 13,2 × 11 m, висине 1,1 m, оштећена је прекопавањем и урастањем корења дрвећа (Т.III/2). У насипу хумке нађено је неколико атипичних фрагмената керамике и један кремени ножић. На око 1,5 m југоисточно од центра хумке, на дубини од 0,53 m, у слоју растресите земље откривен је мањи керамички суд.²⁷ Поред суда није било никаквих промена у земљи који би указивали на гроб, што говори да је највероватније гробна целина са урном уништена.

22. Л. Никитовић, М. Стојић, Р. Васић, *нав. дело*, 15.

23. М. Зотовић, *нав. дело*, 34.

24. Л. Никитовић, *Ivkovo brdo - Krstac, nekropola humki iz bronzanog doba* (рад у štampi).

25. Л. Никитовић, М. Стојић, Р. Васић, *нав. дело*, 17-18.

26. М. Зотовић, *нав. дело*, 33.

27. М. Икодиновић, *нав. дело*, кат. бр. 49.

Урна је биконичне профилације са ниском коничном ногом, цилиндричним вратом и благо извијеним ободом, висине 14 cm (Т.П/2). Израђена је од недовољно пречишћене земље, неуједначено мркоцрвенкасте и сиве боје. На прелому трбуха (на споју конуса) налазе се четири правилно распоређена брадавичаста испупчења, а на рамену постављене су симетрично две тракасте и две језичасте дршке. Језичасте дршке спојене су пластичним ребром са брадавицама на прелому трбуха. Прелаз из врата у раме суда је наглашен низом кружних удубљења која повезују дршке и језичасте додатке. На спољњој површини суда очуван је у трагу танак заглачан премаз, иначе површина је испрана и неравна. На једном месту су угребани кратки зарези, што је честа појава на гробној керамици у истраженим хумкама у Драгачеву.

На локалитету Шумар у Белотићу у хумкама 19²⁸, 7 и 16²⁹, као и на локалитету Језеро у Роћевићима у хумкама 3 (гроб 2) и 7 (гробови 1 и 3)³⁰, констатовани су скелетно сахрањени покојници у одређеним гробним конструкцијама овалног облика од шљунка и крупнијег камена са прилогом керамичког суда истог типа као наш примерак.

Д. и М. Гарашанин сврставају овај керамички облик у ватинско-вршачки тип и датују га у Вг С по Reinecke-у.³¹

На 1,4 m јужно од центра хумке пронађена је овална издужена површина димензија 3,5 m × 1,8 m од запечене земље и гари и ситним фрагментима атипичне керамике. Дебљина слоја износи и до 7 cm.

И ова хумка оштећена је дивљим копањем у центру и том приликом је уништена централна гробна целина.

На северној периферији хумке уочено је неколико спорадичних белутака који можда представљају оштећен венац који је опасивао основу хумке.

ХУМКА 12

Хумка 12, димензија 10,5 × 9,5 m, висине 1,2 m, је такође земљане конструкције (Т.IV). Истражене су две гробне целине.

28. М. и Д. Гарашанин, *Ископавање шумула у Белојићу и Белој Цркви*, 43, сл. 46.

29. Исти, *Ископавања шумула у комплексу Белојић – Бела Црква 1959. и 1960. године*, Зборник радова Народног музеја III, Београд 1960/1961, 59-62, сл. 5 и 15.

30. М. Kosorić – D. Krstić, *Iskopavanje praistorijskih humki u Pađinama i Ročeviću 1970. i 1971. godini*, Članci i građa IX, Tuzla, 1972, 13, 17, T. VII/3, 4.

31. М. Гарашанин, *Ископавања шумула у комплексу Белојић – Бела Црква 1959. и 1960. године*, 65; Исти, *Праисторија на југу Србије 1*, 373, 374.

У ГРОБУ 1 је обављена примарна сахрана (сл. 4). На око 0,5 m од центра хумке констатована је гробна конструкција у облику правоугаоног каменог ковчега, оријентисан дужим странама у правцу исток-запад. Покривач је од монолитне камене плоче димензија 156 × 91 cm који прекрива оквирне плоче. На бочним странама ковчега постављене су по две камене плоче које се преклапају, док су чеоне плоче притесане и имају скоро квадратни облик. Подужне плоче су благо укошене на спољну страну. Ковчег је био постављен на нагорелу земљу. Скелет покојника је у згрченом положају, са главом на западу (сл. 5). Десна рука је савијена у лакту са шаком поред главе, док је лева рука савијена са шаком испред грудног коша. Обе ноге су савијене у коленима, тако да су потколенице припијене уз бутне кости.

Дужина скелета износи 1,07 m. Антрополошком анализом утврђено је да се ради о одраслој особи, мушког пола.³²

Око лобање констатовани су трагови окера. Окер у гробовима пронађен је и у хумкама у Ошљевцу у Турици³³, на локалитету Дубац³⁴ и Велико поље³⁵ у Јанчићима.

Од гробних прилога пронађен је са десне стране скелета, поред карлице, један керамички суд³⁶ са високим цилиндричним вратом, који је лежао положен са отвором према глави (Т.П/3). Суд је од боље пречишћене земље, углачане површине, сивомрке боје, висине 12,7 cm.

У земљи око ковчега констатовани су трагови гарежи, пречника од око 2 m и дебљине од око 30 cm, који се завршава на дубини од 1,2 m, тј. до нивоа основе хумке. Ова појава је везана за ритуално очишћење простора припреманог за првобитну сахрану.

Гроб 1 се може датовати, према начину сахране и гробног прилога, у рано бронзано доба, Вг А1 по Reinecke-у.³⁷

ГРОБ 2 налази се у југоисточном делу хумке, на око 2,5 m од њеног центра. У слоју насипа хумке су на више места констатовани фрагменти раздробљеног керамичког суда (Т.П/5), као и калцинисане ко-

32. Антрополошка експертиза остеолошких остатака са локалитета Руја је извршена једино у овом случају, а радила је антрополог Жужа Цофман Киш из Мађарског Народног музеја.

33. Л. Никитовић, *Праисторијска хумка у селу Турици код Гуче и њен значај у раном бронзаном добу Драгачева*, 30.

34. Иста, *Резултати ископавања праисторијске некроле на локалитету Дубац у Јанчићима на Каблару*, 10.

35. Иста, *Праисторијска хумка на Великом пољу у Јанчићима код Чачка*, 25-30.

36. М. Икодиновић, *нав. дело*, кат. бр. 8.

37. Уп. текст на странама 4-6, са нап. 13-23.

сти. Ова гробна целина је највероватније уништена развлачењем хумке. Аналогија за керамику из гроба 2 постоји на локалитету Дубац у Јанчићима у хумци 2, гроб 2,³⁸ који се датује у средње бронзано доба, па може се сматрати да се у овом случају ради о секундарној гробној целини заснованој такође у средње бронзано доба.

ХУМКА 13

Хумка 13 (Т.V) је такође мањих димензија, пречника 11 m, очуване висине од око 1 m. На јужној периферији хумка је оштећена усецањем пута. У оквиру хумке истражене су две гробне целине.

ГРОБ 1 (сл. 6) је на периферном делу хумке, на 4 m североисточно од центра, на дубини од 0,55 m. Гробна конструкција је правоугаоног облика, од ситнијег и крупнијег камена кречњака, оријентисана дужим странама у правцу север-југ, са одступањем према западу од 20 степени, димензија 3,2 × 1,4 m, делимично оштећена на североисточном делу. Гроб је постављен директно на слој чврсте, жућкасте земље и прекривен је тањим слојем ситнијег и крупнијег камена кречњака дебљине од око 20 cm. Покојник је положен на десни бок у благо згрченом положају, оријентисан северозапад-југоисток са главом на северозападу. Ноге су благо згрчене у коленима, а према незнатним остацима руку може се претпоставити да је десна рука била испружена испред тела, док је лева савијена у лакту. Скелетни остаци су доста оштећени и дислоцирани урастањем корења дрвета. Дужина скелета износи 152 cm.

Од прилога констатована је једна бронзана пинцета³⁹ са лепезасто проширеним крајевима и украшена линеарним орнаментима у техници искуцавања дужине 6,5 cm, откривена у пределу кључних костију покојника (Т.I/6). Пинцете су чест прилог у гробовима под хумкама средње Европе (Hügelgräberkultur), где се датују у Вг С.⁴⁰ Оне су такође карактеристичне и за културе бронзаног доба у карпатској котлини.⁴¹

38. М. Икодиновић, *нав. дело*, кат. бр. 66.

39. Исто, кат. бр. 36.

40. М. и Д. Гарашанин, *Ископавања њумула у комплексу Белошић - Бела Црква 1959. и 1960. године*, 61, са нап. 16.

41. М. Косорић - Д. Крстић, *Хронолошка дејтерминација гробова из хумки са њошеса Трновице - Пађине - Рођевићи*, 36.

Слични примерци су пронађени на некрополи у Белотићу у хумци 14⁴² и на локалитету Каравлашке куће у Пађинама, у хумци 4, гроб 1.⁴³

Овакви облици пинцета су се задржали и током каснијих периода, што потврђују пинцете на некрополама горњег Подриња, Гласинца,⁴⁴ у долини Уне, у Лици⁴⁵, а датовани у На С-D по Reinecke-у.

Аналогни погребни ритуал је посведочен на локалитету Дубац у Јанчићима на Каблару, у хумци 3 гроб 1, који је датован у Вг В-С по Reinecke-у.⁴⁶ Западније, аналогије су забележене на локалитету Шумар у Белотићу у хумци 14, где су у истоветној гробној конструкцији откривене као прилог две пинцете, а датоване у Вг С по Reinecke-у⁴⁷, као и на локалитету Језеро у Рођевићима у хумци 3 гробови 1-5, који су датовани у Вг В2-С по хронолошком систему Reinecke-a.⁴⁸

Ова гробна целина припада периоду средњег бронзаног доба, Вг В2-С по Reinecke-у.

ГРОБ 2 се налазио на око 2,5 m источно од центра тумула, на дубини од 0,8 m. Гробну конструкцију чини овални венац од ситнијег камена кречњака, димензија 216 × 95 cm. Унутар овог венца констатовани су веома трошни остаци скелетно сахрањеног покојника. Према остацима скелета могло би се претпоставити да је покојник положен у згрченом положају са благо савијеним ногама у коленима. Оријентација гроба је југозапад-северисток са главом на југозападу окренут лицем према западу. У гробу није било прилога. На основу карактеристика земље око гроба, може се претпоставити да је гроб накнадно укопан и да лежи дубље од основе хумке.

Гробна конструкција је сличног типа као претходно описана из исте хумке. Недостатак покретног материјала отежава њено датова-

42. М. и Д. Гарашанин, *Ископавања тумула у комплексу Белошић - Бела Црква 1959. и 1960. године*, 60, сл. 10.

43. М. Kosorić - D. Krstić, *Ископавање праисторијских хумки у Рађинама и Рођевићу, Ћлаци и Града VIII*, Tuzla, 1970, 25, 29-30, Т. V/2; М. Kosorić, *Културни, етнички и хронолошки проблеми илирских некропола Подриња*, Tuzla, 1976, 36, Т. VI/2, а-б.

44. М. Kosorić, *nav. delo*, 30.

45. В. Raunig, *Праисторијска некропола на Градини и селу Рипач*, Glasnik Zemaljskog muzeja NS 35/36, Sarajevo, 1981, 149, 150, Т. III/13.

46. Л. Никитовић, *Резултати ископавања праисторијске некрополе на локалитету Дубац у Јанчићима на Каблару*, 16-17, Т. VIII.

47. Д. и М. Гарашанин, *Ископавања тумула у комплексу Белошић-Бела Црква 1959. и 1960. године*, 53-54, сл. III.

48. М. Kosorić - D. Krstić, *Ископавање праисторијских хумки у Рађинама и Рођевићу 1970. и 1971. године*, 13-14, План IIIб; Исти, *Хронолошка датуминација гробова из хумки са појаса Трновице - Пађине - Рођевићи*, 43-45.

ње, али се на основу сличности ритуала може идентификовати као секундарна гробна целина из средњег бронзаног доба.

У насипу хумке, на удаљености 0,9 m северно од центра и на дубини 0,59 m, откривен је фрагментован керамички суд⁴⁹, високог цилиндричног врата са једном очуваном тракастом дршком висине 13 cm, положен на бок (Т.П/4). У земљи око суда констатована је гареж у незнатним траговима. Овај тип суда је идентичан са већ поменутиим примерцима из хумки 10 (гроб 1) и 12 (гроб 1), карактеристичних за рано бронзано доба.

ЗАКЉУЧАК

Сахрањивање под хумкама представља облик сахрањивања који се у овом делу Поморавља практикује од почетка енеолита до краја старијег гвозденог доба.

Некропола на Руји у Дучаловићима коришћена је у рано и средње бронзано доба. Хумке 10, 12 и 13 су коришћене примарно у рано бронзано доба, а секундарно и касније, што је општа појава за ово подручје Србије, док су хумке 9 и 11, формиране током средњег бронзаног доба. Примарна сахрана обављена је најчешћа у центру тумула и то на нивоу основе, кад је у питању кремација – спаљивање. Камени ковчези су овде постављени у делимично насуту хумку. Касније укопавање је вршено најчешће по периферним деловима, без неког одређеног реда. У хумкама на Руји обављен је веома мали број сахрана у односу на друге некрополе у овом крају.

За хоризонт раног бронзаног доба у Западној Србији карактеристичне су некрополе под хумкама културне групе Белотић – Бела Црква, којој несумњиво припада и територија Драгачева. Локалне разлике у оквиру овог комплекса су највероватније последица промена насталих услед процеса стапања аутохтоног и новопридошлог становништва.⁵⁰

Током почетног раздобља бронзаног доба сахрањивање је било биритуално. Када се ради о скелетном сахрањивању у Драгачеву, у оквиру до сада истражених хумки, уочено је да се покојник полаже у саркофаг од већих камених плоча.⁵¹ На Руји саркофази су пронађени

49. М. Икодиновић, *нав. дело*, кат. бр. 10.

50. М. Гарашанин, *Праисторија на шлу Србије 1*, 265

51. М. Икодиновић, *нав. дело*.

у хумкама 10 (гроб 1) и 12 (гроб 1). Камени ковчези са или без покојника су безмало правило овог периода на територији Драгачева и на извештан начин се издвајају хумке ове географске области од истовремених из Рађевине.

Спаљивање покојника из раног бронзаног доба је констатовано само у једном случају. Иако је гробна целина оштећена, може се са великом сигурношћу претпоставити да гроб 2 из хумке 10 представља примарну сахрану у гробној конструкцији од камена наслаганог у облику ниске купе.

Покретни материјал из гробова раног бронзаног доба је врло оскудан. На Руји једини налази су три суда лоптастог трбуха, високог цилиндричног врата, са једном или две дршке које спајају врат и раме суда из хумки 10 (гроб 1), 12 (гроб 1) и 13 (из насипа хумке). Овај облик суда је честа керамичка форма у гробовима под хумкама у Западној Србији, а типолошки се везује за културе раног бронзаног доба у панонском басену које чине културни комплекс: Винковци-Шомођвар – Белотић-Бела Црква⁵².

Занимљива је и појава окера у гробу 1 из хумке 12. Појава црвене земље у гробовима је везана за утицаје етничких елемената из понтско – степских области, које се може датовати у једно дуже временско раздобље.⁵³

Значајно је свакако напоменути појаве, када је у питању ритуал сахрањивања под тумулима, празних гробова, тзв. кенотафа. На територији Драгачева празни гробови под тумулима констатовани су на седам локалитета.⁵⁴ На Руји, у хумци 10, истражен је камени саркофаг од шкриљастих плоча без трагова покојника. И овде се несумњиво ради о симболичним гробовима, који су настали као последица немогућности да се покојник физички сахрани на поменутом месту. Прилози у празним гробовима могу се тумачити као гробни прилози или као симболична замена одсутног покојника.⁵⁵

У хумци 13 је, поред гробова из средњег бронзаног доба, у близини центра, откривен један суд кугластог трбуха и високог цилиндричног врата, карактеристичан за рано бронзано доба. Трагови покојни-

52. Н. Тасић, *нав. дело*, 48-50.

53. М. Garašanin, *Pontski i stepski uticaji u Donjem Podunavlju i na Balkanu na prelazu iz neolitског i metalno doba*, GZM NS XV-XVI, Сарајево, 1961, 13

54. Л. Никитовић, *Прилози проучавању празних гробова у бронзаном добу Драгачева*, 6-11.

55. Исто, 12.

ка нису откривени. Слична ситуација констатована је и на локалитету Аде у Пријевору, где је регистрован централни гробни прилог од четири суда датованих у рано бронзано доба, а само гробно место у оквиру исте хумке, на извесној удаљености од центра.⁵⁶ У нашем случају, могуће је да је истоветан ритуал као у Пријевору, или да је реч о празном гробу – кенотафу.

Током средњег бронзаног доба, територија Драгачева је културно везана за тзв. западносрпску варијанту ватинске културе.⁵⁷

Облици сахрањивања у овом периоду и даље су двојаки – скелетна сахрана и спаљивање покојника. Скелетна сахрана је констатована само у гробовима 1 и 2 из хумке 13, у гробним конструкцијама од комада камена. Спаљивање је регистровано у хумкама 9, 11 и 12 (гроб 2). Ове гробне целине су уништене каснијим прекопавањима, па се датовање заснива на основу очуваних гробних прилога.

Прилози из гробова средњег бронзаног доба на Руји су малобројни. За разлику од раног бронзаног доба, током средњег бронзаног доба се појављују много богатији и разноврснији гробни прилози, што се у првом реду односи на бронзани накит. Малобројност покретног материјала је највероватније условљен уништавањем поменутих гробних целина. За ближе датовање једино могу послужити прстен за косу типа *Norpenring* и бронзана пинцета. Керамички материјал се везује за облике судова западносрпске варијанте ватинске културе.

Појава спалишта са траговима спаљеног покојника због недовољних података услед оштећења и недостатка покретног материјала отежавају хронолошко опредељење.

56. Никитовић, *Праисџоријска хумка на локалитету Аде у селу Пријевору*, Зборник радова Народног музеја XXX, Чачак, 2000, 7 и д.; L. Nikitović, M. Stojić, *Ada in Prijedor bei Čačak-Beitrag zur der Bronzezeit im Moravagebiet und im serbischen Donaugebiet*, Старица XLVII, Београд, 1996, 205-212.

57. М. Гарашанин, *Праисџорија на њлу Србије*, 359 и д.

**THE RESULTS OF THE ARCHEOLOGICAL RESEARCH
OF THE PREHISTORIC MOUND NECROPOLIS
AT THE SITE RUJA IN DUČALOVIĆI**

The region of Čačak geographically belongs to Western Serbia, and in the archeological literature is well known as a territory with a large amount of the pre-historical mounds. A hilly mountainous area of Dragačevo is situated on the southwestern side from Čačak, and is especially known by great number of tumuli, better known as complex of tumuli Markovica – Negrišori. During the time, the greatest number of these mounds disappeared, destroyed by leveling of the ground, erosion, or robbery.

Between the mounds of Dragačevo, there is a necropolis at the site Ruja in the village of Dučalovići. The necropolis is situated on southeastern slope of Ruja. The mounds are in line, with small distance between them, following the slope direction. Lots of earlier noticed mounds at Ruja site are very leveled and destroyed in the central part by robbery. During 1977 and 1978 the archeologists of the National museum of Čačak excavated at the site of Ruja, where then investigated five best preserved mound of this group.

General characteristics of the mounds in Ruja are: purely made of earth, small dimensions, leveled calotte shape, and damaged.

Mound 9, diameter 9 x 8 m, and circ. 1 m of height, leveled, partly damaged by the passage of a village road and later by digging. (T.III/1). In the centre of the mound a pit can be noticed with dislocated grave goods, which proofs that the mound was previously robbed. The grave consisted of burned bones and grave goods: three beads of polychrome paste (T.I/1, 2, 3), fragmented hair ring - Noppenring (T.I/4), and fragmented saltaleone (T.I/5). According to the typology of the bronze jewellery, this grave belongs to the Middle Bronze Age.

Mound 10 is the greatest among others in this necropolis, dimensions 14,4 x 14 m, and 1,2 m height. Two graves were investigated. (picture 1,2,3).

Grave 1 was lying circ. 2 m from the center of the mound. The grave construction consisted of a stone coffin rectangular in shape with a tiled base, orientated in N-S direction. On the occasion of the investigating of the interior of the coffin, it was established that it was concern of the empty grave-cenotaph. The only find was a damaged vessel with a spherical belly, cylindrical neck and one handle (T.I/1). Judging by the form of the grave construction and the type of the vessel, the grave belongs to the Early Bronze Age.

Grave 2. In the central part, on the base of the mound, damaged grave construction made of pieces of the stone was discovered, and around it burnt osteological material. This grave construction was probably low cone shaped, and under

the stone there were the remains from the stake. According to the type of the ritual, this grave is from the Early Bronze Age.

Mound 11, diameter 13,2 × 11 m, height 1,1 m, very damaged by previous digging and by tree roots. (T.III/2). The only find is one smaller ceramical urn (T.II/2). Around this vessel there was no changes in the soil, which points out that the grave with the urn was destroyed. This ceramical shape belongs to the Vatin - Vršac type, and can be dated to the Middle Bronze Age, Br C according to Reinecke. On the northern periphery of the mound several pebbles which may represent damaged circle were registered.

Mound 12, diameter 10,5 × 9,5 m, height 1,2 m. Two graves were investigated.

Grave 1 is in the centre of the mound and represents a primary burial. The grave construction is the stone coffin rectangular shaped, made of stone slabs, oriented in E-W direction. (picture 4,5) In the coffin was a deceased, buried on the side in a crouched position. There were the traces of the ochre around the skull. The only find was a ceramic vessel spherical in shape with two handles (T.II/3). In the ground around the coffin were plentiful traces of soot testifying of ritual cleansing of the funeral place. Grave 1 belongs to the Early Bronze Age.

Grave 2 is 2,5 m distant from the center of tumulus. Grave is destroyed by leveling of the mound. There were several fragments of the ceramic vessel (T.II/5) and charred bones. According to the tipology of the ceramics, it can be considered that grave 2 is the secondary burial construction from the Middle Bronze Age.

Mound 13 diameter 11 m, height 1 m, damaged in the southern part. Two graves were investigated.

Grave 1 (picture 6) was on the periphery of the mound. The grave construction almost rectangular in shape, was made of smaller pieces of stone. The deceased was buried on this constriction, lying in a slightly crouched position. The only find is a bronze pinchers (T.I/6), shape typical for the Middle Bronze Age, and as a whole grave 1, dated Br B2 - C according to Reinecke.

Grave 2. The grave construction had circle shape, made of smaller stones. Traces of the deceased, very poorly preserved, were lying in the grave construction. There were no finds. Grave 2 belongs to the Middle Bronze Age.

In the embankment near the center of the mound, a small ceramical vessel spherical in shape was found, characteristic for the Early Bronze Age.

According to the description of the mounds and the investigated graves, we can conclude that the mound necropolis at site Ruja in the village of Dučalovići was established in the Early Bronze Age. The same mounds were used for the burials in the Middle Bronze Age, but also new mounds were founded.

Katarina Dmitrović

RÉSULTATS DES FOUILLES ARCHÉOLOGIQUES DANS UNE NÉCROPOLE PRÉHISTORIQUE SUR LES PENTES DE LA RUJA

L'Ouest de la Serbie, dont surtout les environs de Tchatchak, est connu dans la littérature archéologique pour ses nombreux tumulus. Ils sont situés particulièrement dans la région montagneuse de Dragačevo qui s'étend au sud-ouest de Tchatchak. Dans la littérature ils sont souvent désignés sous le nom d'ensemble de tertres Markovica – Negrišori. Cependant, avec le temps, bon nombre de ceux-ci a disparu, soit à cause du nivellement du terrain, soit par suite de l'érosion ou du pillage.

Dans le cadre des fouilles archéologiques entreprises dans la région de Dragačevo, des travaux ont été effectués aussi dans une nécropole préhistorique située sur les pentes sud-ouest de la Ruja, dans le village de Dučalovići. Les tertres, peu éloignés l'un de l'autre, s'y succèdent en séries, en suivant la direction de la pente. Plusieurs de ceux-ci, précédemment enregistrés sur ce site, étaient plus ou moins aplatis et détruits, dans leur partie centrale, par des dévastations. Le Musée National de Tchatchak a pratiqué des fouilles archéologiques dans la Ruja au cours des années 1977 et 1978: à cette occasion, cinq tertres de ce groupe, plus ou moins bien conservés, ont été systématiquement explorés.

Ce qui caractérise tous les tertres dans la Ruja, ce sont leur construction avec de la terre, leurs petites dimensions, leur calotte plutôt aplaniée et leur endommagement dans une assez large mesure.

Tertre 9: ses dimensions sont de 9 m sur 8 et sa hauteur est d'un mètre; il est aplani et en partie détruit par la construction d'une route du village et par le pillage (T III/1). Dans sa partie centrale a été constatée une inhumation: le mobilier accompagnant le mort était dérangé, ce qui prouve que le tertre avait été pillé. Y subsistent trois perles en pâte de verre, (T.I/1,2,3), fragments d'une bague du type de Noppenring (T.I/4) et un saltéleon (T.I/5). A en juger par les bijoux en bronze, la tombe 1 pourrait être située dans l'âge du bronze moyen.

Tertre 10: ses dimensions sont plus grandes que celles des autres tertres: 14,4 m sur 14, sa hauteur étant de 1 m 2. Deux ensembles funéraires ont été explorés:

La tombe 1 se trouve à deux mètres au sud du centre du tertre, au niveau de la couche qui recouvre celui-ci. La construction funéraire présente la forme d'un cercueil rectangulaire en pierre, constitué de plaques de pierre, dont les côtés les plus longs sont orientés dans la direction nord-sud (figs. 1,2). Lors du nettoyage détaillé de l'intérieur du cercueil, il a été établi qu'il s'agissait d'un cénotaphe renfermant un seul objet funéraire: un récipient en céramique au cou cylindrique et à la panse sphérique (T. II/1). A en juger par la forme de la construction funéraire et par le mobilier qui y a été découvert, la tombe 1 est datable du premier âge du bronze.

Tombe 2: dans sa partie centrale, au niveau du fond du tertre, un groupe de pierres a été mis au jour; c'étaient probablement les restes d'une construction funéraire détruite (fig.3), autour desquels se trouvaient des ossements calcinés. La construction exécutée avec des pièces de pierre présentait probablement la forme d'un cône bas, au-dessous duquel se trouvaient les restes du corps incinéré. Compte tenu du rituel funéraire, la tombe pourrait être située dans le premier âge du bronze.

Le tertre 11, dont les dimensions sont de 13 m 2 sur 11 m, sa hauteur étant de 1 m 1, est considérablement dégradé par les labours et par l'incrustation des racines d'arbres. (T.III/2). Le seul mobilier funéraire qui y ait été découvert est constitué par une petite urne en céramique (T. II/2). Autour de ce récipient la terre n'a pas subi de modifications, ce qui indique que l'ensemble funéraire renfermant l'urne avait été détruit par des fouilles dévastatrices. Cette forme de l'urne est du type de Vatin-Vršac et on la date de l'âge du bronze moyen, Br C, selon Reinecke. A la périphérie nord du tertre subsistent quelques pierres quartzieuses qui sont peut-être des restes d'une enceinte qui entourait le tertre.

Le tertre 12 présente les dimensions de 10 m 5 sur 9 m 5 et sa hauteur est de 1 m 2. Deux ensembles funéraires ont été explorés.

La tombe 1 se trouve au centre du tumulus et représente une inhumation primaire. La construction funéraire présente la forme d'un cercueil rectangulaire en pierre, fait avec des plaques de pierre, dont les côtés les plus longs sont orientés dans la direction est – ouest (fig. 4,5). Autour du crâne, des traces d'ocre. Dans le cercueil le corps du défunt était enseveli tout entier, les genoux fortement fléchis. Au niveau du bassin a été trouvé un récipient funéraire en céramique au cou cylindrique élevé (T.II/3). La terre entourant le cercueil renfermait des traces intenses de suie, dont la présence témoigne du nettoyage rituel de l'aire destiné à la sépulture. Le mode d'inhumation et le type du mobilier funéraire nous portent à situer la tombe 1 dans le premier âge du bronze.

La tombe 2 se trouvait à 2 m 5 du centre du tertre, au niveau de la couche qui recouvrait celui-ci. L'ensemble funéraire avait été détruit par l'érosion et les labours. Y ont été trouvés plusieurs tessons d'un récipient en céramique (T.II/5) et des ossements calcifiés. Compte tenu du type de la céramique, on peut considérer qu'il s'agit d'un ensemble funéraire réutilisé, remontant à l'âge du bronze moyen.

Le tertre 13, dont le diamètre est de 11 m et la hauteur d'un mètre, est dégradé dans sa partie sud (T.V). Deux ensembles funéraires y ont été découverts.

La tombe 1 (fig. 6) se trouvait à la périphérie du tertre. Sa construction, de forme rectangulaire, se composait de pierres calcaires de dimensions différentes, disposées en plusieurs rangs. Au-dessous de la couche supérieure de pierres, le

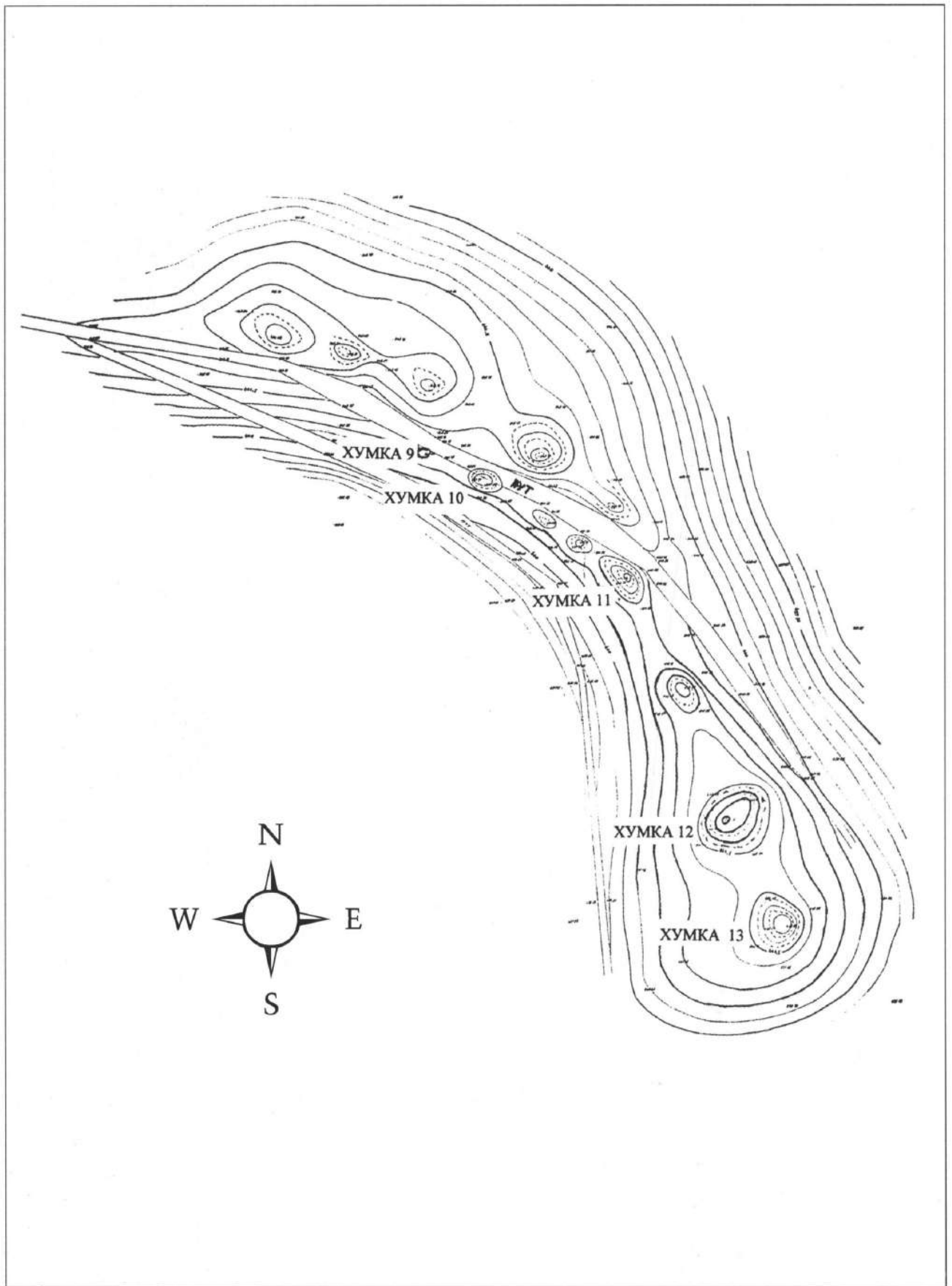
corps du défunt était rposé sur la face droite, ses genoux étant légèrement pliés. La tombe renfermait une pincette aux extrémités élargies en éventail. (T.I/6). Selon Reinecke, cette tombe appartient à la période moyenne de l'âge du bronze, Br B2 - C.

Tombe 2: sa construction funéraire se compose d'une enceinte de pierres calcaires, plus ou moins petites, à l'intérieur de laquelle se trouvaient des restes très fragiles du squelette d'un défunt inhumé. On la situe également dans l'âge du bronze moyen.

Dans le remplissage du tertre, à proximité de son centre, a été trouvé un autre petit récipient en céramique au haut cou cylindrique et à la panse sphérique (T.II/4), caractéristique du premier âge du bronze.

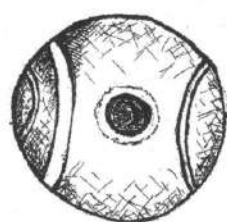
Sur la base de la description des tertres et de l'analyse des tombes, il convient de conclure que la nécropole à Dučalovići, dans la Ruja, s'était constituée au premier âge du bronze et que les inhumations s'échelonnaient sur l'âge du bronze moyen, période où de nouveaux tertres étaient aménagés aussi.

Katarina Dmitrović

Геодетски снимак локалитета са положајем хумки

Табла I

1

2

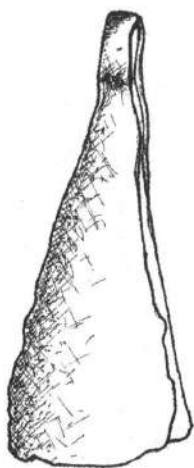
3

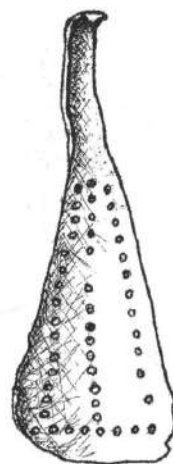
4

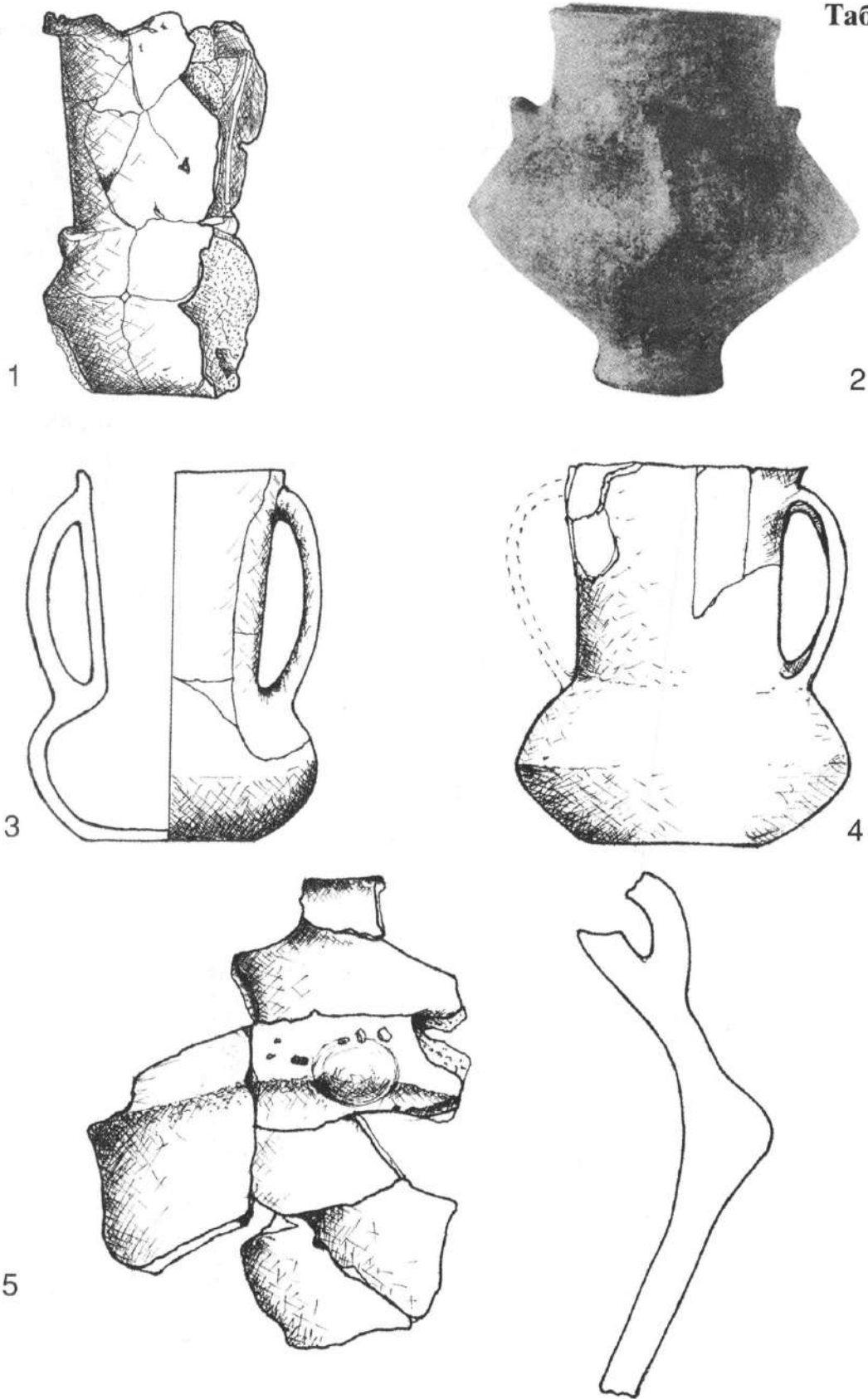
5

6

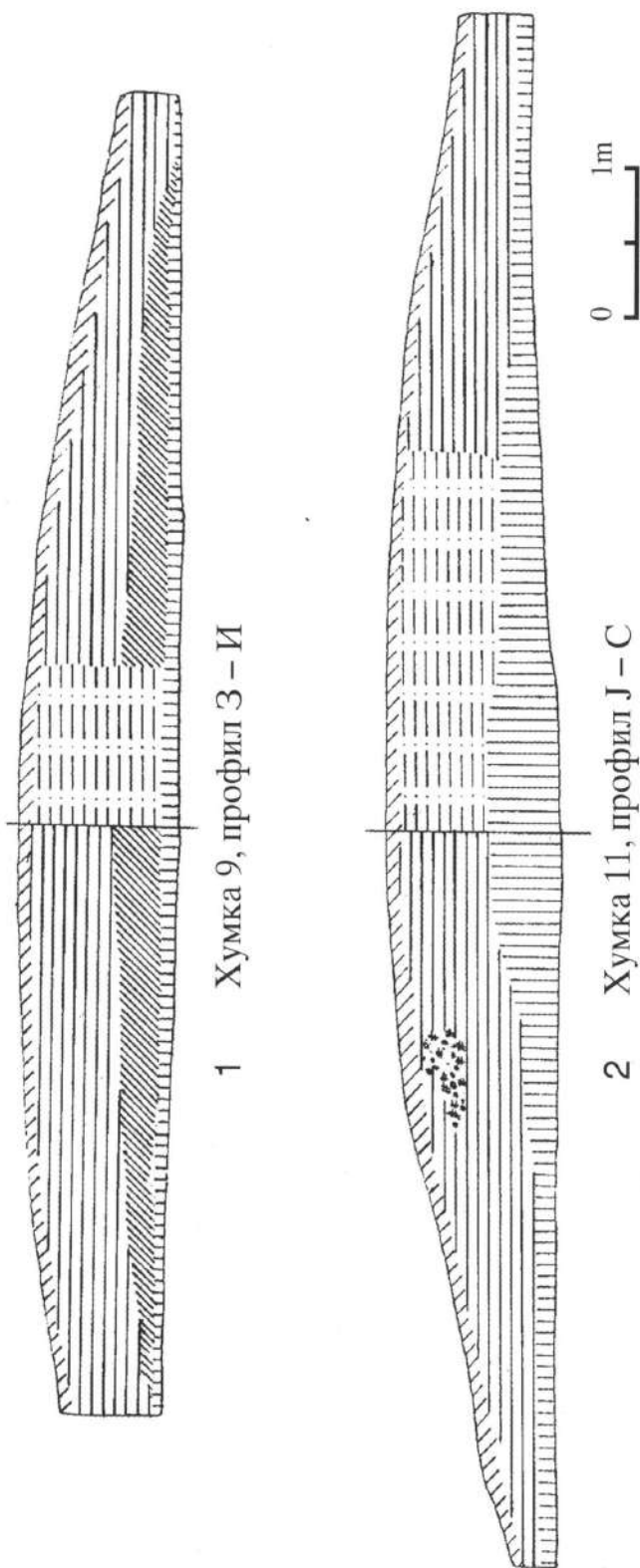

Сл. 1-5 – хумка 9; Сл. 6 – хумка 13, гроб 1

Сл. 1 – хумка 10, гроб 1; Сл. 2 – хумка 11; Сл. 3 – хумка 12, гроб 1;
Сл. 4 – хумка 13; Сл. 5 – хумка 12, гроб 2

Табла III

Легенда

хумус

укоп

здравница

жућкастоцрвенкасти слој

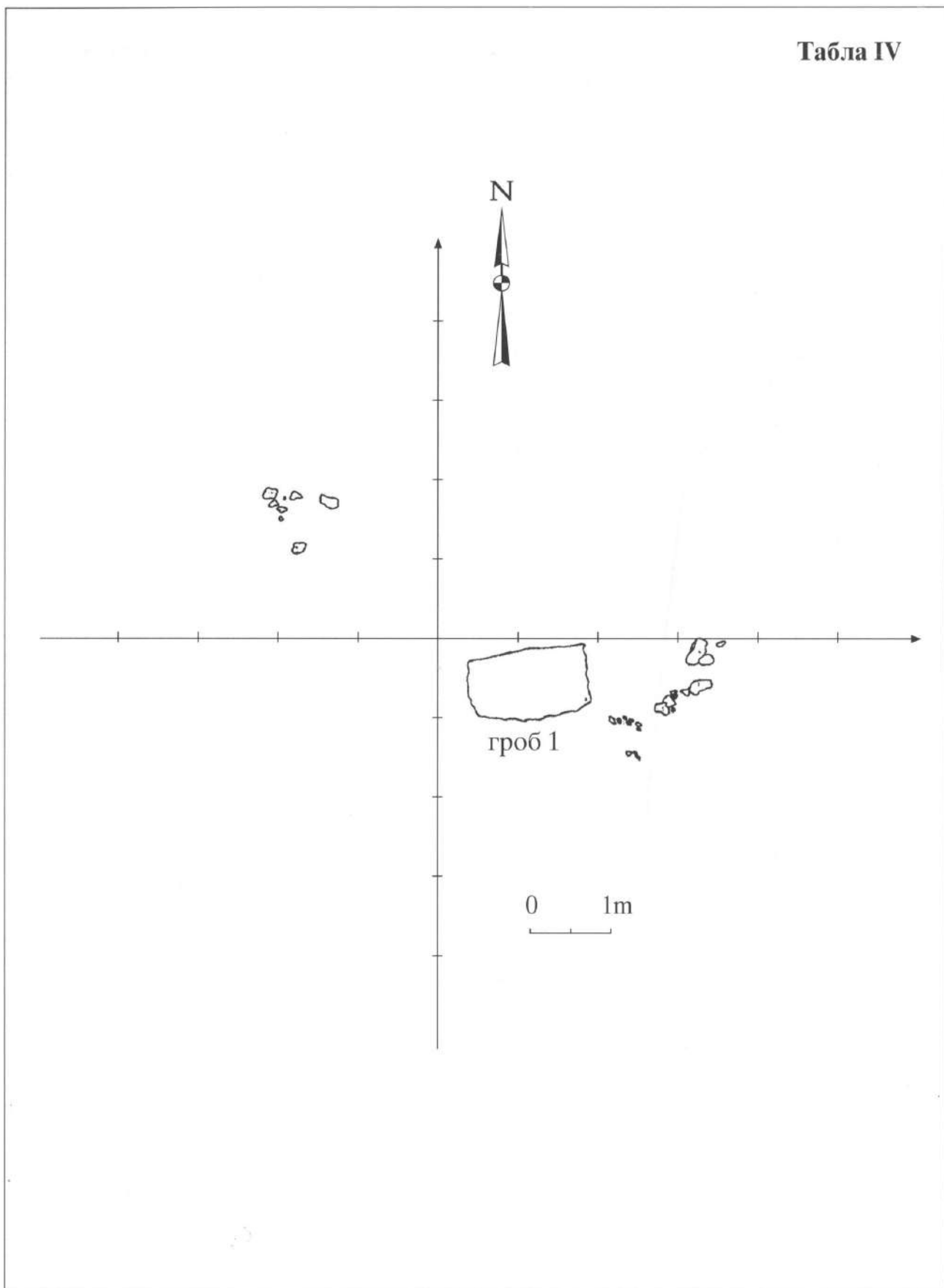

запечена земља и гареж

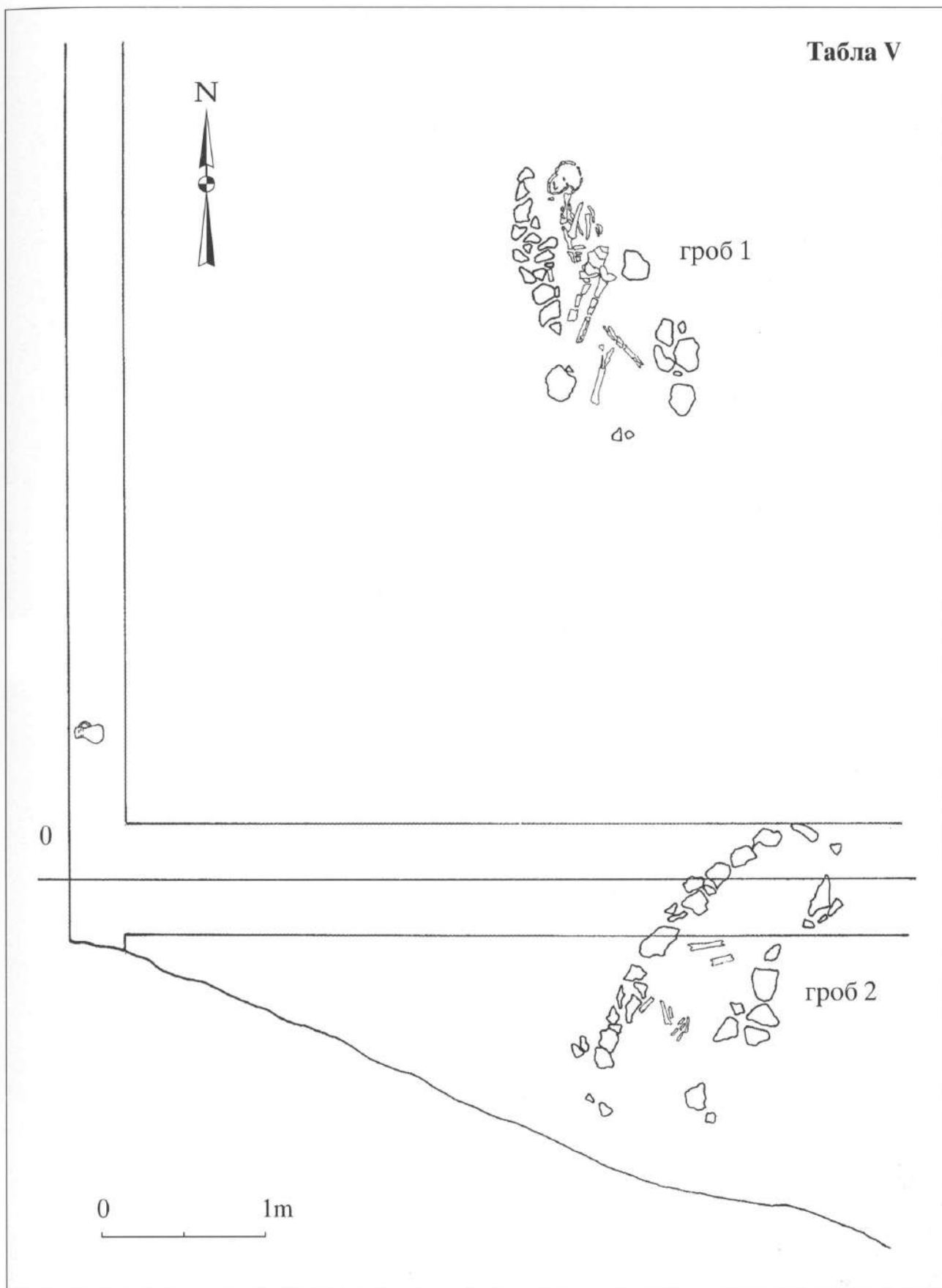
сивожућкасти слој

Табла IV

Основа хумке 12

Табла V

Хумка 13

Слика 1: хумка 10, гроб 1

Слика 2: хумка 10, гроб 1

Слика 3: хумка 10, гробови 1 и 2

Слика 4: хумка 12, гроб 1

Слика 5: хумка 12, гроб 1

Слика 6: хумка 13, гроб 1

ЛИДИЈА НИКИТОВИЋ
РАСТКО ВАСИЋ

ХУМКА ИЗ БРОНЗАНОГ ДОБА НА ЛОКАЛИТЕТУ РАВНИНЕ У СЕЛУ ЈАНЧИЋИ КОД ЧАЧКА

Лидија Никитовић
СЦГ 32000 Чачак
Народни музеј
Растко Васић
СЦГ 11000 Београд
Археолошки институт

UDK: 903.5(497.11)

Једно од првих археолошких ископавања које је обављено по оснивању Народног музеја у Чачку извршено је током 1957. године на локалитету Равнине у селу Јанчићи. Подаци са ових истраживања само су делимично публиковани.¹ Повод за ова истраживања било је сазнање да су праисторијски тумули на овој локацији готово сви оштећени или уништени током дивљих ископавања. Изласком на терен археолога Народног музеја евидентирана су четири тумула на локалитету. У близини регистрована је још једна хумка нешто боље очувана, која се налазила са леве стране регионалног пута Чачак-Шилковица на имању Земљорадничке задруге из Рожаца.²

Локалитет се налази на кабларском венцу на заравни планинске косе која се протеже од села Рошци па све до Горње Добриње и Гојне Горе. На целој дужини овог простора, оријентације југозапад-северозапад, јављају се мање некрополе или појединачне хумке које се даље

1. М. Ђукнић, *Јанчићи – Равнине*, Старинар Н. С. XI, Београд, 1960, 237; Исти, *Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају*, Каталог изложбе, Чачак, 1985, кат. бр. 22-25. Л. Никитовић, М. Стојић, Р. Васић, *Мојсиње, некропола под хумкама из бронзаног и гвозденог доба*, Чачак, 2002, 20-21.

2. Рекогносцирањем је констатовано да је једна хумка скинута до нивоа основе, док су две озбиљно оштећене укопавањем. Хумка обележена бр. 2, раскопавна је од стране мештана 1955. године, док су хумку бр. 4 раскопали у центру ученици Гимназије из Чачка током 1956. године.

надовезују на комплекс тумула пожешког краја и Ражане. Народни музеј у Чачку извршио је систематска истраживања на једној хумци локалитета Велико поље, као и некрополе Дубац у Јанчићима, а резултати ових ископавања су публиковани.³

Хумка 3, која је систематски истраживана, најбоље је очувана од регистрованих тумула, мада је и она у западном делу делимично оштећена.⁴ Копало се по координатном систему са контролним крацима ширине 2 m. Сама хумка имала је димензије 18 × 13 m, релативне висине 1,60 m, са калотом формираном од земље. Садржавала је више археолошких, односно гробних целина. Оно што ову хумку издваја од већине оваквих сакралних објеката је одсуство централног гроба и необичан погребни ритуал. Истраживање бројних тумула на територији коју покрива Народни музеј у Чачку показало је да су готово све истражене хумке у центру имале или примарни гроб или неки траг обављања ритуала. Хумка је имала три спалишта, три празна гроба и три урне са кремираним остацима покојника. Све ове појаве регистроване су углавном на периферним просторима хумке. Пре него су сахране извршене и хумка формирана, терен је нивелисан до шкриљасте подлоге терена. Приликом ископавања запажена је стратиграфија. Хумка је на ширем простору центра поседовала језгро од црвенкасте земље, а местимично у откопним слојевима уочавале су се мрље као и прослојци од пепела. Тумул је садржавао више гробних целина (Т.IV):

Спалиште 1, налазило се у југоисточном делу хумке са димензијама 0,70 × 0,40 m, на релативној дубини 1,20 m. У оквиру ове површине, која се састојала од остатака гара и пепела регистрован је налаз бронзаног накита. Спалиште је са северозапада оивичено са два плочанта камена. Ансамбл се састојао од:

– торквеса са раскуцаним и увијеним крајевима, петостраног пресека, богато украшеног урезима у мотиву јелове гранчице, цик-цак линијама, убудима и полукружним урезима смешеним у метопе (R 13.5 cm) (Т. I, сл.1);⁵

3. Л. Никитовић, *Праисторијска хумка на локалитету Велико поље у Јанчићима*, Зборник радова народног музеја, XXVI, Чачак, 28 ид. Исти, *Резултати ископавања праисторијске некрополе на локалитету Дубац у Јанчићима на Каблару*, Зборник радова Народног музеја XXIX, Чачак, 1999, 5-21.

4. Тумул се налазио на имању мештана Тодора и Радуше Петровића. Чланови екипе били су Александра Јуришић, из Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС, Милена Ђукнић, кустос Народног музеја чачак и Предраг Медовић, тадашњи кустос Музеја Устанка из Ужица.

5. М. Икодиновић, *Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају*, кат. бр. 22.

– пар отворених гривни проширених крајева, троугаоног пресека сличних димензија (6,9 и 6,6 cm). Украшене су урезаним орнаментима распоређеним у метопе. У централном делу налазе се шрафирани троуглови, по ободу висеће гирланде, а по гребену низ тачкастих убода. На крајевима се налазе издужени троуглови (Т. I, сл. 4);

– наочараста привезак са фрагментованом спојницом од жице правоугаоног пресека, R диска 2,5 cm (Т. I, сл. 2);

– фрагменти два наочараста привеска, односно само делови спиралних дискова од танке жице кружног пресека (Т. I, сл. 3);

– два оштећена купаста тутула са искуцаним бобицама по периферији, R 2,5 cm (Т. II сл. 1);

– два мала нопенринга од жице троугаоног пресека (Т. II сл. 2)

– један фрагментовани лунасти привесак (Т. II сл.3).⁶

Спалиште 2, неправилног издуженог облика (1,10 × 0,70 m), постављено је у правцу север-југ. Налазило се у јужном делу хумке. У спалишту су откривени незнатни остаци спаљеног покојника са прилогом бронзаног накита. Са северне стране спалиште је омеђено са два плочаста камена насатично постављена. Релативна дубина налаза је 1,37 m.

Прилог се састојао од:

– бронзаног торквеса са раскуцаним и савијеним крајевима, кружног пресека (R 14 cm). Орнаментисан је у техници урезивања по систему метопских поља. Мотиви су симетрично распоређени од средине према крајевима а састоје се од паралелних линија, које се спирално завршавају, издужених равнокраких троуглова изведених тачкастим убодима као и урезаних шрафираних троуглова (Т. II сл. 4);

– пар гривни истоветног орнамента и димензија (R 6,4 cm). Ради се о гривнама троугаоног пресека са проширеним и задебљалим крајевима. Украшене су у централном делу са четири снопа попречно постављених линија између којих су коси зарези и полукругови. Уз ивицу тече низ висећих гирланди, на прелому налази се мотив „рибљег мехура“ изведен тачкастим убодима. По крајевима урезани су троуглови (Т. II сл. 5).⁷ Једна гривна је фрагментована;

– пет фрагмената салтелеона од танке увијене жице, од којих је највећи дужине 2,5 cm (Т. III сл. 3);

6. Исти, кат. бр. 23.

7. Исти, Кат. бр. 25.

– фрагментова перфорирана ћилибарска перла (R 1,2 × 1,4 cm), (Т. III сл. 1);

– неколико фрагмената нопенринга од шипке лучног пресека (Т. III сл. 2).

Спалиште 3, налазило се у северозападном делу хумке на релативној дубини 1,43 m. На њему није било прилога ни остатака спаљених костију. Ради се о две веће мрље са интензивним остацима гара и пепела. Према податку из теренског дневника, гар и пепео лежали су на подлози од шкриљастих плочица које су поређане тако да представљају наменски формирану подлогу. У истој нивелети са овом појавом у сегменту, нешто даље, регистрована је слична мања површина са гаром и пепелом у оквиру које је остављен прилог, један бронзани нопенринг и четири фрагмента (Т. III сл. 5).

Оно што је занимљиво у вези ових спалишта је чињеница да они својим димензијама, као и одсуством трагова горења, не могу бити места правог спаљивања. Највероватније је кремација покојника била ван хумке, да би затим остаци са ломаче (пепео, угљевље и кости) били пренети на простор тумула, похрањени у урне а делимично и на површине које су означене као „спалишта“. Бронзани накит који је регистрован на спалиштима 1 и 2, очигледно није горео и остављен је овде после извршене кремације.

Урна 1, налазила се у југоисточном делу хумке и постављена је у земљу без икакве конструкције. Услед лоше фактуре урна се распала тако да реконструкција није била могућа. Према очуваним деловима ради се о трбушастом суду, широког врата, извијеног обода са малим тракастим дршкама на најширем делу. Релативна дубина налаза је 1,09 m. Осим спаљених костију у урни других прилога није било.

Урна 2, регистрована је у западном делу хумке, а налазила се на релативној дубини од 0,86 m. Имала је конструкцију од шкриљастих плоча налик на мали саркофаг. Преко отвора урне постављена је кружна плоча. Ова конструкција је делимично заштитила урну, која је услед лоше фактуре доста оштећена, али је реконструкција била могућа (H-31,5, R обода 18 cm). Ради се о суду наглашеног трбуха, левкастог врата и цилиндричне стопе. На трбуху наспрамно налазе се две мале тракасте дршке. Врат суда украшен је хоризонталним, а раме вертикалним канелурама (Т. III сл. 4). У суду су регистроване само спаљене кости.

Урна 3, налазила се на западном периферном делу хумке, на релативној дубуни 0,76 m. Недостатак конструкције, као и лоша, недовољно печена фактура, условили су велика оштећења урне. Од суда је очувано само дно и део трбуха са брадавичастим испупчењем. Међу фрагментима суда регистроване су спаљене кости.

Поред ових археолошких целина у хумци на периферним деловима регистрована су гробна места формирана од обичног камена или шкриљастих плоча. Ове појаве су занимљиве јер у њима није било трагова покојника па се могу протумачити као празни гробови – кенотафи.⁸

Гробно место бр. 1, регистровано је у западном делу хумке, димензија 2,60 × 1 m, са оријентацијом север-југ. Ограђено је крупнијим каменом и шкриљастим плочама које су затварале правоугаони простор, с тим што је гроб према северу имао благ апсидални завршетак. У оквиру њега није било никаквих налаза.

Гроб 2 такође се налазио у западном периферном делу хумке непосредно уз претходно гробно место. То је издужена површина под шкриљастим плочама и обланицама, димензија 2,20 × 0,40 m. У оквиру ове конструкције регистрована је већа количина пепела, круница нагорелог зуба као и један фрагментовани наочараста привезак са хоризонталном спојницом, направљен од танке жице (Т. III сл. 7).

Гроб 3 је регистрован на северној периферији тумула. Ово је правилна конструкција димензија 1,20 × 0,60 m са оријентацијом исток-запад. Према истоку, ово гробно место ограђено и прекривено шкриљастим плочама завршавало се апсидално. У њему нису регистровани остаци покојника нити прилози.

Током ископавања у сегменту Д у насипу тумула, регистрован је део наочарастог привеска. Ради се о делу, односно дискусу формираном од масивније жице четвртастог пресека, R-3,2 cm (Т. III сл. 6).

Када се говори о покретном материјалу, неизоставно треба поменути и једну наруквицу која не припада овој хумци, већ је откривена у оквиру уништене хумке број 4. Гривна је накнадно доспела у Народни музеј у Чачку.

– бронзана гривна са задебљалим крајевима, троугаоног пресека, украшена спиралним мотивима и шрафираним троугловима симетрично распоређеним (пречник – 5,8 cm), (Т. III, 8).

8. Л. Никитовић, *Прилог проучавању празних гробова у бронзаном добу Драгачева*, Зборника радова Народног музеја XXXI, Чачак, 2001. 9-10.

Покретни материјал и закључак

Покретни материјал се састоји, као што смо видели, од бронзаног накита и једне урне.

Од бронзаног накита најкарактеристичније су отворене богато украшене наруквице (Т. I, 4. 5; II, 4. 5). Овај тип наруквица био је у средње бронзано доба веома распрострањен у средњој Европи, Чешкој, Аустрији, Мађарској⁹, а јављају се у већем броју и у неким нашим областима као у долини Дрине, у региону Чачка и Ужица, и на гласиначкој висоравни.¹⁰ Прве овакве наруквице датоване у почетак средњег бронзаног доба (Вг В 1) али су углавном популарност доживеле у идућој фази Вг В2/С1. Делом су остале у употреби и у наредној фази Вг С2.¹¹ Сходно томе, овакве наруквице код нас треба такође датовати у развијену фазу средњег бронзаног доба. У погледу орнаментике уочавају се одређене разлике у композицији, која у принципу комбинује исте елементе на различите начине у оквиру метописких поља издељених вертикалним линијама. Постоји безброј варијанти које се разликују каткад само у детаљима и које могу да укажу ту и тамо на склоности појединих мајстора, односно радионица, према одређеним мотивима. Доминирају гирланде или полукругови у низу на обе ивице, између којих се у средини јављају рибљи мехурови односно овали или праве линије. У средини наруквица у ужем метописком пољу јављају се полукругови или шрафирани троуглови, док се на крајевима срећу издужени троуглови. Оваква основна комбинација среће се најчешће у средњој Европи као и код нас, у долини Дрине, око Чачка, Ужица и указује да је код нас прихваћена највероватније уз Европе. Занимљиво је да је на гласиначкој висоравни ова комбинација ретка и да се најчешће срећу овали који су овде изгледа били посебно у моди. Наруквица из Стапара код

9. K. Willvonseder, *Die mittlere Bronzezeit in Osterreich*, Wien, 1937, 124-128; A. Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens – Depotfundhorizonte von Hajdusamson, und Kosziderpadlas*, Budapest, 1967, 77 sqq.; B. Haansel, *Beitrage zur Chronologire der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, Bonn 1968, 94. sqq. Liste 94. 95.

10. М. Косорић/Д. Крстић, *Хронолошка дејтерминација гробова из хумки са ипоџеза Трновице – Пађине – Рођевићи*, Зборник Народног музеја 13/1, Београд, 1988, 29 sqq. Т. II 3.9: X. 6: XI, 2. 3; XII, 4; XIV, 1. 2. 6. 7; XV, 1. 2. 5; М. Икодиновић, *Заштитно икопавање хумке у Лучанима*, Зборник радова Народног музеја I, Чачак, 1969, сл. 12 Исти, *Сахрањивање ипод хумкама бронзаној доба*, бр. 73; М. Zotović, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba Zapadne Srbije*, Beograd, 1985, T IX, 1-3, ; X, 7; J. Đurić, *Slučajan nalaz praistorijskog nakita iz Gorobilja kod Požege*, *Požeški godišnjak* 1, 2001, 43, T. III,2 (Gorobilje); A. Benac/ B. Čović, *Glasinac L*, Sarajevo, 1957, T V, 1 (Gučevo); VI,310, 11 (Osovo); VII, 1,2 (Han Osovo); VII 6, 11 (Štrpci); IX, 5,8 (Sjeversko); X, 1,2 (Kosovo – Rogatica); XIV,1 (Bandin Odžak), itd.

11. Willvonseder, op. cit. 124 sqq.; Hänsell, op. cit. 94. sq.

Ужица такође има сличну орнаментику, што би указивало на њену везу са гласиначком висоравни.¹² С друге стране, једна од наруквица из Штрбаца код Прибоја¹³ слична је у орнаментици са нашом наруквицом из Равнина (Т. II, 4), што би могло указивати да су потекле из исте радионице. Код нас се јављају такође овакве отворене наруквице украшене спиралним мотивима, познате из западне Србије и околине Зворника, које су, с обзиром да немају директних паралела на северу, могле настати у локалним радионицама на Дрини.¹⁴ По М. Гарашанину, ове наруквице су хронолошки нешто млађе и датују се у последњу фазу средњег бронзаног доба (Вг С 2).¹⁵ У прилог оваквом хронолошком опредељењу говорила би слична спирална орнаментика на тзв. пљоснатим торквесима са Гласинца који се датују на крај средњег и почетак позног бронзаног доба (Вг С2/D).¹⁶ Порекло спиралне орнаментике, међутим, треба тражити у средњој Европи где се у оквиру богатог и разноврсног *Hajdusamson*-Ара стила, карактеристичног за крај раног и почетак средњег бронзаног доба, срећу спирални мотиви.¹⁷ Директан доказ у том смислу пружа орнаментика у облику спиралног снопа линија (*Spiralrankenmotiv*), једног од омиљених елемената овог стила¹⁸, на једној наруквици из растурене хумке IV у Јанчићима – Равнине (Т. III, сл. 8), која је могла послужити као модел за будућу спиралну орнаментику на наруквицама и огрлицама. Реч је о појединачном налазу па прецизно датовање није могуће, али како је веома сличан мотив представљен на торквесу из Равнина у гробу заједно са наруквицама украшеним гирландама и овалима, може се претпоставити да се тај мотив сигурно јавио пре последње фазе средњег бронзаног доба.

Глатки украшени торквеси представљају проблем *per se*. Наиме, глатки неукрашени торквеси били су познати широм Средње Европе у рано бронзано доба, али су се током средњег бронзаног доба некако изгубили из употребе, да би се у касно бронзано доба глатки, украшени и тордирани поново јавили у већем броју. На централни Балкан, па тако и у чачанску регију, глатки торквеси су највероватније допрли са

12. M. Zotović, op. cit. T. X, 7.

13. A. Benac/ B. Čović, op. cit. T. VII 11.

14. M. Garašanin, *Zapadnosrpska varijanta vatinske kulture*, PIZ IV, Sarajevo, 1983, 747, T. CII, 9 (Bela Crkva); M. Kosorić/D. Krstić, op. cit. T. II, 3, 9 (Šundinovača); XV, 5 (Jezero).

15. M. Garašanin, op. cit. 747.

16. A. Benac/ B. Čović, op. cit. 69, T. XXX, 11; XXXI, 1; . 3.

17. Up. W. David, *Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzzeitlichen Depotfundgruppe Hajdusamson- Apa- Ighei- Zajta*, Cluj, 2002.

18. A. Mozsolics, op. cit. 33 sq.

севера, крајем раног или у првој фази средњег бронзаног доба, како сведоче торквеси у остави из Трућевца код Деспотовца¹⁹ и у гробу под хумком у Турици код Гуче.²⁰ Украшавање торквеса је могло бити локални изум инспирисан украшавањем истовремених наруквица. Како нису постојали узорци, украшавање торквеса је било разноврсно, неуједначено и делимично несистематско, где је сваки комад на неки начин представљао независну комбинацију различитих елемената. Тек у последњој фази средњег бронзаног доба преовлађује, како смо рекли мотив спирале који се најбоље очитује на торквесима овалног пресека на Гласинцу²¹, али који је био раширен и у Западној Србији, што се види на недавно откривеном торквесу у хумци К у Брезијаку, на локалитеут Пауље, и на фрагментованом плоснатом торквесу из Томања код Крупња.²² Наша два торквеса из Равнина су свакако старија и припадају средини средњег бронзаног доба. Торквес са спалишта 1 (Т I, 1) изузетно је богато украшен сноповима цик-цак линија, издуженим и косим линијама испуњеним попречним зарезима, полукружним и овалним мотивима са стране, који сви имају паралеле на овај или онај начин на предметима поменутог Хајдусамсон – Апа стила у Мађарској и Румунији.²³ Торквес са спалишта 2 (Т II, 1) украшен је нешто упрошћенијим мотивом текуће спирале и хоризонтално приказаним шрафираним троугловима, елементима који се јављају и на наруквицама, и који вуку своје корене у поменутом декоративном стилу Карпатског базена.²⁴ Укратко, овај средњоевропски и карпатски декоративни стил који је настао још у рано бронзано доба, био веома развијен почетком средњег бронзаног доба, а егзистирао делимично током целог средњег бронзаног доба, нашао је по свему судећи пут до занатских радионица у Западној Србији и утицао добрим делом на начин и форме украшавања локалног накита.

Од осталих комада бронзаног накита занимљив је и фрагментовани срцолики или лунуласти привезак (Т. II, 2). Ова врста привезака,

19. D. Garašanin, *Katalog metala I*, Narodni muzej Beograd, 1954, 11 T, 5; M. Garašanin, *Праисторија на илу Србије, Београд, 1973*, 380 T. 63.

20. Л. Никитовић, *Праисторијска хумка у Турици код Гуче и њен значај у раном бронзаном добу Драгачева*, Зборник радова Народног музеја XXIV, Чачак, 1994, 32 Т И, sl.1

21. В. нап. 8.

22. Ј. Цанић-Тешановић/Р. Глигорић, *Праисторијска некропола Пауље код Лознице*, Каталог изложбе, Лозница, 2001, 4, бр. 47; Фрагмент из Томања није објављен, Народни музеј Шабац, инв. P/2134.

23. W. David, *op. cit.* T XVIII, 1-3.

24. *Ibid. passim.*

која је служила као грудни накит, у Средњој Европи је карактеристична махом за средње бронзано доба.²⁵ Са севера се раширила на централни Балкан и позната је из Србије по више налаза.²⁶ Вероватно је да су неке варијанте биле израђиване у локалним радионицама. Варијанта са вертикалном пречагом у средини, каква ја нађена на Равнинама, позната је до сада код нас само још из некрополе у Велебиту код Сенте и из Винче.²⁷ То би могло да индицира да на Балкану није била широко распрострањена, па се ови комади могу сматрати импортом. Но како је такође могуће да у скорој будућности буде откривен у околини Чачка, Ужица или на неком другом месту неки гроб са више привезака ове варијанте, претходну мисао треба схватити више као занимљиву идеју а мање као аргументовано образложено претпоставку.

Наочарасте привесци (I 2,3; T II 6,7), нопеиринзи (T III, 5) и дугмад са рупицама са стране (T II 1) су облици познати у већем броју у чачанској регији. Наочарасте привесци су карактеристични за дужи временски период, а посебно за бронзано доба.²⁸ Једна детаљна анализа свих до сада нађених комада на ширем простору можда би могла да укаже на неке хронолошке и територијалне одлике појединих варијанти које су изражене у различитом начину повезивања два диска од спирално увијене жице. То исто важи за нопенринге, највероватније украсе за косу, који се јављају у више варијанти. Наши комади припадају типу Б према подели Е. Захарије и јављају се у средње бронзано доба на ширем простору.²⁹ Коначно дугмад са две рупице са стране за пришивање је карактеристично за време пре краја средњег бронзаног доба када се јављају дугмад са петљом на задњој страни, знак техничког напретка у изради ове врсте одевних детаља.

Сви заједно бронзани налази из ове хумке датују се у средњу фазу средњег бронзаног доба (Br B2/C1) што би било највероватније и време датовања хумке.

Што се тиче урне (T III, 4), она својим стилским карактеристикама одговара средњем бронзаном добу. Директних аналогја нема али неким својим карактеристикама, као што је трбушасте реципијен и

25. V. Furmanek, *Die Anhänger in der Slowakei*, PBF XI. 23, München, 1980, 20 sqq.

26. Р. Васић, *Белешке о бронзаном добу у Србији*, Зборник радова Народног музеја, XXVII, Чачак, 1997, 43.

27. Ibid., 44.

28. A. Benac/ B. Čović, *op. cit. passim*.

29. E. Zaharia, *Die Lonkenringe von Sarata – Monteoru und ihre typologischen Beziehungen*, Dacia III, Bucaresti, 1959, 107 sqq.

систем канелура по врату и рамену, има доста сличности са урном из хумке 7 локалитета Белотић – „Шумар“.³⁰

Занимљив је однос ових налаза, и уопште сличних бронзаних налаза у Драгачеву, према бронзаним налазима у недавно истраженој некрополи Лугови – Бент у Мојсињу.³¹ Игле, троугаони ножеви и но-пенринг нешто старијег типа, указивали би да гробове из средњег бронзаног доба у Мојсињу треба датовати нешто раније од оних у Јанчићима, можда на крај ране фазе средњег бронзаног доба (Bг В1), али је исто тако могуће да су територијалне разлике могле овде одиграти одређену улогу. Област западно од Чачка могла је бити изложена више средњоевропским утицајима који су се ширили преко Подриња, а она источно од Чачка утицајима из Поморавља. До коначног решења по овом питању ће се можда доћи тек открићем нових гробова из средњег бронзаног доба у околини Горњег Милановца или Краљева.

Посматрајући ову хумку са више гробних целина, намеће се утисак да су све ове појаве хронолошки и ритуално повезане, да тумул у суштини представља једну неуобичајену појаву, где је истовремено извршено и спаљивање покојника као и нека врста симулирања скелетне сахране. На основу материјалних података добијених ископавањем, може се закључити да је у оквиру хумке извршено сахрањивање три покојника који су спаљени ван хумке. Њихови спаљени остаци остављени су у урне, а садржај са ломача заједно са накитом покојника остављен на „спалиштима“. Да би се симулирала и скелетна сахрана, направљена су и три гробна места од облутака и плочастог камена. У једном од ових гробних места, поред пепела регистрована је нагорела круница зуба као и наочараста привезак.³² Добијени подаци на занимљив начин отварају питање о проблему односа инхумације и инцинерације. Обе врсте сахрањивања примењују се подједнако током бронзаног доба, али за сада није разрешено питање зашто се често у оквиру исте хумке и исте хронолошке фазе примењују оба система.

30. Д. Гарашанин /М. Гарашанин, *Ископавања тумула у комплексу Белошић-Бела Црква 1959. и 1960.* Зборник радова Народног музеја III, Београд, MСMLXII, 58, Сл. 3.

31. Л. Никитовић/М. Стојић/ Р. Васић, оп. цит. Нр. 45, 56, 59, 115, 116.

32. Л. Никитовић, *Прилоз проучавању ђразних гробова бронзаног доба у Драгачеву*, 11-13.

A BRONZE AGE MOUND AT THE SITE RAVNINE IN THE VILLAGE OF JANČIĆI NEAR ČAČAK

One of first archeological excavations that National Museum in Čačak did were in 1957 at site Ravnine in the village of Jančiči. The reason of these investigations were the fact that previously three mounds had been robbed, so it was decided that the last one preserved tumulus was going to be investigated.

This site is situated on the Kablar range, on the leveled slope extended from the village of Rošci to the area of Gornja Dobrinja and Gojna Gora. In this region there were smaller necropolis or individual mounds, which are further tied in the complex of tumuli of Požega region.

Investigated mound 3 was the best-preserved, dimensions 18 x 13 m, approximate height 1,6 m. The calotte was formed of earth. The mound contained several graves. Three fireplaces were registrated, three urns and three graves made of shale stone, but without traces of deceased. To the difference from the similar objects, this mound didn't have central grave, nor registrated any traces in the central part. There were registrated next graves:

– Fireplace 1 is situated in southeastern part of the tumulus, and besides the soot and the ashes, it contained some bronze jewellery: torque with polygonal cross section, rich decorated with engravings (T.I/1), a pair of bronze bracelets with engraved ornaments arranged in metropes (T.I/4), spectacle pendant, and fragments of a spiral discs (T.I/2,3), damaged tutuli, lunular pendant and hair ring - Noppenring (T.II/1,2,3).

– Fireplace 2 irregular circle shaped, located in the southern part of the mound. There were registrated a few remains of the burnt deceased and grave goods that consisted of jewellery: a bronze torque with twisted ends with engraved ornaments, (T.II/4), a pair of bronze bracelets with the same ornaments (T.II/5), several saltaleoni (T.III/3), fragments of hair ring Noppenring (T.III/2), and fragmentated amber beads (T.III/1).

– Fireplace 3 was situated in northwestern part of the mound, but without any traces of deceased or grave goods. According to the data from the field, the soot and ashes were lying on the prepared surface made of shale stone. Further in the same sector, in the range of oval surface of soot and ashes, four fragments and one entire hair ring were found (T.III/5).

The interesting thing related to these „fireplaces“ is the fact that their dimensions, shortage of burnt earth, but with remains of burnt deceased, still do not represent the place of real cremation. It is possible that the cremation was carried out from the mound, and then the remains from the stroke (ashes, soot, bones) we-

re brought to the mound. The bones buried in the urns, and the remained content placed on so-called fireplace. The bronze jewellery tha obviously didn't burn represents grave goods.

Three urns are registrated in the mound, but only one (T.III/4), owing to the stone construction, was relatively preserved and reconstructed. By type, it belongs to the Middle Bronze Age. There were recorded three grave constructions made of shale slabs and pebbles, located on the periphery of the mound. This phenomenon is interesting because it does not contain traces of deceased, but their shape and dimensions indicate the place prepared for the skeleton burial. Only in the grave 2, between the slabs were registrated a smaller quantity of ashes, signed crown of the tooth and one pendant with horizontal connection. (T.III/7). This is interpreted as empty grave-cenotaph.

The analysis of the grave goods jewellery indicates that it belongs to the middle phase of the Middle Bronze Age. (Br C2/C1), that also represents the time of the mound dating. The ornaments and the style of the bronze bracelets have influence from the Central Europe. The bronze torques without the ornaments mainly occurred by influences from the North. The exemplars from the site Ravnine, which are lavishly decorated, we can say that it could be a local invention, inspired by bracelets ornamentation. The origin of the spiral ornaments which appear on the torque from the fireplace 2, and the bracelets from the destroyed mound 4, we have to seek in the Central Europe, in framework heterogeneous Hajdusamson - Apa style characteristic for the end of the Early Bronze Age and the beginning of the Middle Bronze Age, when spiral motifs occur.¹

Lidija Nikitović,
Rastko Vasić

TERTRE DE L'ÂGE DE BRONZE SUR LE SITE RAVNINE DANS LE VILLAGE DE JANČIĆI PRÈS DE TCHATCHAK

C'est sur le site de Ravnine, dans le village de Jančiči, que le Musée National de Tchatchak fit, en 1957, une de ses premières fouilles archéologiques. Elles furent entreprises du fait que trois tertres de ce site avaient déjà été défaits clandestinement, si bien que l'on a décidé d'en explorer systématiquement le quatrième, c'est-à-dire le dernier tumulus conservé.

1. W. David, Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzzeitlichen Depotfundgruppe Hajdusamson-Apa-Idhei-Zajta, Cluj 2002.

Le site se trouve dans la chaîne du Kablar, sur un petit plateau de la pente qui s'étend du village de Rožac jusqu'aux territoires des villages de Gornja Dobrinja et de Gojna Gora. Sur toute cette étendue se trouvaient des nécropoles plus ou moins vastes et des tertres isolés qui s'enchaînaient plus loin à l'ensemble des tumulus de la région de Požega.

C'est le tertre 3 qui était le mieux conservé; ses dimensions étaient de 18 m sur 13 m et sa hauteur relative de 1 m 60. Sa calotte était formée avec de la terre. Y ont été enregistrés trois crématoires, trois urnes et trois caveaux en schiste, mais dépourvus de restes de morts. A la différence de la plupart des tumulus, celui-ci ne comportait ni la tombe centrale ni des restes du défunt ou autres. Y ont été enregistrés des ensembles funéraires suivants:

– Crématoire 1, qui se trouvait dans la partie sud-est du tertre et contenait, outre la suie et la cendre, des bijoux en bronze: un torque à section pentagonale, richement orné d'incisions (T.I,1), une paire de bracelets de forme ouverte à ornement incisé, réparti en métopes (T.I,4), une breloque en forme de lunettes et des fragments de disques faits avec des fils de bronze disposés en spirales (T.I, 2,3), ceux de tutules endommagées, d'une breloque en forme de lunule et d'un nopperring (T.II, 1,2,3).

– Crématoire 2, de forme oblongue irrégulière, situé dans la partie sud du tertre. Y ont été enregistrés des restes minimes du défunt incinéré, accompagnés de bijoux en bronze: un torque en bronze aux extrémités spiralées, orné d'incisions (T II,4), une paire de bracelets à ornement identique au précédent (T II,5) plusieurs saltéléons (T III, 3), fragments d'un nopperring (T III, 2), perles en ambre fragmentées (T III 1).

– Crématoire 3, qui se trouvait dans la partie nord-ouest du tertre et dans lequel il n'y avait ni restes de défunt ni mobilier funéraire. Selon les données recueillies sur le terrain, la suie et la cendre étaient répandues sur les plaques de schiste, rangées de façon à former un support préparé. Un peu plus loin, dans la partie marquée par une tache ovale de suie et de cendre, ont été découverts un nopperring et quatre fragments.

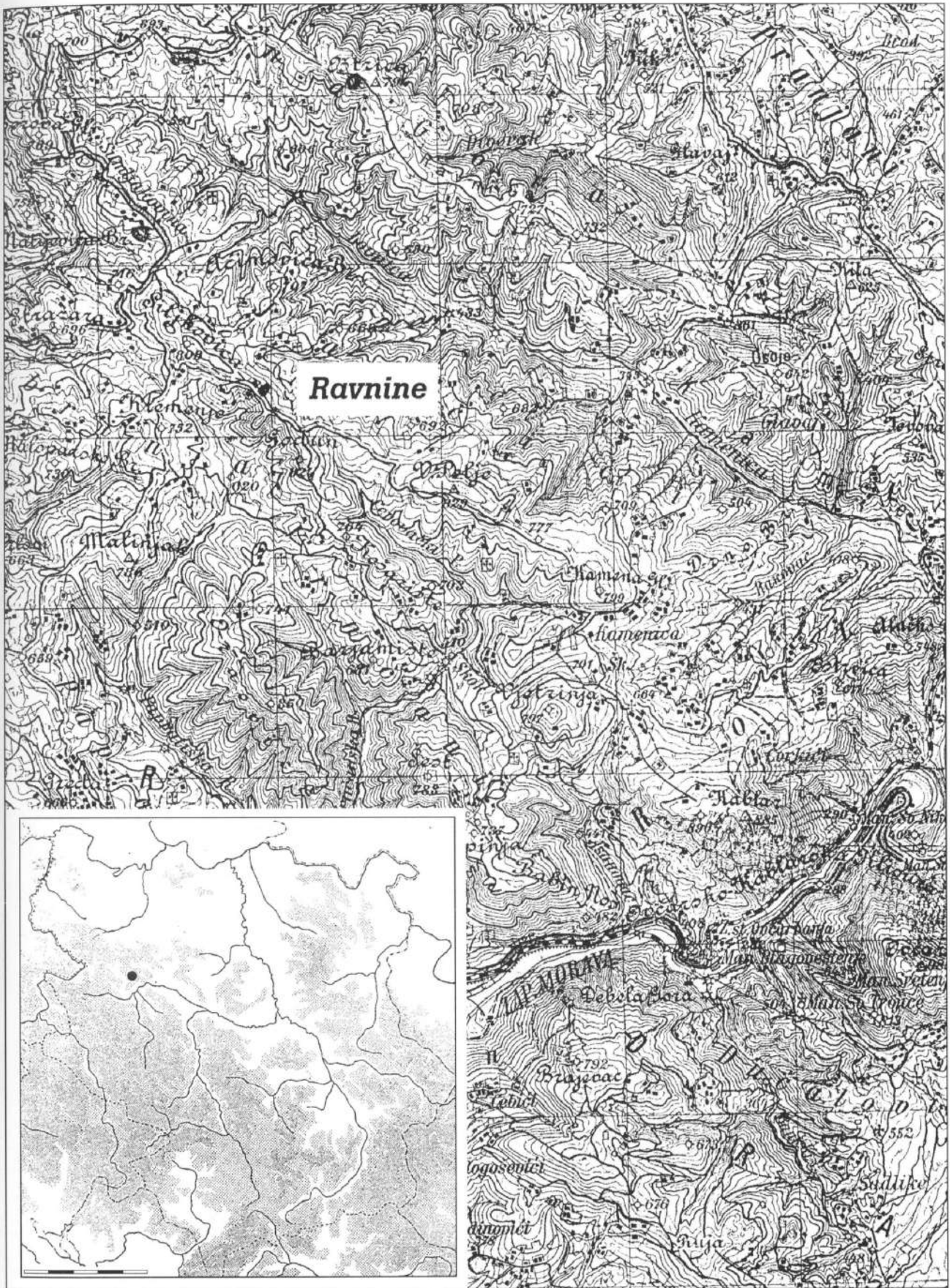
Fait intéressant quant à ces crématoires, c'est que par leurs dimensions, par le manque de terre brûlée et de restes de défunts incinérés, ils ne pouvaient pas être des lieux de crémation. Le plus probable, c'est que l'incinération avait été effectuée hors du tertre et que les restes incinérés (cendre, braises, ossements) furent transportés par la suite dans l'aire du tumulus. Les ossements furent déposés dans les urnes, alors que tout le reste fut placé à l'endroit qualifié de crématoire. Les bijoux en bronze qui, de toute évidence, n'étaient pas altérés par le feu, yavaient été laissés en tant que mobilier funéraire.

Dans le tertre, trois urnes ont été enregistrées, mais une seule, étant en pierre, s'est relativement bien conservée et elle a été reconstituée. Du point de vue du type, elle appartient à l'âge du bronze moyen. Quant aux ensembles funéraires, les trois caveaux, qui y ont été découverts, étaient construits avec des plaques de schiste et des galets. Ils se trouvaient dans les parties périphériques du tertre. Ces phénomènes sont intéressants du fait qu'il n'y avait aucune trace de défunts, mais, par leur forme et leurs dimensions, les caveaux étaient manifestement destinés à renfermer les corps des morts. Ce n'est que dans le caveau 2 que l'on a enregistré, entre les plaques, une petite quantité de cendre, la couronne d'une dent légèrement brûlée et une breloque à agrafe horizontale (T.III,7). Ces phénomènes ont été interprétés comme tombes vides – des cénotaphes.

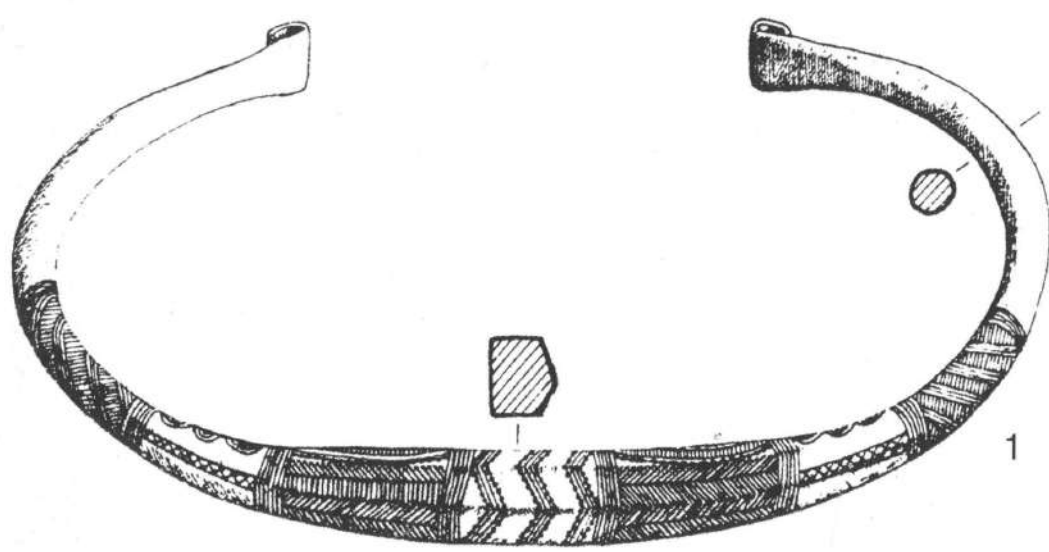
Les analyses du mobilier funéraire – les bijoux – montrent qu'il doit être situé dans la phase moyenne de l'âge de bronze moyen (Br C2/C1), ce qui est également la période à laquelle remonte le tertre aussi. Pour ce qui est du style et de l'ornementation des bracelets en bronze, les influences de l'Europe centrale y sont évidentes. Les torques en bronze dénués d'ornements trahissent généralement les influences du Nord européen, mais dans le cas des exemplaires découverts à Ravine, qui sont richement ornementés, on peut dire qu'il s'agissait d'une invention locale, inspirée par l'ornementation des bracelets. L'origine de l'ornementation en forme de spirale que l'on remarque sur le torque du crématoire 2, ainsi que sur le bracelet trouvé dans le tertre IV, devrait être recherchée dans l'Europe Centrale, dans le style divers Hajdusamson-Apa qui est caractéristique de la fin du premier âge du bronze et du début du moyen, les motifs en spirale apparaissant dans ce dernier¹.

Lidija Nikitović,
Rastko Vasić

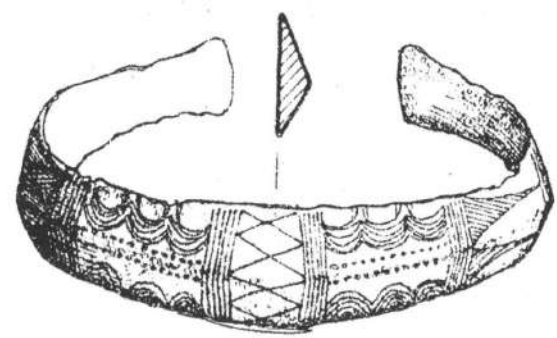
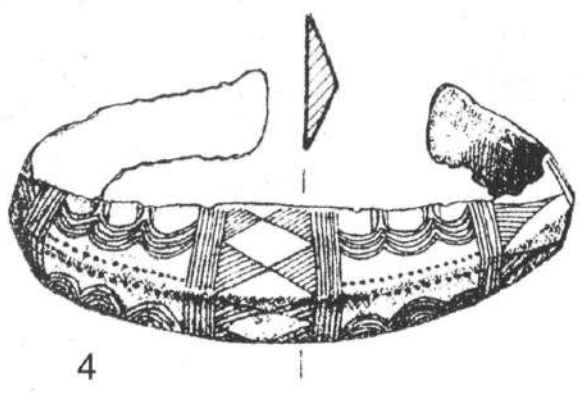
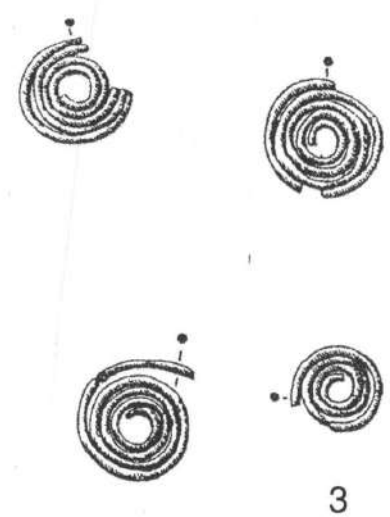
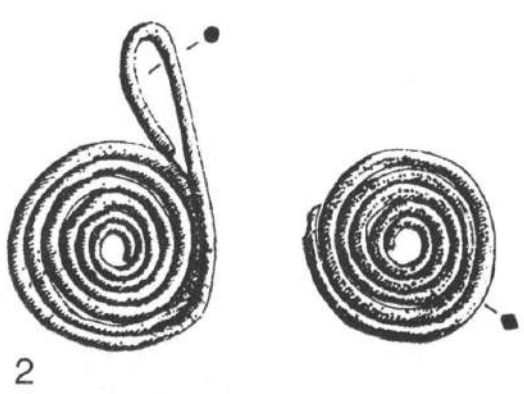
1. W. David, Studien zu Ornamentik und Datierung der Bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdusamson-Apa-Idhei-Zajta, Cluj 2002.

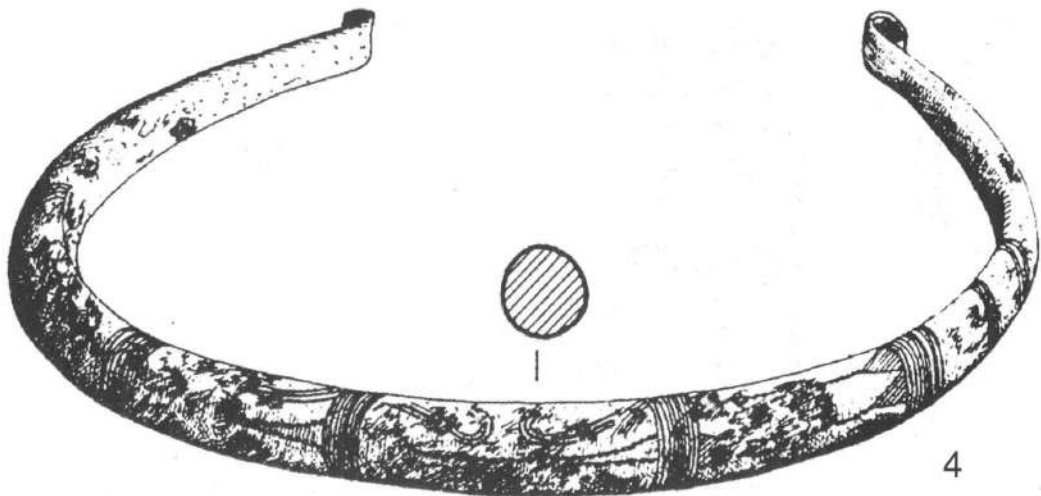
Карта са положајем локалитета

R 1:1

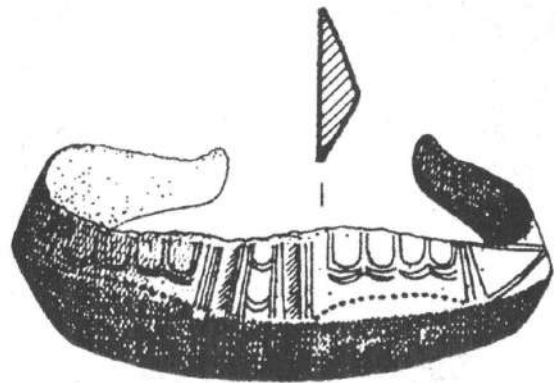

Хумка I, 1-4 (Спалиште 1)

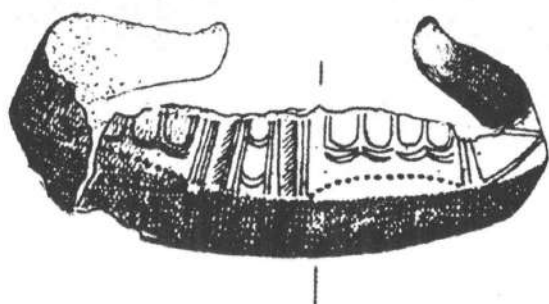

4

R 1:1

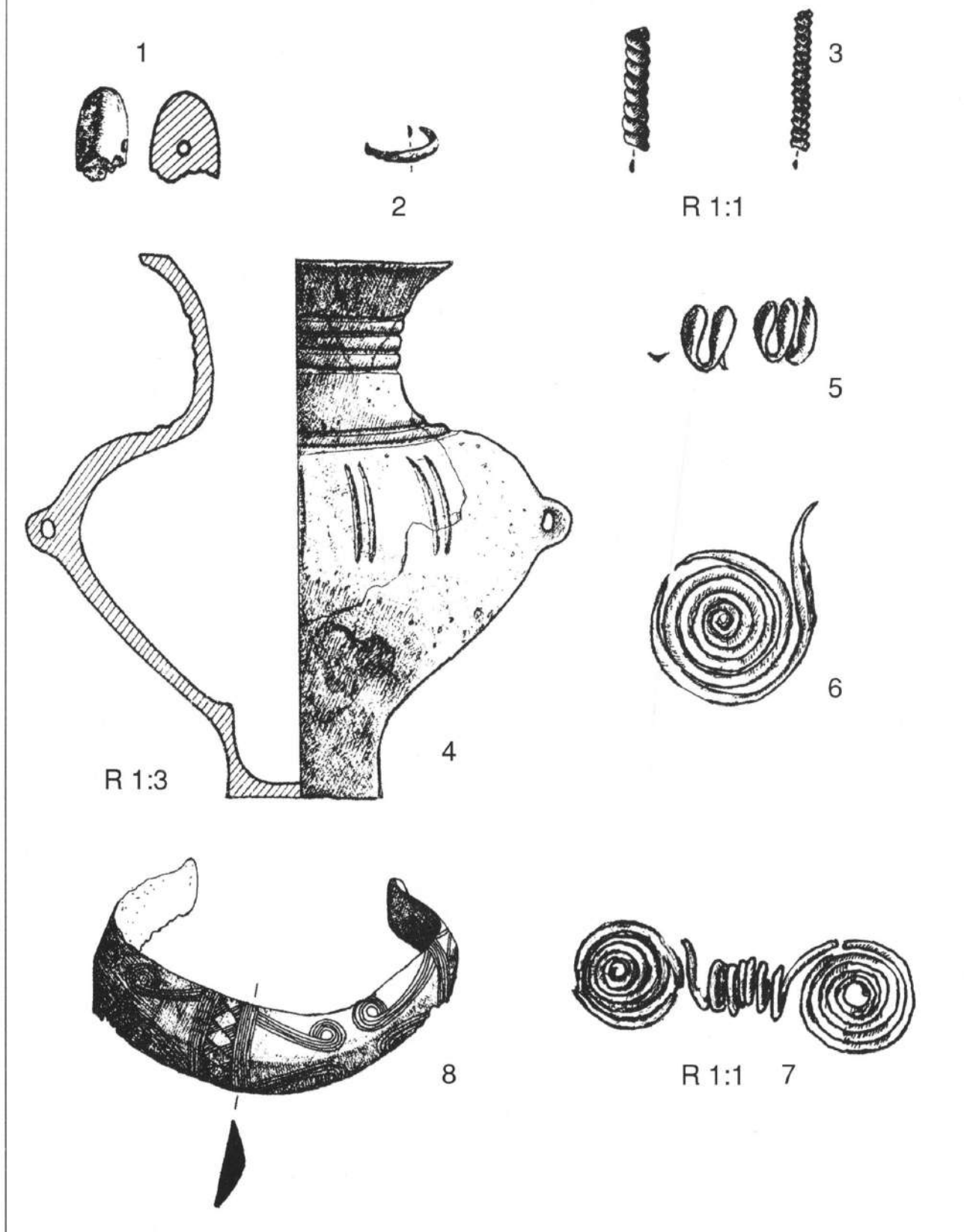

5

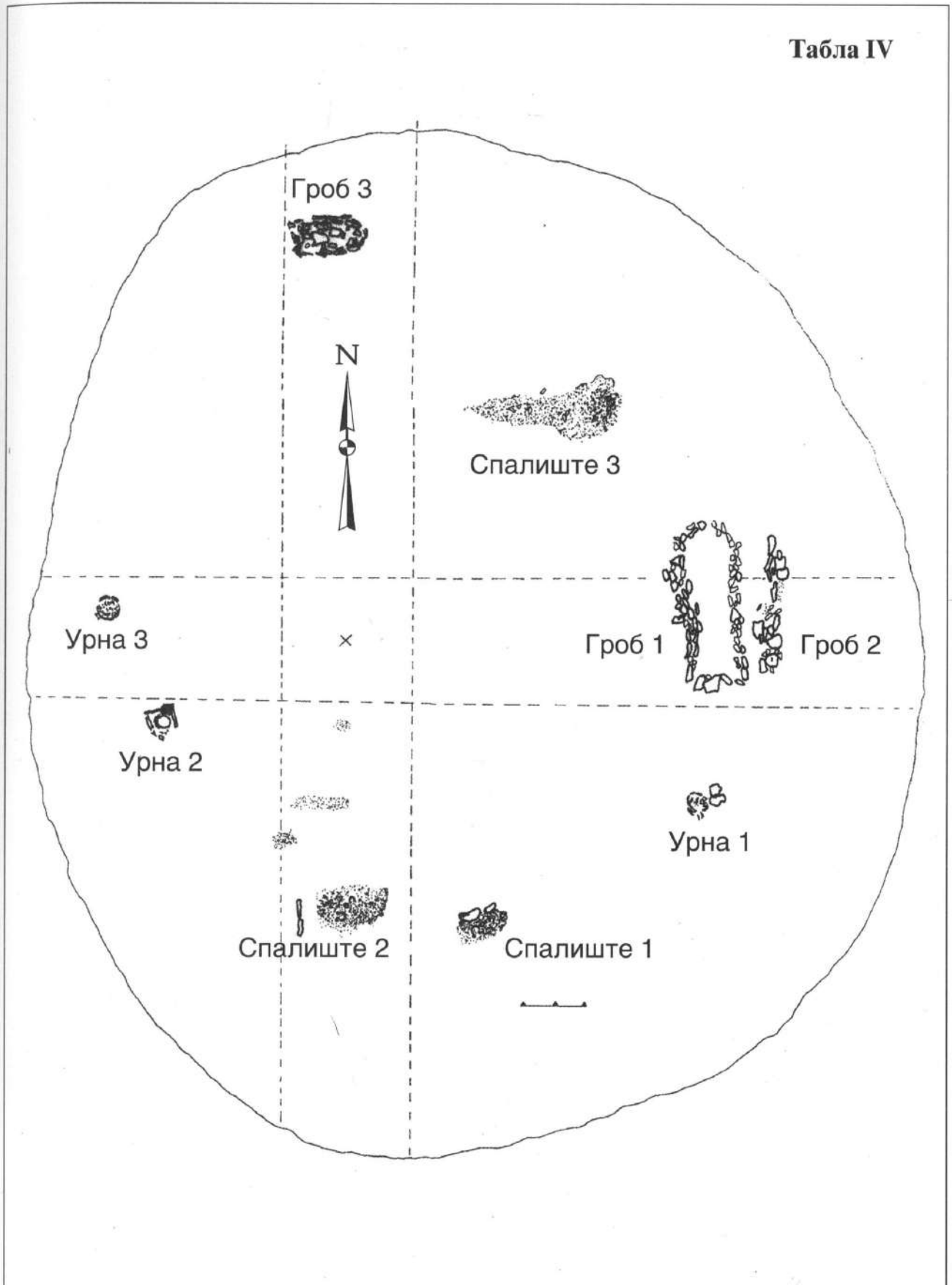
Хумка I, 1-3 (Спалиште 1) сл. 4-5 (Спалиште 2)

Табла III

Хумка I, 1-3, 5 (Спалиште 2), сл. 4 (Урна 3) сл. 6 (из насипа хумке I), сл. 7 (гроб 2), сл. 8 (Хумка IV)

Табла IV

Јанчићи – Равнине: хумка 3

ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА НА ЛИШКОЈ ЂАВИ КОД ГУЧЕ У 2000. И 2001. ГОДИНИ

Дејан Радичевић
СЦГ 11000 Београд
Филозофски факултет

UDK: 903.5(497.11)“2000/2001“

Археолошка ископавања рановизантијских утврђења на територији данашњег Драгачева започета су пре готово две деценије. Прва сондирања Градине на Јелици обављена су 1984. године, а током наредне две године сондажно су ископавана и утврђења на Стојковића градини у Вичи, Градини у Вучковици и Лишкој Ђави код Гуче.¹ Међутим, након 1986. године са истраживањима је настављено само на Јелици, где су радови попримили систематски карактер и резултирали низом сазнања од изузетног значаја за сагледавање рановизантијске епохе на овим просторима.² На другој страни, расположиви подаци о другим утврђењима остали су на нивоу скромних пробних ископавања.³ То је био повод да Народни музеј у Чачку током 2000. године обнови истраживања на Лишкој Ђави, уз очекивања да се она наредних година прошире и на остале локалитете. На тај начин би се паралел-

1. Истраживања су започета у оквиру научноистраживачког пројекта „Антички градови на територији региона Краљево“, да би била настављена у склопу пројекта „Истраживања средњовековних градова на територији општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац“. Носилац пројеката је био Археолошки институт у Београду, на челу са др М. Васићем, а истраживања су реализована кроз сарадњу са Народним музејом у Чачку.

2. М. Милинковић, *Die byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien – ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh.*, Старијар 21/2001, Београд, 2002, 71-130, са старијом литературом.

3. О. Марковић, М. Петрашиновић и В. Михајловић, *Резултати сондажних истраживања Стојковића градине у Вичи*, Зборник радова Народног музеја (Чачак) 16, Чачак, 1986, 67-71; М. Петрашиновић и Н. Лудајић, *Сондажна истраживања вишеслојне градине у Вучковици код Гуче*, ЗРМ (Чачак) 16, 75-79; М. Милинковић, *Рановизантијско утврђење на Лишкој Ђави код Гуче*, ЗРМ (Чачак) 16, 61-65.

но са истраживањима великог комплекса на Јелици, којем је очигледно припадала улога регионалног центра, употпунила и слика о истовременим, мањим утврђењима у најближој околини.

Лишка Ћава се налази у централном делу Драгачева и чини део дужег брдског венца који повезује планинско горње Драгачево, са источним ободом пожешке котлине. Представља издужену греду прилично уједначене висине и пружа се северозападно од Гуче, пратећи ток реке Бјелице. Ка југоистоку се наставља на брдо Ошљевац, док је на западу нешто нижим седлом повезана са брдом Крстац. Северозападно од Ћаве започиње нижи и питомији део доњег Драгачева, који постепено прелазу у равну и широко отворену долину Западне Мораве.

Остаци утврђења се налазе на локалитету Град, смештеном на северозападном крају Ћаве (сл. 2). Оно није подигнуто на највишој тачки брда (к. 699), већ на нешто нижем положају стотинак метара западније (к. 677), где су услови за утврђивање били знатно повољнији. Ту се иначе уски гребен Ћаве проширује у плато приближних димензија 155×50 m, развученог елипсоидног облика, оријентисан по правцу северозапад-југоисток (сл. 3). Овај плато је са југа и југозапада оивичен високим стенама испод којих се наставља стрма падина. Стрма падина се налази и на источној страни платоа, док је нешто блажа једино падина са северне стране. Гребен Ћаве се у правцу северозапада поново сужава и постепено пада пар стотина метара, до места где се завршава оштрим одсеком са веома стрмим падинама, које местимично прелазе у готово вертикалне литице.

Положај на којем је утврђење подигнуто је стратешки веома повољан (сл. 1). Лак приступ је могућ само гребеном са југоисточне стране, док је неприступачност осталих страна погодовала успешној одбрани. На другој страни, ова доминантна позиција је пружала добар преглед и релативно лаку контролу над широм околином. Одлична прегледност читавог доњег тока Бјелице, омогућавала је непосредан надзор над главним правцем који повезује унутрашњост данашњег Драгачева са долином Западне Мораве.

Рушевине на Лишкој Ћави су већ одавно привукле пажњу истраживача. Захваљујући њима у прилици смо да сагледамо стање на локалитету у другој половини XIX столећа. Колико нам је познато, најстарији опис је сачинио Милан Ђ. Станић, човек који је још за живота прозван „драгачевским Вуком Караџићем“, чија је делатност на сабирању и објављивању нашег фолклорног наслеђа већ окарактерисана

као изврстан допринос етнографској науци.⁴ Станићева издања садрже и малобројне ауторске прилоге, углавном историјске или етнолошке садржине, а један од таквих прилога је и „Опис старог града Лиса“, објављен у првом годишту српско – народног календара „Драгачевац“, штампаног у Београду 1870. године.⁵ Овај у приличној мери детаљан опис садржи податке о величини и приступачности утврђења, позицији бедема и њиховој очуваности. Бележи и запажања о простору унутар бедема и најближој околини, као и живо народно предање о утврђењу и прошлим временима.

Готово две деценије након Станићевог описа, Ђаву је 1888. године, на путу из Ивањице у Чачак, посетио Феликс Каниц. Он је укратко описао затечено стање, истакавши одличну позицију утврђења, које је сматрао римским кастелом истовременим са кастелима на Јелици, у Лопашу и Ртима, подигнутим ради обезбеђења римске путне мреже.⁶ Знатно касније је, управо на основу Каницових података, између осталих и локалитет Град у селу Лис уврштен у најстарији преглед археолошких налазишта на територији Србије.⁷

Нешто потпунији опис остатака на Лишкој Ђави у последњим годинама XIX столећа саставио је Јован Ердељановић, који је локалитет обишао током својих антропогеографских проучавања доњег Драгачева. Описујући бедеме, местимице очуване и до два метра висине, он је први прецизније указао и на постојање кула.⁸ Ердељановићеве податке је у годинама пред Други светски рат користио Милисав Д. Протић, а послужили су и као основ за каснија археолошка рекогносцирања.⁹

Археолози су Лишку Ђаву по први пут обишли тек приликом систематских рекогносцирања доњодрагачевских села, изведених од стране екипе Народног музеја у Чачку између 1969. и 1972. године. Тада су остаци утврђења детаљније описани, а проверена су и нека од запажања претходних истраживача.¹⁰

4. Ј. Митровић, Милан Ђ. Станић – „Драгачевски вук“, *Како издавати народне умотворине*, Гласник Етнографског музеја у Београду 20, Београд, 1957, 84-92.

5. „Драгачевац“. *Српско-народни календар за просију годину 1870*, година I, Београд, 1870, 79-80. Поновљено издање у: *Један опис старог града Лиса* (прир. Д. Радичевић), Изворник. Грађа Међуопштинског историјског архива 16-17, Чачак 2001, 77-79.

6. F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, Wien, 1982, 144. Исти, Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века, књ. I, Београд, 1985, 593.

7. М. Гарашанин и Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд, 1951, 139.

8. Ј. Ердељановић, *Доње Драгачево*, Српски етнографски зборник, књ. IV. Насеља српских земаља, књ. 1, Београд, 1902, 167.

9. М. Д. Протић, *Драгачево и његови славни синови*, Ниш, 1940, 12-13.

10. Д. Ранковић и М. Икодиновић, *Извештај систематских истраживања доњег Драгачева*, ЗРНМ (Чачак) 4, Чачак, 1973, 162-163.

Прва сондажна ископавања на локалитету обављена су 1986. године.¹¹ Истражене су три сонде у укупној површини од 29 м², а вршено је и површинско праћење траса бедема, на основу чега су дефинисане димензије и скицирана основа утврђења (сл. 3). Констатовано је да је план тврђаве прилагођен конфигурацији терена. Високе стене на јужном и југозападном ободу горњег платоа су коришћене за одбрану, тако да је бедем подигнут само у слободном простору између њих. На другој страни, према северној и североисточној падини, бедем се у благо извијеном луку протезао дуж читаве ивице платоа. На југоисточном и северозападном углу утврђења постојале су две куле, које су браниле приступ са најприступачнијих страна.

Приликом ових радова по први пут је уочено и постојање утврђеног подграђа на северној падини Ђаве. Констатована су места на којима се бедем подграђа одвајао од северног бедема горњег града, док је на нижем положају северне падине површински испраћен северни-североисточни део његове трасе. На основу запажања о простирању бедема, укупна брањена површина горњег града и подграђа оквирно је процењена на око четири хектара.¹²

Сондама истраженим унутар горњег града, једном уз унутрашње лице северног бедема (сл. 3, сонда 1/86) и другом ближе југоисточној кули и претпостављеном улазном делу утврђења (сонда 3/86), добијени су стратиграфски подаци и покретни налази на основу којих је утврђење хронолошки одређено. У сонди 3/86 делимично су ископани остаци два готово паралелна зида између којих није констатована никаква веза, па је остало отворено питање да ли представљају делове једног или два различита објекта. Осим сонди у унутрашњости горњег града, једна сонда је истражена недалеко испод северног бедема, на простору подграђа (сл. 3, сонда 2/86). Унутар ове сонде делимично су откривени остаци једног ватришта, а пронађено је и нешто ситних уломака грнчарије.

На основу анализе покретних налаза, закључено је да готово сав материјал представља једну хронолошку целину. Изузетак је представљао мали број уломака керамике оквирно датоване у V столеће, док су остали налази опредељени у раздобље VI и евентуално почетак VII

11. Ископавања су обављена у оквиру пројекта „Истраживање средњовековних градова на територији општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац“, у периоду од 16. до 24. септембра 1986, под руководством М. Милинковића. Исте године је публикован и извештај са резултатима истраживања; уп.: М. Милинковић, нав. дело, 61-65.

12. Исто, 62.

века. Као потврда оваког датовања истакнут је налаз солида цара Јустинијана I (527-565), пронађеног у слоју мрке земље унутар сонде 1/86. Златник је ископан у Цариграду, између 542. и 565. године.¹³

Археолошка ископавања на Лишкој Ђави су након вишегодишње паузе обновљена током 2000. године.¹⁴ Превасходни циљ ових радова био је да се настави тамо где су ископавања у 1986. години заустављена (сл. 3). Настављено је са сондирањима северне трасе бедема (сонде 3/00 и 4/00) и започето са сондирањем централног дела утврђења (сонда 2/00). Највећи део времена утрошен је на ископавања у југоисточном делу утврђења, где је настављено са откривањем зидова пронађених сондом 3/1986 (објекат I), а сондиран је и околни простор (сонда 5/00). Осим ископавања у унутрашњости утврђења, током ове кампање је сондиран и омањи плато на северозападној падини Ђаве, где су откривени остаци цркве. Радовима у 2000. години укупно је истражена површина од 146 м².

Сондама постављеним управно на северну трасу бедема (дим. 5 × 1,5 и 5 × 1 m) потврђена су стратиграфска запажања уочена приликом сондирања 1986. године (сл. 4). Испод танког површинског слоја, на половини сонде према беду, ископан је слој интензивног шута настао обрушавањем зида. Максимална дебљина шута, непосредно уз унутрашње лице бедема, износила је 0,70 m, а постепено се тањио према средини сонде где се и завршавао. Испод слоја шута, поново само у половини сонде према беду, налазио се слој тамномрке земље који се простирао у ширини од 2,90 m (сонда 3/00) и 3,80 m (сонда 4/00) мерено од унутрашњег лица бедема. Дебљина овог слоја износила је 0,30 - 0,40 m. На другој половини сонде је испод површинског слоја ископан слој мрке земље дебео 0,30-0,50 m. Овај слој је у средишњем делу сонди делом налегао на слојеве шута и тамније мрке земље. Испод слоја тамније мрке земље на половини сонде према беду, као и испод слоја мрке земље у другој половини сонде, на релативној дубини од 0,50

13. Исто, 63-64, Т. III-IV.

14. Ископавања су изведена у организацији Народног музеја у Чачку од 11. 07. до 10. 08. 2000. године, под руководством потписаног. Стручну екипу су сачињавали: археолог В. Ђорђевић и апсолвенти археологије Ј. Стојић и С. Радовановић. Као повремени члан екипе радове је волонтерски помогао археолог Н. Божанић, као и С. Луковић који је био ангажован на изради теренске фотодокументације. Улога стручног консултанта је поверена др М. Васићу, директору Археолошког института у Београду. Главнина финансијских средстава неопходних за ова истраживања издвојена је из буџета СО Лучани, док је део средстава обезбеђен спонзорством од стране ТПП „Пролетер“ из Гуче. Истраживања не би била могућа да није било разумевања одговорних људи из „Индустријског комбината Гуча“ и Ловачког друштва „Гуча“ из Гуче.

до 1,20 m налазио се слој светлије мрке земље. Максимална дебљина овог слоја износила је 0,25 m и налегао је на здравицу која је констатована на дубинама 0,50 до 1,30-1,40 m, пратећи природну косину терена. На дну слоја светломрке земље, а непосредно над здравицом у ширини од око 1 m од унутрашњег лица бедема, у обе сонде је уочен танак слој растреситог кречног малтера идентичног са оним који је коришћен за зидање бедема. Ниво овог малтера би одговарао нивоу терена у време подизања бедема, односно коти од које је започињао његов надземни део. Испод малтера се налази веома тврда здравица, каква је и у осталим деловима сонде, док је само у ширини од 0,10-0,30 m уз унутрашње лице бедема земља била знатно мекша и растреситија, што би одговарало ширини темељног рова бедема.

Лица бедема су грађена већим комадима ломљеног и делимично притесаног камена, док је као испуна коришћен ситнији трпанац. Камен је слаган у неправилне редове и везиван веома квалитетним кречним малтером. Ширина бедема је износила 1 m, а очувани су у укупној висини од 2,50 m, док су темељне зоне биле дубоке 1,20-1,30 m.

Највећи број покретних налаза пронађен је у слоју тамно-мрке земље, док је њихово присуство у слоју светлије мрке земље било знатно ређе. Највише је уломака грнчарије, а проналажени су појединачни гвоздени и коштани предмети, као и по који фрагмент стаклених посуда. Издваја се веома леп примерак бронзане украсне игле са масивном, пуно ливеном главом, на којој је урезана представа крста са проширеним крацима. Досадашња анализа покретних налаза указује да оба слоја карактерише идентичан археолошки материјал, хронолошки опредељен у рановизантијско раздобље. Овако датовање потврђује и поменути налаз новца у сонди 1/1986.

Сондом 2/00 (дим. 5 × 1,5 m) проверена је стратиграфска слика у централном делу утврђења (сл. 3). Она је крајње једноставна и одликује је постојање слоја тамномрке земље који се налази испод површинског слоја, а належе непосредно на здравицу. Како је сонда постављена на терену који пада у правцу севера, дебљина овог слоја варира између 0,40 m према јужном профилу сонде и 0,15 m уз северни профил. Пронађени покретни налази одговарају материјалу откривеном унутар других ископа.

Једину целину у потпуности истражену 2000. године представљају остаци веће грађевине која се налазила у југоисточном делу утврђења (објекат I, сл. 5). Подигнута је на благој падини која на овом месту прелази у омањи и релативно заравњен плато, омеђен са истока и се-

вероистока великом стеном. Грађевина је дужим странама пратила пад терена по правцу североисток-југозапад, док је јужни зид био делимично укопан у падину. Остаци овога зида су затечени под нагибом у правцу севера, онако како их је пад терена временом повукао. На другој страни, читава северна половина грађевине подигнута је непосредно на стени. Зидови су очувани само у темељним зонама, али је нешто боља ситуација у јужном делу објекта, где су темељи очувани до висине од три - четири реда камена, док су у северном делу очувани само у висини једног или два реда. Грађени су од ломљеног камена средње величине који је слаган у неправилне редове, а као везивно средство је коришћено блато. Констатовани су прилично плитко, већ на дубини између 0,10 и 0,20 m, а ширина им се креће око 0,65-0,70 m.

Грађевина је правоугаоне основе и састојала се од две просторије, спољних димензија 8,8 × 5,3 m. Северна просторија је била знатно већа (ун. дим. 5,20 × 4,10 m), а на југоисточном углу се налазио улаз широк 0,80 m. На њу је са јужне стране призидана мања просторија, чије су унутрашње димензије износиле 5 × 1,8 m. Будући да ова просторија на источној страни није била затворена зидом, може се претпоставити да се ту налазио улаз у ширини целе просторије или да је мања просторија заправо представљала полуотворени трем, подигнут уз већу просторију. Мада се на споју западног зида мање и југозападног угла веће просторије јасно уочава да је мања просторија призидана уз већу, стратиграфска запажања указују да обе просторије припадају истом градитељском захвату.

На основу очуваних остатака, не може се поуздано закључити да ли су зидови у пуној висини зидани каменом или су се, што се чини вероватнијим, над каменим темељима налазили знатно лакши дрвени зидови. Трагови лепа који би указивали на облепљивање зидова нису констатовани. На сличан начин је морала бити решена и кровна конструкција грађевине. Приликом ископавања није пронађен ни један налаз који би указао да је покривка била од каквог тврђег материјала.

Стратиграфска слика унутар објекта је прилично једноставна. Испод површинског слоја шумског хумуса, на релативној дубини од 0,05-0,10 m, започињао је слој мрке земље са ломљеним каменом који је потицао са обрушених зидова. Дебљина овога слоја кретала се између 0,20 и 0,40 m, а испод њега се налазио слој тамније мрке земље, дебљине од 0,15 до 0,25 m. Испод слоја тамније земље, на јужној половини објекта, наишло се на слој компактне светлије мрке земље са ситним каменом, која је представљала археолошку здравицу. Здрави-

ца је констатована на релативним дубинама од 0,40 до 0,80 m, пратећи природни нагиб терена у правцу севера. У северној половини објекта је слој тамније мрке земље налегао непосредно на стену, која се налазила на дубинама од 0,10-0,15 до 0,70 m. Ниво стене унутар грађевине је под нешто блажим падом, за разлику од простора северно од објекта где је нагиб стене знатно оштрији.

Највећи број покретних налаза из објекта I представљају уломци кухињске грнчарије (сл. 5). Најзаступљенији облик посуде чине лонци средње величине, са кратким, косо разгрнутим ободом, често са профилисаним жљебом на унутрашњој страни, мада има и лонаца са нешто дужим и непрофилисаним ободом. Лонци са ободом разгрнутим на горе и израженим жљебом са унутрашње стране обода знатно су ређи. Усне обода су заобљене или косо засечене, а изузетно су ретки лонци са водоравно засеченом усном. Дна лонаца су равна или благо испупчена. Осим лонаца, проналажени су и делови калотастих поклопаца са дугметастом дршком, као и ретки налази полулоптастих или биконичних здела са водоравно постављеним ободом. Усамљен налаз представља уломак једноставног крчага са једном дршком. Сва грнчарија је прављена од релативно пречишћене глине, са додатком песка и ситно дробљеног кречњака. Посуде углавном нису украшаване, а веома ретко се јавља украс у виду благо наглашених ребара или водоравно урезаних линија. Генерално узевши, већина налаза се може приписати локалној производњи VI столећа, а изузетке представљају тек спорадични уломци глеђосаних посуда, које се обично тумаче као импорт.

Поред налаза грнчарије, приликом истраживања објекта I проналажени су и малобројни гвоздени предмети (сл. 7). Изузетак је представљао део двосеклог бронзаног сечива са наглашеним ребром по средини, који највероватније представља праисторијски предмет секундарно коришћен у рановизантијском објекту (сл. 7, 10). Изузимајући налаз који би могао бити фрагментована и делимично деформирана гвоздена стрелица са трном за насађивање (сл. 7, 5), остале налазе углавном чине гвоздене алатке и други предмети за свакодневну употребу, очувани у целини или делимично. Ради се о предметима који типолошки сами по себи нису изразито хронолошки осетљиви.

Сасвим особен налаз из објекта I представља већа гвоздена фибула са посувраћеном стопом. Припада рановизантијским фибулама тзв. далматинског типа, особених за западне делове Балканског полуострва. Украшена је танким сребрним и златним нитима уложеним у

гвоздену подлогу. Лук фибуле прекрива мотив састављен од кругова међусобно повезаних тангентама, док се на стопи понавља украс у виду кругова са тачком у средини, између којих се налази представа крста са проширеним крацима. Мада типолошки препознатљива, квалитетом израде и лепотом украса представља јединствен примерак којем за сада не налазимо непосредне аналогije. На овом месту изостављамо детаљну анализу овог налаза, будући да ће она представљати предмет посебног рада.

Да објекат I није био усамљен у овом делу утврђења показала је сонда 5/00, димензија $18 \times 1,5$ m, са којом је пресечен простор између објекта и јужне ивице горњег платоа (сл. 3). На јужној половини сонде се веома брзо дошло до стене, која се појављује већ на дубинама од 0,10 до 0,30 m. Стену је прекривао слој тамније мрке земље у којем је било нешто покретних налаза. У северној половини сонде ситуација је била другачија. Терен је оштрије падао, а испод површинског слоја се налазио слој светлије мрке земље, испод кога је констатована здравица. Ту су откривени остаци зида подигнутог паралелно са нагибом падине. Очуван је веома слабо, у висини једног реда камена везаног блатом. Јужно лице зида је очувано, док је северно расуто низ падину. Проширењем ископа зид је откривен у укупно очуваној дужини од 3 m, али није констатовано постојање других зидова са којима би био у конструктивној вези. Због тога је закључено је да је највероватније представљао само подзид којим је нивелисан нагиб падине, а који је могао носити лаку дрвену конструкцију.

На самом завршетку кампање у 2000. години сондиран је и омањи плато на северозападној падини Ђаве, удаљен око 120 m од бедема горњег града (сл. 3). Површински трагови на овом месту јасно су указивали на остатке некакве грађевине. Већ са првом сондом откривен је део апсидалног лука и северно раме апсиде, на основу чега је поуздано установљено да се ради о рушевинама цркве.¹⁵ Недостатак средстава у 2000. онемогућио је даља ископавања, али су она настављена наредне године, када су остаци цркве истражени у потпуности.¹⁶

15. Будући да су током истраживања у 2003. години унутар бедема горњег града откривени остаци још једне цркве, ова црква је радно означена као црква I.

16. Ископавања су трајала од 15.07. до 10.08. 2001. године. Финансирана су средствима из буџета СО Лучани, а реализована су уз помоћ „Индустијског комбината Гуча“, Ловачког друштва „Гуча“, Еколошког друштва „Драгачево“, ЈП „Србија шуме – шумска секција Гуча“ и СО Чачак (уступањем аутомобила). Стручну екипу су сачињавали археолози Д. Радичевић, В. Ђорђевић и Ј. Стојић, као и апсолвент археологије С. Радовановић. У раду екипе је помогао и археолог И. Стојић, док је на изради фотодокументације био ангажован С. Луковић.

Црква је саграђена на скученом простору гребена Ћаве, готово са свих страна оивиченог великим стенама. Мада обим подграђа још увек није прецизно дефинисан, на основу досадашњих сазнања би се са великом вероватноћом могло казати да се налазила изван простора омеђеног бедемима. Подигнута је на месту са кога се пружа изванредан поглед на широку околину. Са северне стране непосредно уз цркву терен оштро пада, док се са јужне стране налази узани појас релативно равног земљишта, који потом прелази у стрму падину. Блажи пад терена се наставља само даље низ гребен у правцу северозапада, али се ширина гребена у великој мери смањује, свдећи се само на узани шумски пут.

Прилагођавајући се конфигурацији терена и простору расположивом за градњу, подужна оса цркве није оријентисана по правцу исток-запад, већ са приличним одступањем у правцу северозапада. Црква је била једнобродна, са полукружном апсидом на истоку и малим нартексом на западној страни (сл. 8). Уз источну половину северног зида наоса налазила се бочна просторија подигнута истовремено са осталим деловима цркве. Дужина цркве је износила 11,40 m, ширина брода 6,30 m, док је укупна ширина са анексом на северној страни била 10,10 m. Унутрашње димензије наоса износиле су $6 \times 4,90$ m, нартекса $1,8 \times 4,90$ m, а северног анекса $4,70 \times 2,20$ m. Улаз у цркву ширине 0,90 m налазио се на средини јужног зида нартекса. Постављање улаза на то место условило је постојање велике стене непосредно уз западни зид нартекса, тако да приступ цркви са те стране није био могућ. Улаз у наос се налазио на средини источног зида нартекса. На његову позицију јасно показује завршетак северне половине источног зида нартекса, као и положај каменог прага очуваног на месту пролаза. На северном зиду наоса налазио се пролаз који је водио у бочну просторију. Место пролаза се не уочава на очуваним остацима зида, али на његово постојање указује зидани степеник подигнут унутар анекса.

Црква је грађена ломљеним каменом слаганим у више или мање неправилне редове. Ширина зидова је износила око 0,60 m, а као везивно средство је коришћена иловача. Кречни малтера је употребљен само при зидању степеника у анексу. На очуваним деловима зидова није уочена употреба опеке, чији су уломци у приличном броју пронађени приликом ископавања. Пронађени уломци су различите дебљине, од 3 до 5 cm, с тим да се дебљина највећег броја опека кретала између 4 и 4,5 cm. Пронађене су на читавој површини ископа, али је повећана концентрација уочена око апсиде, нарочито са њене спољне

стране. На овом делу ископа пронађени су и углавном аморфни комади сиге, али је било и примерака на којима су се уочавали трагови тесања.

Приликом ископавања унутар цркве констатовано је постојање само слоја светломрке земље који се налазио између површинског слоја и здравице. Горњу зону овог слоја чинила је земља измешана са ломљеним каменом од обрушених зидова (шут), док је доњи део представљао танак слој са археолошким материјалом, затворен рушењем цркве. Овај део слоја је био без уочљивих промена у боји земље, али се издвајао одсуством ломљеног камена. Дебљина читавог слоја унутар наоса износила је 0,20-0,30 m, док се у анексу кретала и до 0,50 m.

Црква је подигнута на терену који је природно падао у правцу севера. На простору наоса пад терена је био постепен, док је унутар анекса нагиб био знатно оштрији. У зависности од косине терена различито су утемељени поједини делови цркве, што се одразило и на стање очуваних остатака. Јужни зид наоса, очигледно слабо утемељен, као и јужно раме апсиде, подигнуто непосредно на стени, ерозија је временом спрала низ падину, тако да од њих није остало ни трага. Најбоље су очувани западни зид цркве, апсида и зидови анекса, где се висина зидова креће и до 0,70 m. Остали зидови су очувани у висини једног или два реда камена. Темелји највећим делом нису озбиљније укопавани, већ се практично зидало на затеченом нивоу терена. Само су апсидални зид и зидови северног анекса укопавани – темељ апсиде за око 0,30 m, док су темелји анекса укопани у здравицу и до 0,50-0,60 m.

Приликом истраживања цркве откривен је веома скроман археолошки материјал (сл. 9). Највећи број налаза чинили су фрагменти прозорског стакла, већином пронађени око апсидалног дела. По који уломак грнчарије и посуда од стакла тек је спорадично забележен. Једини метални налази пронађени су унутар нартекса. чине их пар кланфи са посувраћеним крајевима и гвоздени предмет који би обликом највише одговарао врху копља квадратног пресека, са левкастим тулцем за насађивање дршке.

Мада малобројни, пронађени покретни налази су у довољној мери хронолошки осетљиви да се на основу њих црква може одредити у исто време са утврђењем поред кога је подигнута и чијим становницима је очигледно служила. Унутар цркве, као и на простору истраженом око ње, нису откривени гробови. Једина површина погодна за укопавање налазила се са јужне стране, али како сондирањем овог простор није потврђено постојање гробова, са великом вероватноћом се

може претпоставити да на простору око цркве није било сахрањивања, односно да сама црква није била гробљанског карактера.

Овим би прелиминарни извештај са резултатима истраживања у 2000. и 2001. години био закључен. Детаљнија анализа, са комплетном обрадом покретних налаза тек предстоји. Она би морала пружити одговор на низ још увек неразјашњених питања. Једно од њих је и питање на који су начин објекат I, као и црква на северозападној падини, престали да функционишу. Наиме, одређени показатељи наводе на помисао да су обе грађевине могле страдати у пожару, али је за коначне закључке још увек преурађено. Одговоре на нека од питања могу пружити само даља ископавања, уколико се за њих обезбеде неопходни услови. Археолошка истраживања на Лишкој Ђави иначе су обновљена захваљујући подршци општинских власти у Лучанима и разумевању појединаца из Гуче, који су схватили потребу за проучавањем прошлости свог краја. Мада финансирана скромним средствима, изнедрила су низ нових, готово неочекиваних открића за која се већ сада може казати да у значајној мери допуњују досадашња сазнања о рано-византијском раздобљу на територији данашњег Драгачева.

ARCHEOLOGICAL RESEARCHES ON LISKA CAVA NEAR GUCA IN 2000 AND 2001

Archeological excavations of early Byzantium fortifications on the territory of today's Dragacevo started almost two decades ago. First trial excavations of Gradina on mountain Jelica were in 1984, and in the following two years there were trial excavations of fortifications at Stojkovic's gradina in Vica, Gradina in Vuckovica and Liska Cava near Guca. However, after 1986 the excavations were continued only on Jelica, where those works became systematic and resulted in collection of new facts of great importance for understanding of early Byzantium epoch in these regions. On the other hand, available data about other fortifications remained on the level of the first modest trial excavations. That was the reason why National Museum from Cacak decided to restart excavations on Liska Cava in 2000 expecting to spread them over other localities as well. In that way it would be possible to work simultaneously on researches of the big complex on Jelica which obviously was a regional centre and on smaller fortifications in its neighbourhood.

Liska Cava is situated in the central part of Dragacevo (west Serbia) and forms a part of a long hill chain which connects Dragacevo with Pozega valley. Remains of the fortification are situated on the Grad locality in the north-western part of Cava. The plan of the fortification is fitted into the terrain configuration. High rocks on the south and south west part of the upper plateau were used for defence, so the rampart was built only between these rocks. On the other side, in the north and north east, the rampart bordered the edge of the plateau. There were two towers which protected the most accessible sides of the fortification. On the northern slope there was a fortified sub-town. According to the rampart length and its direction it is assumed that the total area which used to be guarded was about four hectares.

Remains of the fortress on Liska Cava have attracted the attention of researchers for a long time, so we have followed the situation on the terrain since the second half of XIX century. Archaeological excavation started in 1986. Then, the chronological life frame of the fortress was defined. It was concluded that almost all material belongs to the same period apart from some parts of ceramics which might belong to the V century, the rest date back to the VI and VII century. As a proof, there is a coin of the emperor Justinijan I (t27-565), which was mint in Constantinople between 542 and 565 AD.

During 2000 the excavation on Liska Cava were restarted. Trial excavations in the north rampart were continued. In the north west part where there is a small

plateau, remains of a church were discovered and it was completely investigated during 2001. During the excavations of the church some chronologically sensitive material was found and it belongs to the same period as the fortress. All these things point out that the church was built for the inhabitants of the fortress. Although modest, excavations during 2000-2001 have brought into the light some unexpected discoveries which make the picture of the early Byzantium period in Dragacevo clearer.

Dejan Radičević

FOUILLES ARCHÉOLOGIQUES DANS LA LIŠKA ČAVA PRÈS DE GUČA AU COURS DES ANNÉES 2000 ET 2001

Les fouilles archéologiques en vue de la mise au jour des fortifications byzantines les plus anciennes commencèrent, sur le territoire de l'actuelle région de Dragacevo, il y a presque deux décennies. Les premiers sondages dans les ruines de la forteresse dominant la Jelica furent exécutés en 1984, pour être entrepris, au cours des deux années suivantes, sur les sites de Viča, Vučkovića et Liška Čava, près de Guča. Cependant, à partir de l'année 1986, les fouilles ne furent poursuivies que dans la Jelica, où les travaux prirent un caractère systématique, si bien qu'il en résulta une série d'informations d'importance exceptionnelle sur l'époque protobyzantine dans cette région, alors que ceux qui étaient envisagés dans les autres forteresses restèrent au niveau de modestes fouilles expérimentales. Ce fut là la raison pour laquelle le Musée National de Tchatchak reprit, en l'année 2000, des fouilles dans la Liška Čava, en attendant que l'on pût bientôt les étendre sur les autres sites. De cette manière, parallèlement aux fouilles à entreprendre sur une vaste étendue dans la Jelica, qui avait manifestement le rôle de centre régional, on compléterait aussi les connaissances sur les fortifications moins importantes des environs immédiats.

La Liška Čava se trouve dans la partie centrale de la région de Dragacevo (Ouest de la Serbie) et fait partie d'une assez longue chaîne qui relie les montagnes du haut Dragacevo avec le bord nord-est de la vallée encaissée de Požega. Les ruines des fortifications subsistent sur le site appelé Grad, à l'extrémité nord de la Čava. Elles n'étaient pas bâties sur le point le plus élevé de la colline (cote 699), mais un peu plus bas, à une centaine de mètres plus à l'ouest (cote 677), où les conditions nécessaires à la construction des fortifications étaient beaucoup plus favorables. Le plan de celles-ci était adapté à la configuration du terrain. Les hauts

rochers bordant les côtés sud et sud-ouest du plateau supérieur étaient utilisés pour la défense, de sorte que la muraille ne fut élevée que dans l'espace disponible entre ceux-ci. De l'autre côté, face à la pente nord et nord-est, la muraille dessinant un arc légèrement courbé s'étendait le long de tout le bord du plateau. Aux angles sud-est et nord-ouest du plateau il y avait autrefois deux tours qui protégeaient l'accès des côtés les plus accessibles. Sur la pente nord s'étendait un faubourg fortifié. Les murailles du faubourg se détachaient de celles de la forteresse, alors que dans la partie moins élevée de la pente nord, elles suivaient celles-ci dans la direction nord-nord-est. Sur la base des observations relatives aux murailles, on peut conclure que le total de la superficie qu'elles protégeaient – comprenant celles de la forteresse et celles du faubourg – s'élevait approximativement à quatre hectares.

Les ruines des fortifications de la Liška Čava attirent depuis longtemps l'attention des explorateurs, si bien que l'état sur le terrain peut être suivi à partir de la seconde moitié du XIXe siècle. Les premières fouilles archéologiques furent commencées en 1986. A cette occasion furent définis le cadre chronologique de la vie à l'intérieur des fortifications et l'image stratigraphique de celles-ci. Sur la base de l'analyse des objets mis au jour, il a été possible de conclure que presque tous les documents font, chronologiquement, un ensemble. Seul un petit nombre de tessons en céramique, datable du Ve siècle, représente une exception, alors que les autres objets découverts remontent au VIe siècle ou, peut-être, au VIIe. Un solide de l'empereur Justinien (527-565), frappé à Constantinople entre 542 et 565, confirme cette datation.

Au cours de l'année 2000, les fouilles archéologiques furent reprises dans la Liška Čava. Furent poursuivis les sondages le long du tracé nord des murailles. La majeure partie du temps fut mise à explorer l'ouvrage I, situé dans la partie sud-est de la forteresse; l'espace environnant fut également sondé. En plus des fouilles à l'intérieur des fortifications, fut sondé aussi, au cours de ces travaux, un petit plateau sur la pente nord-ouest, où furent découverts les restes d'une église qui, en l'année 2001, furent systématiquement étudiés. Lors de l'exploration de l'église furent découverts des documents archéologiques peu nombreux et pourtant suffisamment précieux du point de vue de la chronologie pour nous autoriser à situer l'église dans la même époque que la forteresse, près de laquelle elle fut bâtie, afin de servir, manifestement, à ses habitants. Quoique modestes par leur ampleur, les travaux archéologiques des années 2000 et 2001 ont permis de faire des découvertes presque inattendues, dont on peut dire d'ores et déjà qu'elles complètent dans une large mesure nos connaissances relatives à la période protobyzantine sur le territoire de l'actuelle région de Dragačevo.

Dejan Radičević

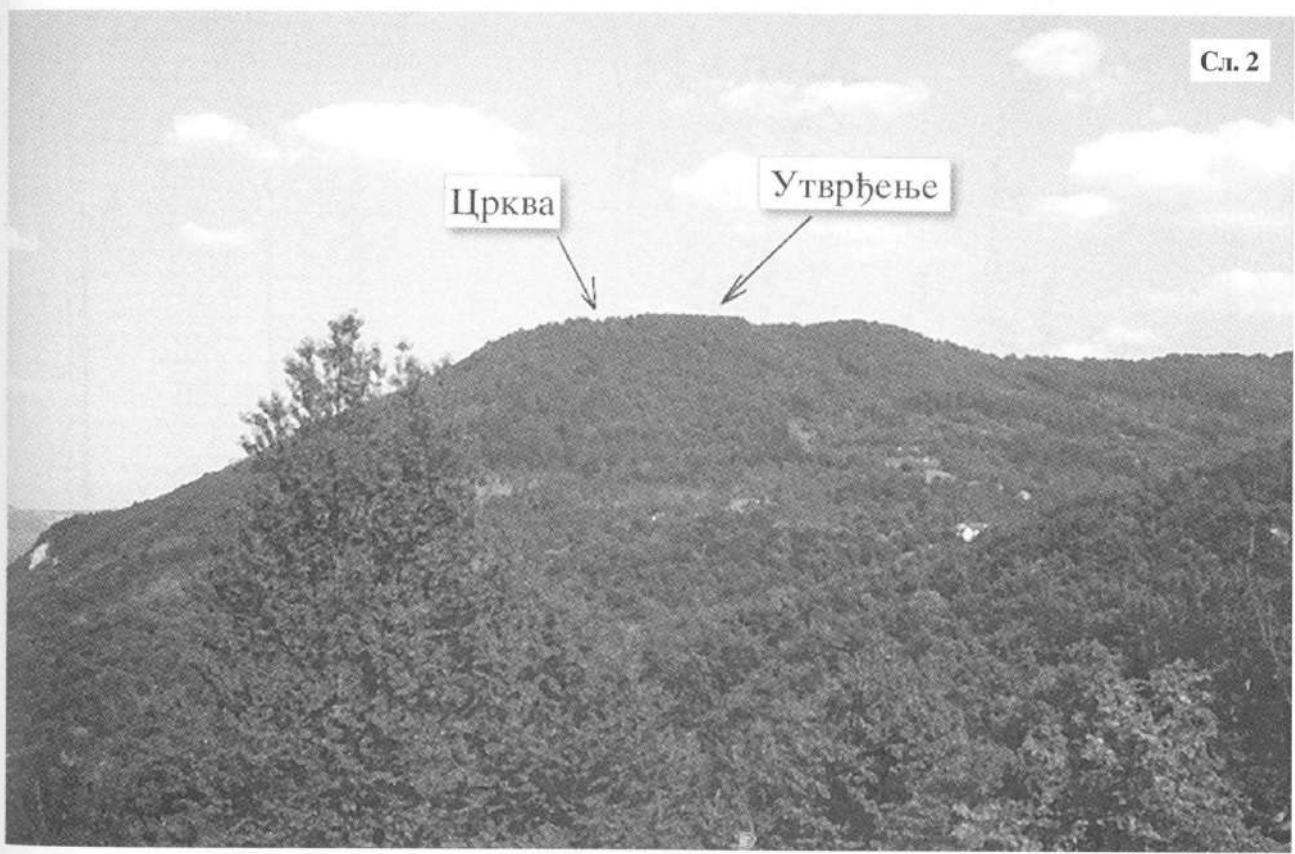
The following text is extremely faint and illegible. It appears to be a multi-paragraph document, possibly a report or a letter, but the content cannot be discerned due to the low contrast and blurriness of the scan. The text is organized into several distinct blocks, suggesting a structured format with multiple paragraphs.

Сл. 1

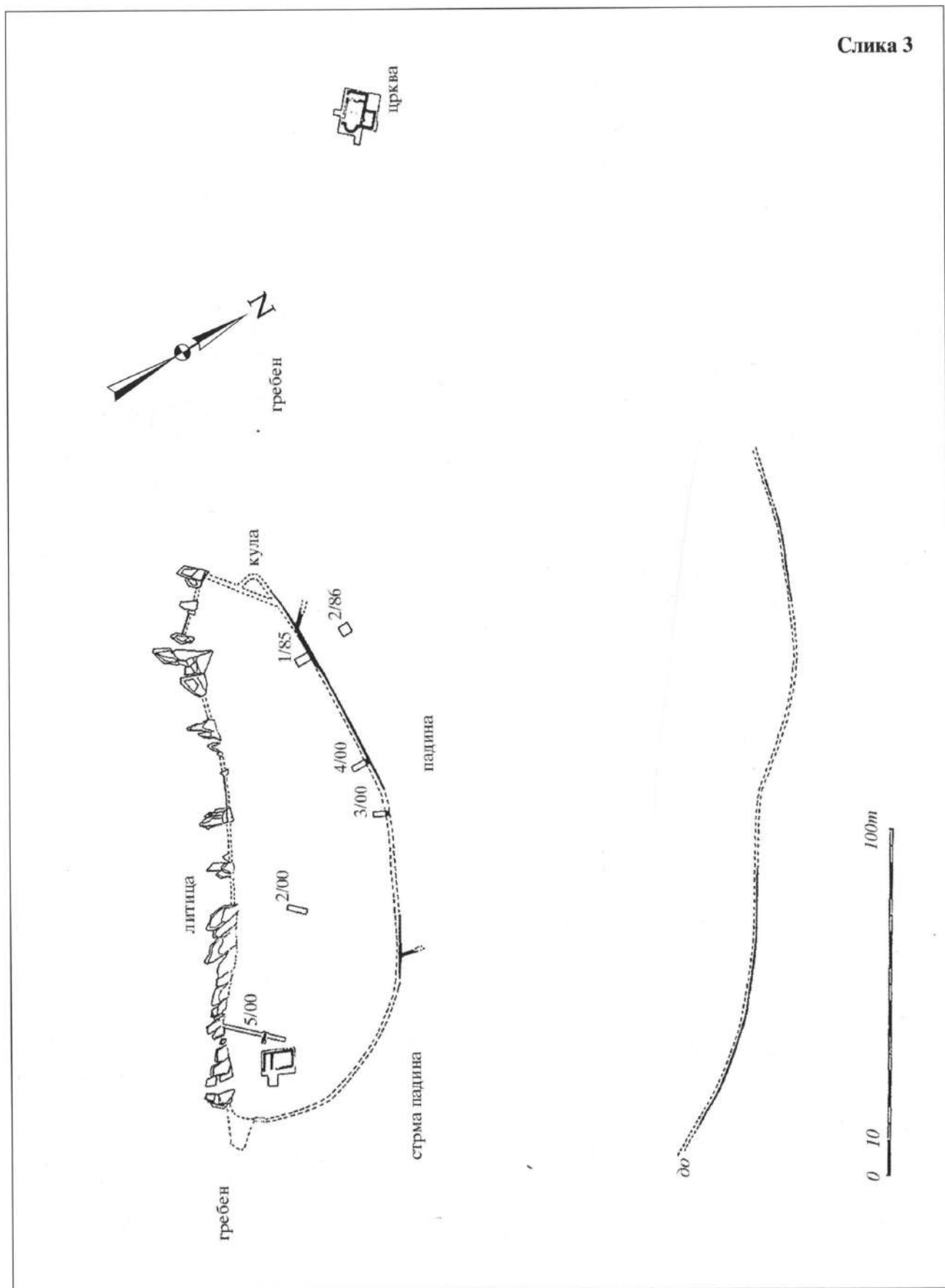
Поглед на Лишку Таву са северозапада

Сл. 2

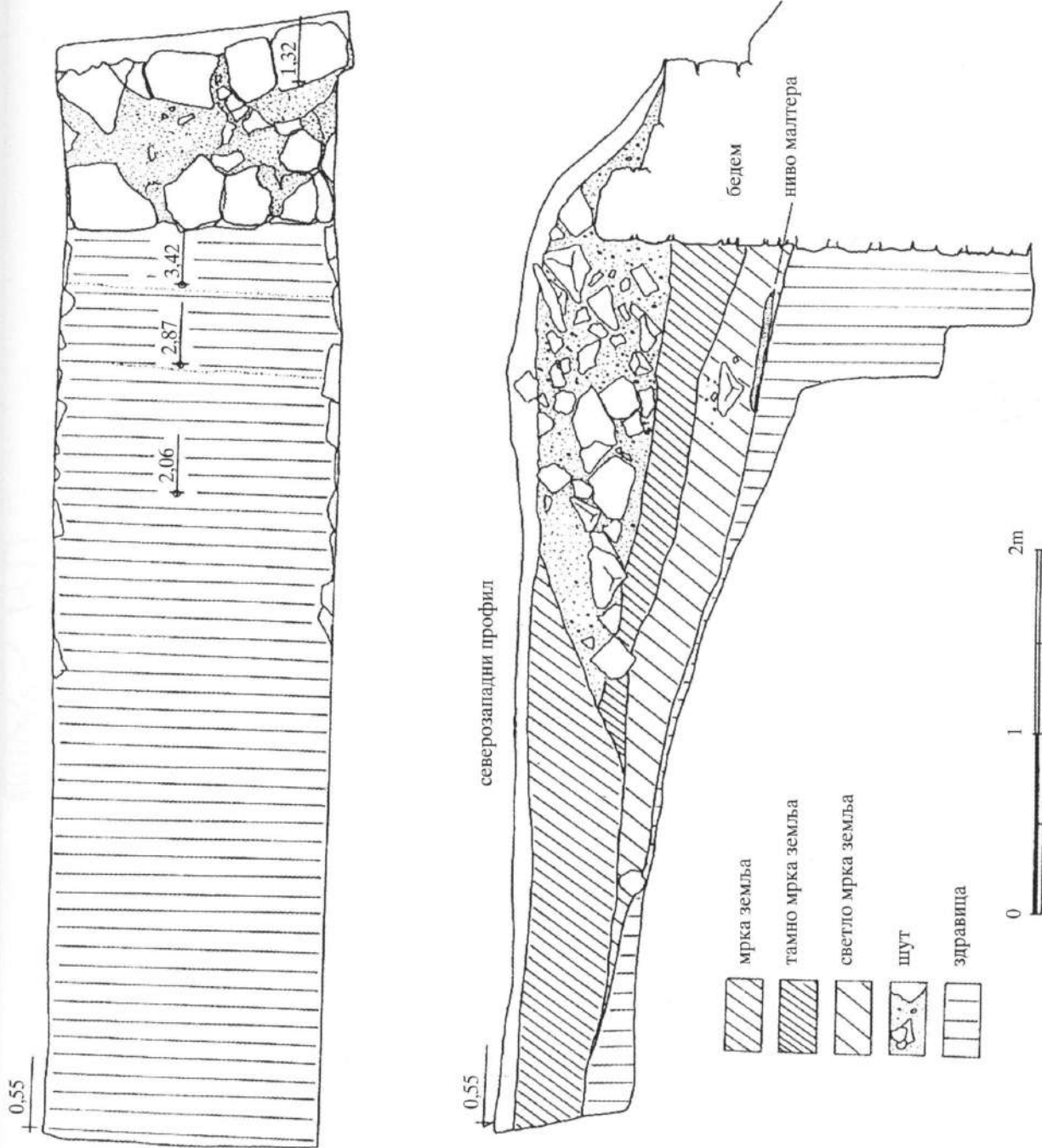
Поглед на Лишку Таву са југозапада

Слика 3

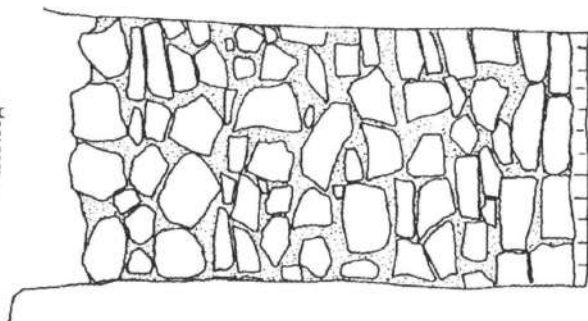

Скица основе утврђења (према М. Милинковићу, допуњено истраживањима 2000-2001. године)

Слика 4

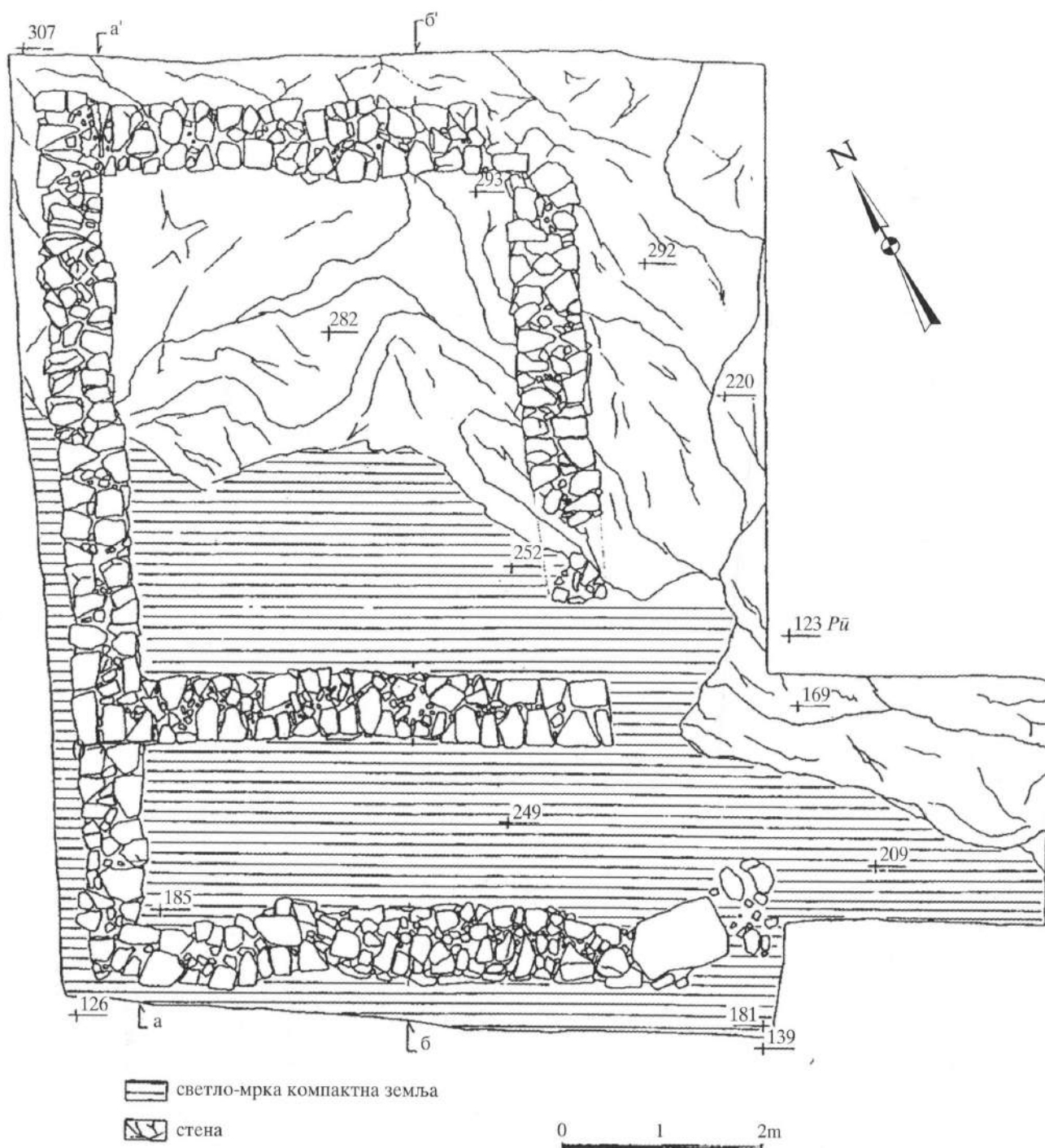

унутрашње лице бедема
— изглед —

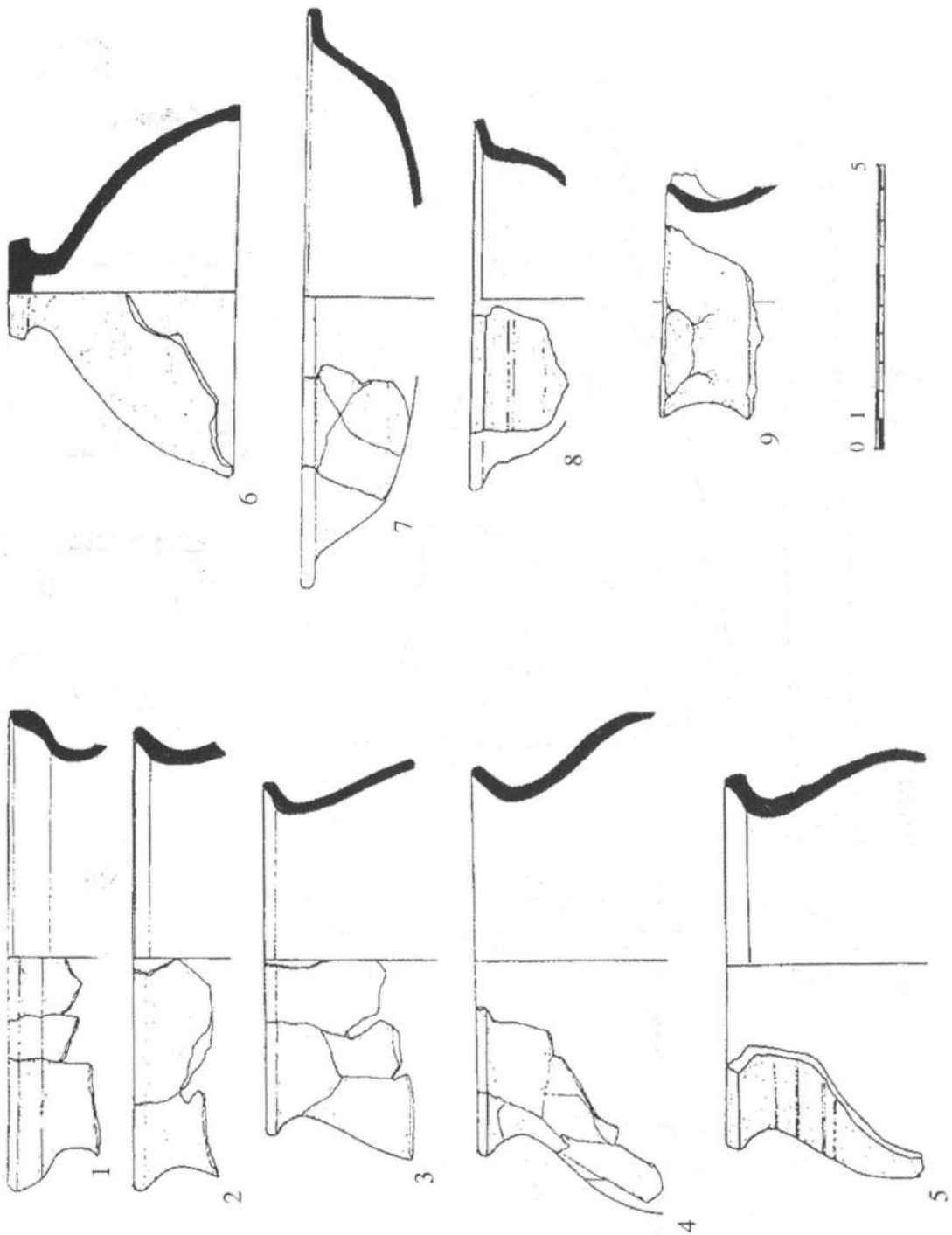

Сонда 3/00, основа и северозападни профил

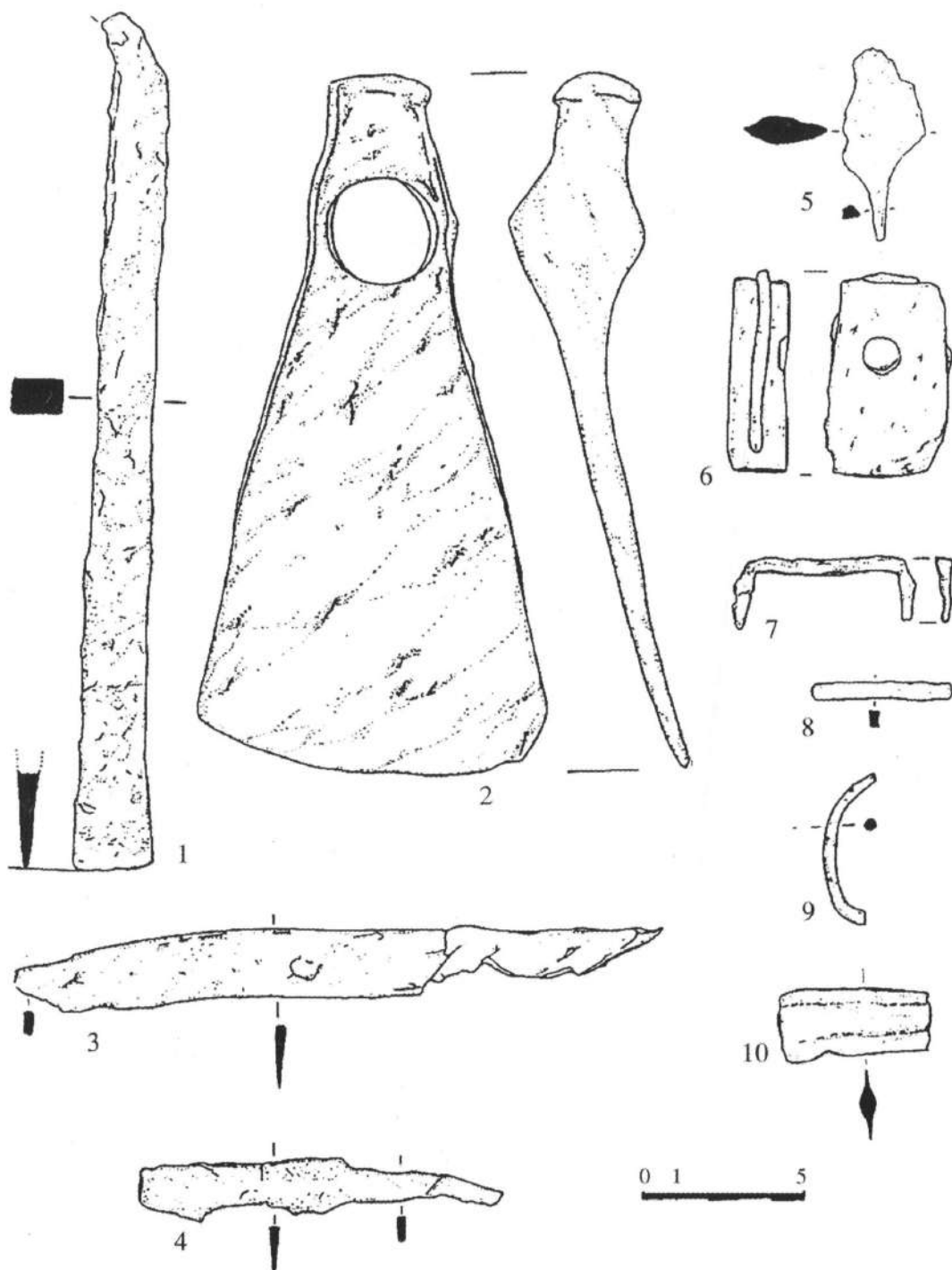
Слика 5

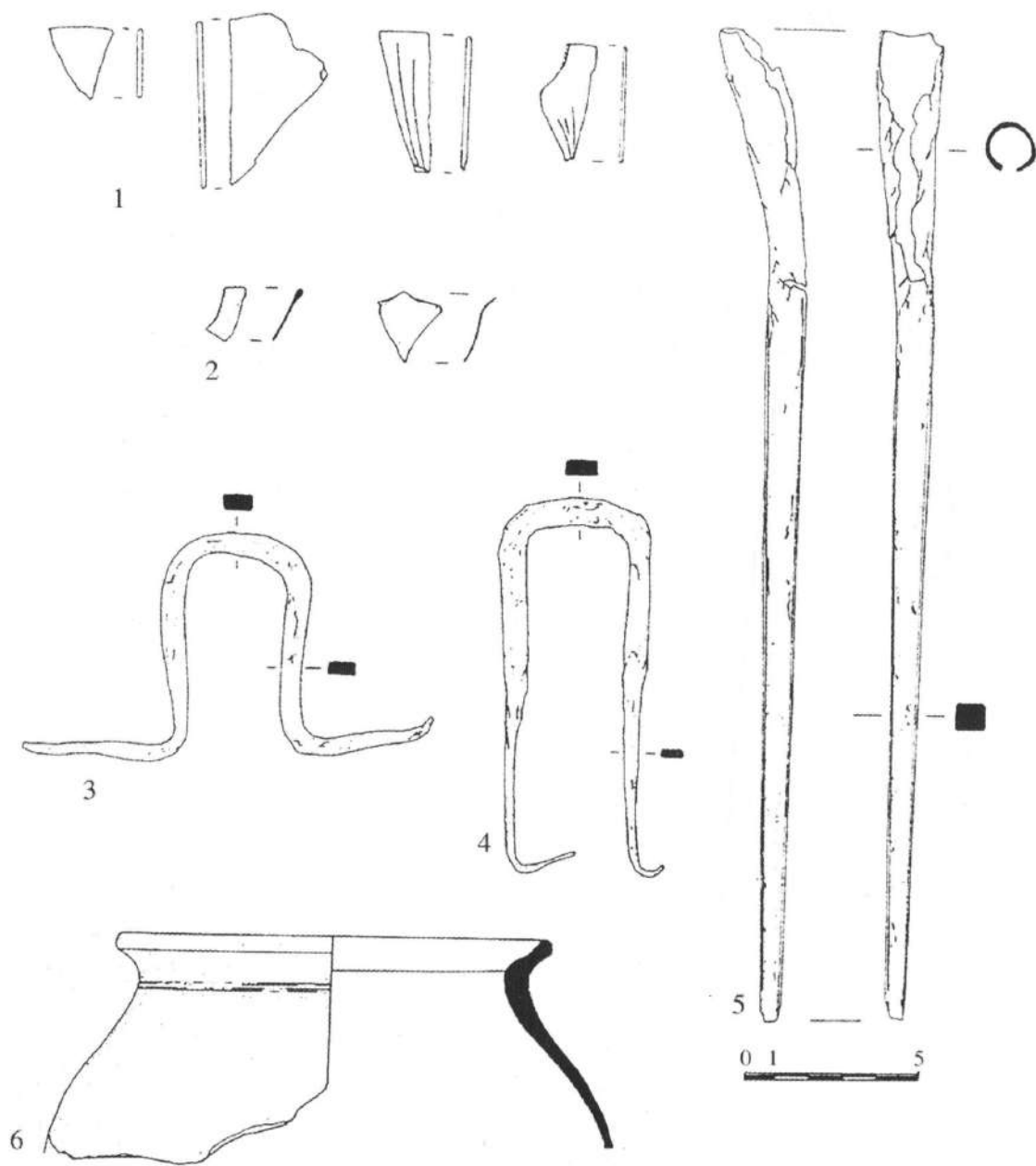
Објекат I, основа

Гричарија из објекта I

Метални предмети из објекта I

Покретни налази из цркве I

ДЕЛФИНА РАЈИЋ
МИЛОШ ТИМОТИЈЕВИЋ

**СТВАРАЊЕ СРПСКЕ СВЕТЕ ГОРЕ.
ОВЧАРСКО-КАБЛАРСКИ МАНАСТИРИ ОД XIV
ДО КРАЈА XX ВЕКА**

Делфина Рајић и Милош Тимотијевић
СЦГ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK: 726.7"13/19"

Овчарско-кабларски манастири чине једну од најкомпактнијих сакралних културно-историјских целина у Србији. Због свог дугог трајања кроз време, они су својеврсна посебност наше културне и уметничке баштине створане шест векова. Манастири поседују вишеслојне вредности садржане кроз богату историју, архитектуру, сликарство, преписивачку делатност, као и друге области стваралаштва. У исто време значај манастира на плану духовне мисли, очувања православља и националног идентитета, није био ништа мањи и значајнији. По свом настанку и животу, ова културно-историјска целина веома је разнородна. Преплићу се градитељске и уметничке традиције створене у средњем веку, са великим духовним и градитељским покретом у време османске власти, и обнове током XIX и нарочито прве половине XX века. Поједини манастири су очували из свих епоха по део културних и уметничких карактеристика, али заправо највећи део данас постојећих храмова изграђен је у XX веку, као део настојања да се учврсте традиције српске цркве.

Изучавање манастира почело је још са Вуком Караџићем и било је у видокругу многих научника и истраживача који су оставили вредне радове и студије. Ништа мањи није био интерес и публициста за ову тему. Број тих радова временом се увећавао, тако да је на први поглед историја овчарско-кабларских манастира тема о којој се „већ све зна“,

о којој је „све речено“.¹ Међутим, овчарско-кабларски манастири остали су све до данас значајна тема и велика непознаница, посебно на нивоу сагледавања манастирске целине. Овај рад је замишљен као кратак преглед досадашњих сазнања, анализа савременог стања постојећих храмова, кроз приказ утицаја разних стилова из протеклих столећа, који су оставили траг у уметничком стваралаштву, и као својеврстан увод у већа и озбиљнија истраживања.

Нејасни почети

Смештени у клисури коју ствара Западна Морава, пробијајући се кроз масиве Овчара и Каблара, манастири нису пореметили природну целину која је и послужила као подстицај за духовна стремљења. Сама клисура није превише дуга, али је оштро различита од питоме долине која се ствара одмах око града Чачка.² Природа овог подручја и данас је веома упечатљива, иако је начета модернизацијом, пре свега путевима и железничком пругом. Некада није било тако. Путописци из XIX века сачували су упечатљив опис лепоте живљења у дивљини. *Зеленило бијаше још весело, долина се све више узила, а њице њреле-џаху с једне стране Мораве на друћу... А џио њричају још да зими њадају дивље њловке овде. А риба свакад и до воље... Кад је дуже без кише, овде се вода необично избисџри и њо казивању момчади џио нас возаху, може се с чунића џледаџи на дно вирова, којих овде имаде и*

1. Постоји права поплава радова најразличитије врсте и домета, вредносних судова, претпоставки, више пута понављаних стереотипа, тврдњи у које се не сумња. Недостатак једне озбиљне студије створио је такво стање у јавности у којој се манастири стално помињу, а да се заправо њихова историја не познаје. Изостанак јасне и уобличене историјске свести, формиране кроз синтетичка остварења о овим манастирима, довео је до попуњавања те празнине радовима скромних домета бројних публициста у којима су некритички преузимања народна предања, и тако преношена у литературу, без релевантног значаја за историју споменика. Постоје и погрешно пренета гледишта и тумачења многих аутора. Дато је пуно судова о манастирима, ослоњених на личне импресије, маштања, предања, митове, површна и непроверена знања. У XX веку манастири су постали и значајна туристичка атракција, што је само убрзало продукцију радова које одликује површност и непознавање правих вредности и значаја овчарско-кабларских манастира. Јасно се уочава недостатак једне монографије која би обухватила сва претходна истраживања манастира као особене споменичке целине, са језгровитим и изричитим тврдњама, заснованим на добро проученим и вреднованим историјским изворима и литератури.

2. Укупна дужина клисуре је око 20 km, и одликује се стрмим странама и укљештеним меандрима. Врх Каблара (885 m надморске висине) је 610 m изнад Мораве, а врх Овчара (985 m надморске висине) налази се 710 m изнад речног корита (Илија Поповић, *Општина Чачак, Географска проучавања*, Чачак, 1996, стр. 24).

*сврх њеи човечјих бојева.*³ Читавом утиску снажно је доприносио и неокрњени мир, јер кроз ово подручје, за разлику од модерног доба, нису пролазили путеви. Клисура је била непроходна, па су зато манастири и подигнути на неприступачним и од људи скровитим местима. Стрме и кршевите литице Каблара, са многобројним пећинама и са друге стране шумовите и са блажим нагибима знатно веће падине масивног Овчара, стварају код сваког посматрача снажан утисак, који само појачавају меандри Западне Мораве. То је и био разлог да се на овом месту, које човека снагом и лепотом природе издиже изнад овоземаљских пролазних вредности и наводи на духовни подвиг стремљења ка Богу и вечности, подигну бројни манастири. Поред лепоте природе, од осталих крајева Србије ова духовна, културна, историјска и природна целина, издваја се и разликује највише због својих манастира, тако да је цео крај познат под именом *Српска светиа гора*.

На малом простору данас постоји десет манастира: Ваведење, Вазнесење, Преображење, Сретење, Тројице (сви на падинама Овчара), Јовање, Успеније, Никоље, Благовештење и Илиње (са кабларске стране), као и два света места (Савиње и Кађеница). Сви ови манастири изграђени су на местима која су на неки начин и данас скривита, а у давно доба без модерних комуникација, путне и железничке мреже, били су истински одвојени од вреве свакодневице. За разлику од средњовековних задужбина (грађених на бираним местима и уз путеве), ови манастири су подигнути у тешко приступачним локацијама, али увек у близини реке или извора. Ужи простор за подизање манастира пажљиво је биран, и при томе је вођено рачуна не само о топографији и квалитету тла, већ и о осунчаности и близини воде.⁴

Најранија историја овчарско-кабларских манастира прекривена је тамом. До сада нису пронађени писани извори који би јасно потврдили постојање ових манастира у средњем веку. Народно предање манастир Ваведење везује за Стефана Немању и Светог Саву, а поједини истраживачи сматрају да је основа цркве слична онима које су грађене у XIII веку. Сличне оцене и веровања износе се и за основу цркве старог Јовања, као и за архитектуру манастира Св.Тројице. Осим аналогија са основама храмова насталих у XIII веку, других доказа за ове тврдње

3. Михаило Н. Илић, *Моравска клисура међу Овчаром и Кабларом са једним њланом*, Гласник српског ученог друштва, књига XLII, Београд, 1875, стр. 214, 217.

4. Милош Радовановић, *Манастирске целине на чачанском подручју*, ЗРHM XXIX Чачак, 1999, стр. 69-70, 81.

немамо.⁵ Нешто више светла могу нам дати археолошка ископавања изнад манастира Јовања, где и данас постоје остаци куле са делом зидова утврђења из XIV века. Претпоставља се да је и изнад манастира Благовештења, на месту данашњег манастира Илиња, такође постојала кула и утврђење. Једна од хипотеза говори да су ови објекти требали да штите манастирску заједницу са својим монасима. Пратећи време када је настала кула изнад Јовања, може се извести закључак да су манастири у клисури настали под утицајем манастира Богородице Градачке, из данашњег Чачка, која је попут других великих владарских задужбина сигурно подстицала на развој духовности и подизање цркви и манастира у својој околини.⁶ Ове тврдње нису ништа више од претпоставки, јер су наша знања о том времену оскудна и несигурна, препуна проблема и скоро потпуно без историјских извора и за најсажетија оцртавања.⁷ Постојање живота људи у клисури је знатно ранијег датума од подизања манастира.⁸ Археолошка ископавања на локалитету *Кулина* изнад манастира Јовања утврдила су време подизања куле, која потиче из XIV-XV века, са претпоставком да је постојала и насеобина поред фортификације и у ранијим периодима историје.⁹

5. Владимир Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз њивесницу српског народа*, Београд, 1950, стр. 27, 51, 135, 223, 330.

6. Радомир Станић, *Неке претпоставке о везама Богородице Градачке са овчарско-кабларским манастирима*, у: „Богородица градачка у историји српског народа”, Чачак, 1993, стр. 175-187.

7. Српска средњовековна цивилизација је сатрвена у освајањима Османлија. Уништења су однела градове и насеља, дворе и властелске замкове, готово све ризнице и библиотеке. Понекад само темељи некадашњих грађевина могу посведочити о њиховом некадашњем постојању. Од модерног човека, доба средњег века је веома удаљено, тако да се само на нивоу науке и малобројних историјских извора, аналогија и хипотеза, може успоставити мост са прошлошћу, и да се оно што је давно изгубљено ипак незаборави потпуно (Јованка Калић, *Србија у доба кнеза Свирацимира*, у: „Богородица градачка у историји српског народа”, Чачак, 1993, стр. 47).

8. Постојање темеља куле изнад манастира Благовештења, јасно видљиви у другој половини XIX века, на којима је касније изграђен манастир Илиње, потврђују живот у Овчарско-кабларској клисури током средњег века. Да ли је у клисури и њеној најближој околини било и рударства током периода старијег од османске владавине, као што су тврдили путописци из XIX века, велика је непознаница. Својеврсној мистици клисуре доприносе и записи о остацима каменог моста код Ваведења, који данас не постоје (Михаило Н. Илић, н.д., стр. 204, 208-209, 216, 219-220). Постојање овог моста, односно утврђења помињу Вук Караџић и Феликс Каниц (Вук Стефановић Караџић, *Почейтак описанија српски манастира*, у: „Овчарско-кабларски манастири”, Градац 98-99, Чачак, 1991, стр. 21; Феликс Каниц, *О овчарско-кабларским манастирима*, у: „Овчарско-кабларски манастири”, Градац 98-99, Чачак, 1991, стр. 31).

9. Публицисти су кулу приписали српском архиепископу Данилу, који је изградњом куле изнад Јовања и Благовештења штитио клисуру, а тиме и манастире. Могуће су и другачије аналогије (Обренија Вукадин, *Археолошка истраживања на локалитету „Кулина”, њод Кабларом*, Рашка баштина 2, Краљево, 1980, стр. 167-170). Сам локалитет Кулина, знатно је старији од XIV века. Археолошка ископавања су потврдила културни слој из X-XI века, са керамиком карактеристичном за Србију тога времена (Оливера Марковић, *Керамика X-XI века са средњовековног локалитета „Кулина” у Роџицима*, ЗРНИ XXII/XXIII, Чачак, 1994, стр. 27-32).

Поред свих ограничења, са великом поузданошћу можемо прихватити чињеницу да је манастир у Чачку утицао на формирање монашких насеобина у околини (као што је то био случај, на пример, са Студеницом) и претпоставку да су овчарско-кабларски манастири настали заправо у XIV веку. Ипак, један други догађај допринео је израстању овчарско-кабларских манастира у значајни духовни центар. Општа несигурност која је завладала на Балкану након Маричке битке 1371. године, условила је многобројне сеобе из јужних области полуострва на север. Међу бегунцима било је пуно калуђера који су у Србију кнеза Лазара донели један особени тип монаштва. Били су то монаси синаити, са посебном исихастичком традицијом, која до последње четвртине XIV века није била посебно раширена у Србији.¹⁰

По својој спољашњости српски средњовековни манастири били су различити од већине монашких насеобина византијског света, где су манастири ван градова били углавном окупљени заједно у планинским областима. У Србији, манастири су обично били издвојени као самодовољне заједнице, у пошумљеним долинама, чији положај сведочи о оснивачевом осећају за природне лепоте. Није било већих монашких заједница са мањим манастирима и испосницама, као што је то био случај у јужним пределима Балкана. Долазак синаита-исихаста у Србију променио је дотадашњу традицију.¹¹ У касновизантијско доба исихастима су се у суштини називали калуђери који су се посветили потпуној тишини, савршеном миру—“исихији“. Њихов идеал био је чисто контемплативан живот, њихов први и главни захтев унутрашња

10. Назив синаити везан је за оне монахе који су упражњавали пустињачки начин живота, проводећи га у молитви и посту. Само име синаити везано је за Синајску гору. Полуострво Синај је од давнина био привлачан за пустињаке, као место богојављења и тајанственог сусрета између Бога и Мојсија у купини неопалимој. Од цара Константина, па нарочито од Јустинијана, Синај је постао један од најзначајнијих духовних центара хришћанске васељене (Јеромонах Амфилохије, *Синаити и њихов значај у живоју Србије XIV и XV века*, у: „Манастир Раваница: споменица о шестој стогодишњици 1381-1981“, Београд, 1981, стр. 102).

11. Исихастички покрет на Балкану покренуо је око 1330. године чувени византијски испосник, Свети Григорије Синаит који је основао заједницу монаха у удаљеној области Парориа, у Странца планинама југоисточне Бугарске. Насупрот западном узору монашке непокретности, он је стекао своје монашко искуство током бројних путовања по манастирима и испосницама Кипра, Синаја, Крита, Атоса, Митилене и Цариграда. Григоријева слава учитеља духовног живота брзо је привукла ученике из Византијског царства, Бугарске и Србије. Током наредних двадесет година манастир Парориа имао је водећу улогу у оживљавању контемплативног монаштва које се крајем средњег века раширило по целој источној Европи (Димитри Оболенски, *Византијски комонвелџ*, Београд, 1996, стр. 358-361).

концентрација, стална, непрекидна молитва у себи, такозвана „умна молитва“.¹²

Интелектуални и духовни живот средњег века био је прожет хришћанским доживљајем света. Постоји неоспорна религиозна основа византијске културе, а преко ње и српске духовности. Исихазам је само један од видова испољавања овог осећаја. У другој половини XIV века исихастички покрет је имао још једну одлику: многи од његових вођа били су истакнути интелектуалци, из разних култура и народа. Био је то својеврстан космополитски покрет, који је одржавао везе међу собом.¹³

Мало је података о овим синаитима-исихастима који су дошли у Србију. Многима незнамо име, јер су захваљујући свом начину живота, који је био смирен и скривен, а долазили су из разних земаља, остали анонимни, и о њима није сачуван помен.¹⁴ Један од тих синаита био је и Јован Стјенички, настрадао од Турака 1462. године, а чији је боравак везан за планину Јелицу и манастир Стјеник. Основано можемо претпоставити да су и манастири у клисури били прожети истим духовним идеалима, синаитског монаштва и исихазма. Први писани помен манастира Никоља из 1476. године, јасно говори да овчарско-кабларски манастири потичу из средњег века, али нам имена монаха који су били у њима нису позната. Нова археолошка ископавања можда

12. Тако се долазило до стања сабраности и унутрашње тишине које следе човекову победу над страстима и воде га, кроз упражњавање контемплативне молитве, ка сазнавању Бога. Ова „молитва срца“ постала је постепено повезана са честим понављањем „Христове молитве“ („Господе Исусе Христе, Божји Сине, смислу се на мене“) и са извесним телесним вежбама (као што је подешавање дисања), који су имали улогу да помогну духовном усредсређивању. Та непрестана унутрашња концентрација доводила је исихасте у стање извесне екстазе, изазивала је код њих осећање неисказаног блаженства и привиђање небеске светлости. То је био и врхунац живота у исихији: доживљавање таквог унутрашњег блаженства, о коме говоре сви мистици-исихасти одани овој врсти аскезе, и визија светлости коју су они сматрали неземаљском, нестварном, сличној оној светлости која је обасјала Христа на Таворској гори, непатвореној светлости, неисказивој милости која обасјава онога који се духовно преображава кроз непрекидно упражњавање „молитве срца“. Ова светлост се изједначавала са светлошћу која је сјала на гори Тавор, током преображења Исуса Христа. Она представља по много чему једну од „енергија“ или „деловања“ Бога, које се разликују од његове суштине, али су ипак кадре да сједине човека са Божанском природом. На тај начин, монаси су личном аскезом тежили да савладају људска ограничења. Исихастичко учење било је у духу источне православне цркве, и одговарало је особеностима византијског духа, сагласно основној тежњи грчко-хришћанског света да превазиђе дуализам између иманентног и трансцендентног света, између човека и Бога (Георгије Острогорски, *Светиоџорски исихасти и њихови пројивници. Прилоџ историји касновизантијске културе*, у: „О Веровањима и схваћањима Византијанаца“, Београд, 1970, стр. 207-209, 219).

13. Димитри Оболенски, н.д., стр. 361-363.

14. Јеромонах Амфилохије, н.д., стр. 112.

могу да нас упуте на нове податке, и моменте из монашког живота.¹⁵ За сада нам само архитектура Никоља, које никада није разарано, говори да манастирска црква подсећа на касне моравске триконхалне цркве, подизане крајем XIV и у првој половини XV века.¹⁶

Крајем XIV века на подручју Србије постојала су најмање четири мале Свете горе. Поред комплекса овчарско-кабларских манастира помиње се и Мојсињска света гора, по истоименој планини, Света гора на Скадарском језеру и Света гора у клисури реке Црнице, око утврђења Петруса, у околини Параћина. Археолошка истраживања на подручју клисуре Црнице може нам дати занимљиву аналогију са манастирима у Овчарско-кабларској клисури. Оба комплекса настала су око утврђења из XIV века, и егзистирала су и пре доласка монаха синаита. Приликом разарања Петруса, уништени су и манастири, који се касније поново обнављају.¹⁷ Слично је било и у Овчарско-кабларској клисури, где су постојале две куле, једна изнад Благовештења, а друга изнад Јовања.¹⁸ Обе су највероватније разрушене у XV веку, као и у случају Петруса. Из тог периода у данашњој Србији поред манастира у Овчарско-кабларској клисури постоји још само група манастира у Мојсињско-послонском подручју код Крушевца, која такође носи назив „Српска света гора“.¹⁹

Синаитско монаштво и исихазам, монашки космополитски покрет поникао у Византији, који је обухватио широки простор источне Европе, највероватније је имао и удео у подизању овчарско-кабларских манастира. Српско монаштво, прихватавши мистичко богословље и унутрашњу молитву исихаста, стапа се коначно са касном средњовековном византијском традицијом, у освит турских освајања. Суочено са турском инвазијом и друштвом у немиру, монаштво се грчевито хвата визије непатворене светлости која је способна да преобрази свет.²⁰ Надирање Османлија на Балкан, и пропаст хришћанских држа-

15. Радомир Станић, *Непознати запис из Јежевице*, Саопштења X, Београд, 1974, стр. 110-111; Исти, *Неке претпоставке о везама Богородице Градачке са овчарско-кабларским манастирима*, стр. 180.

16. Делфина Рајић, *Манастир Никоље-прилог познавању архитектуре и живописа цркве*, ЗРNM XXIX, Чачак, 1999, стр. 33.

17. Марин Брмболић, *Мала светиња гора у клисури реке Црнице*, Саопштења XXX-XXXI, Београд, 2000, стр. 99-112.

18. Обренија Вукадин, н.д., стр. 167-170.

19. Занимљиво је да данас у мојсињској „Српској светој гори“ постоји 12 манастира (Маја Алексић, *Црквени споменици Мојсињско-послонског подручја*, у: „Мојсињска света гора. Резултати досадашњих истраживања природних и културноисторијских одлика мојсињско-послонског комплекса“, Крушевац, 2002, стр. 17-22).

20. Димитри Оболенски, н.д., стр. 362-363.

ва, стварали су осећај немоћи супротстављања сили која долази са Истока. Тражила се духовна снага која се може одупрети освајачу и надирућем исламу. Временом ће Османско царство да се широко распростире на два, а заузимањем и северне Африке и на три континента, стварајући утисак о сили, свемоћној и неуништивој држави која непрекидно може обнављати своје снаге.²¹

Само исихастички покрет, заснован на вери и есхатолошки усмерен, сав у потрази за вечним, али истовремено дубоко уверен у његово реално присуство у променљивим токовима времена, био је у стању да удахне нови живот и осигура историјски континуитет једном друштву чије су структуре потресане, у распаду и кризи, под спољашњим ударима и унутрашњим немирима. Овај тип монаштва био је заснован на сиромаштву, на личном труду, одрицању од света, усмерен на молитвено самовање, сав усредсређен на царство небеско, непрестану молитву и духовно усавршавање. Код оваквог типа монаха лопов није имао шта да украде, сем голог живота, зато је он могао опстати и у најнеповољнијим околностима, што није био случај са великим и богатим општежићима.²²

Турска напредовања према српској држави испунила су дуге деценије након Маричке битке 1371. године, до коначног пада деспотовине 1459. године. Метежи нису престали ни након тога, услед непрекидног рата Османлија са Угарском. Поприште борби била је северна Србија. То је вероватно и време када су манастири у овчарско-кабларској клисури замрли.

21. Турци су са собом донели ислам и разарање државног организма средњовековне Србије, уносећи и својеврстан верски неред у покорено становништво, како због ширења нове вере тако и због мутне бујице дервиша, мистика и верских самозванаца, као и због културне регресије која је захватила читаво подручја, након чега су се стварале особине верске закржљалости и збуњености код многих слојева становништва (Радован Самарџић, *Турци у српској историји*, Историја српског народа III-1, Београд, 1994, стр. 7-11).

22. У време кад је дошло до потреса свих земаљских вредности и центара, услед турских напада и освајања, и каснијег ропства, када су се и структуре саме хришћанске васељене пољупљале, појавили су се ови носиоци у пустињи процветалог оптимизма, и са својим пустињским есхатоном, са својом непролазном црквом небеском, који су откривали хришћанску потку историје и непролазни смисао свега што се у њој збива. Њихово присуство, и трагични историјски догађаји, допринели су, како то истичу теолози модерне Српске православне цркве, да српски народ духовно сазри, кроз мучеништво, и склопи свој косовски завет с Богом: завет у коме је био у прошлости спас, али који је за њега постао и остао-путоказ будућности (Јеромонах Амфилохије, н.д., 134).

Процват и разарање за време Османлија

Османско царство се кроз XV и XVI век непрестано ширило у унутрашњост Балкана према северу, Панонији и Средњој Европи. Ове освајачке походе пратиле су поред материјалних разарања и велике демографске промене. Због великог страдања цивилног становништва, није било материјалне основе за неко велико обнављање црква и манастира у поробљеној земљи. Северна Србија била је ратиште на коме су многи људи страдали. Османско царство је поново насељавало испражњене просторе, тако да је у поречју Западне Мораве крајем XV века било више од једне трећине становника који су у пописима бележени као власи. Они су повластицама подстицани на насељавање, углавном из простора Херцеговине, на прилично опустела подручја централне Србије.²³ Из редова ове социјалне групе временом ће се појавити и људи који су помагали обнављање манастира.

Пропаст државе, велике демографске промене, окупација од освајача друге вере и културе, нису значили и потпуно нестајање свести о својој традицији и посебности. Нарочиту улогу у очувању идентитета имала је у Српска православна црква, и сама тешко погођена нестанком државе. Од првих турских продора и освајања, до обнове рада Пећке патријаршије 1557. године, протекле су дуге деценије, испуњене великим променама и искушењима.²⁴

Османска владавина није укинула хришћанство као религију, али ју је знатно ограничавала. У годинама турских освајања, а и касније, Срби су губили своје храмове, тако што су они били одузимани и претварани у џамије или су коришћени за потребе турских војних посада. Познато је да су се џамије подизале на темељима старијих црквених

23. Становништво западне и централно-западне Србије је углавном насељено крајем XV века, вероватно између 1466. и 1471. године влашким сточарским становништвом из Херцеговине (Богумил Храбак, *Власи сџаринци и досељеници у поречју Западне Мораве (до 1570. године)*, ЗРНС XX, Чачак, 1990, стр. 14).

24. Српска православна црква је располагала сопственом историјом, нимало кратког трајања, која је оставила успомене на Србе светитеље, као утемељиваче духовности свог народа. Поседовала је своју књижевност, дубоке мисаоности и узвишеног израза. Служила се својим језиком, високо књижевним. Баштинила је законодавство, преузето из Византије, али прилагођено захтевима српске цркве. Имала је изграђену уметност, изражену у градитељству и сликарству, засновану на ктиторским обичајима и обавезама владара, властеле и високог свештенства. То је била добра основа за очување традиција и самосвести српског народа. У најтамнијем одсеку српске историје, кад је и најширим слојевима становништва, често у историји најприлагодљивијим, заиста запретила бездана пропаст, црква је показала највише стрпљења и отпорне виталности у времену туђинске власти (Радован Самарџић, *Српска православна црква у XVI и XVII веку*, Историја српског народа III-2, Београд, 1994, стр. 11-12, 33-34).

објеката, на својеврсним мајданима камена.²⁵ Такву судбину имала је и Богородица Градачка, немањићка задужбина у Чачку. Важила је и забрана подизања нових цркава. Постојало је правило да се нови храмови не могу подизати. Могла се само тражити дозвола за поправак постојећих, или за обнову на темељима старих, разрушених цркава. Одобрење је требало да се тражи од суда, који је за ту одлуку требао да има дозволу од централне власти. Понекад су дозволе даване и од локалних кадија.²⁶

Као једнобожци, они чије је пророке ислам налазио у својој праисторији, хришћани су као и Јевреји, само ако плаћају харач, имали право на статус раје, стада, које султан, као пастир, закриљује и штити. Домаће становништво могло је да остане у својој вери, али да исповедање те вере не сме да вређа очи правоверних. Због тога су се од хришћанских богомоља манастири склоњени са пута, у дивљину, најбоље сачували, а од градских цркава остао је неупоредиво мањи број, и то најчешће оне које су биле неугледна здања. Закон није допуштао грађење нових грађевина, али је одступања било нарочито приликом рада локалних власти.²⁷

То је један од разлога боље очуваности, и касније лакше обнове и живота овчарско-кабларских манастира, који су вероватно морали да приликом обнове прођу исту процедуру која је важила за све хришћане у османском царству приликом обнове или подизања из темеља нових храмова. Свест о потреби да се сачува богато културно и уметничко наслеђе, као својеврсно сведочанство о изгубљеној држави, утицало је сигурно и на обнову ових манастира, и као надахнуће за нове духовне и уметничке подухвате. Данас нам нису позната имена људи који су учествовали у обнови овчарско-кабларских манастира крајем XV и почетком XVI века.

Међутим, време после пада деспотовине под турску власт, након 1459. године, није погодовало било каквом уметничком стварању. У доба ратних разарања и пљачкашких похода дошло је до општег осип-

25. Марица Шупут, *Српска архиепископска у доба турске власти 1459-1690*, Београд, 1984, стр. 23-25.

26. Олга Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд, 1984, стр. 28.

27. Овај статус био би установљен кад би Турци завршили освајање једне земље, похарали је и поробили до мере која је војсци унапред била довољна. Главне градске цркве претворили би у цамије и придружили задобијену територију царству дајући јој посебан закон и своје уредбе. Становништво је сачувано у довољном броју да земља не запусти и да се одржи привредни живот, да би имао ко да плаћа харач и остале дажбине (Радован Самарџић, *Српска православна црква у XVI и XVII веку*, стр. 7-8).

ромашења и било је потребно да прође неко време у крајевима које су Турци заузели док се поједини сталежи или угледни појединци нису економски опоравили. Повинујући се новим господарима, прикупљајући често са муком новчана средства, прилагођавајући се исламским законима и локалним самовољама, српски народ је ипак смогао снаге да настави и црквени и уметнички живот и у првим деценијама после губитка државне независности. Црквени врхови, чини се, нису имали већу улогу у организовању обнове храмова. Пећка патријаршија се гасила после пропасти српске државе, а Охридска архиепископија није своју власт усталила, а у неким случајевима вероватно ни држала. Све је било препуштено локалној спретности да се нађе богати донатор или сакупи новац, изради дозвола за обнову од турских власти, ангажују поуздани и вешти мајстори.²⁸

Како је изгледао живот манастира, или можда само усамљених испосница, у Овчарско-кабларској клисури тога времена, можемо само претпоставити. Једини манастир за кога са сигурношћу можемо да кажемо да је егзистирао у другој половини XV века било је Никоље. Његово постојање регистровано је у турском попису из 1476. године. Забележено је да је манастир на обали Мораве, са девет кућа. Осим једног попа, све куће биле су лаичке, са укупним приходом од 1127 акчи. Следећи попис из 1516. године бележио је само приход манастира од 675 акчи. У четвртој деценији XVI века у манастиру су записана три калуђера и приход од 300 акчи. Манастирско имање се делимично обрађивало и „споља“. У недатованом попису насталом за време султана Мурата III (1574-1595), бележи се исти приход, без пописа калуђера, али се наводи и да се манастирски виногради обрађују споља.²⁹

Поред Никоља, за које са великом сигурношћу можемо рећи да потиче из времена српске самосталности, из средњег века, у XVI веку постоји и манастир Јовање. Пошто Турци нису дозвољавали подизање нових хришћанских храмова, овај манастир је морао бити или обновљен или подигнут изнова на старим темељима. Другачије није могло

28. Сретен Петковић, *Раздобље прилагођавања. Уметничко стварање од турских освајања до 1557. године*, Историја српског народа IV-2, Београд, 1994, стр. 327-328, 330-331.

29. Никоље је 1476. године припадало тимару Јусуфа Велаја, посадника тврђаве Островица. У скупини од девет људи био је и поп Павел. Приход од манастира није посебно исказан у попису. У попису из 1528. године наводи се да су у манастиру живели калуђери Висари, Никодин и Павак. Нису били обавезни да плаћају харач и испенду, већ да дају десетину од својих винограда. Вероватно се и подаци пописа из 1516. године односе на Никоље, када се у тимару Марка, сина Радосављевог, уписује да манастир има приход од 675 акчи (Олга Зиројевић, н.д., стр. 154; Бранка Кнежевић, *Манастири у заједној Србији по турским пописима од 1476. до 1572. године*, Саопштења XXVII-XXVIII, Београд, 1995-1996, стр. 204-205).

бити ни са осталим манастирима. Постоји претпоставка да Јовање потиче још из XIII века, што се углавном везује за постојање куле и мањег утврђења изнад манастира, као својеврсног рефугиума. Стилске карактеристике говоре да изградња манастира Јовања није могла бити старија од XVI века, урађена можда на темељима старије цркве. Сам манастир помиње се први пут у турском попису насталом након 1528. године, кога можемо датирати у 1536. годину. Тада је у њему живео један калуђер чија су давања износила 54 акче.³⁰ Исто стање забележено је и нешто касније. За време владавине султана Мурата III настањује га шест калуђера, а годишња давања износе 1000 акчи.³¹

Поред ова два манастира, у исто време постојао је и манастир Вазнесење, које се први пут помиње у турским пописима, а који приближно можемо датовати око 1525. године под називом манастир Дробњак, у оквиру села Међувршја.³² Отприлике у исто време, 1528. године, манастир Сретење помиње се први пут у турским пописима под називом Корање, у оквиру села Марковице. Манастир је био задужен са 30 акчи пореза.³³ Оно што је остало од старе архитектуре, а то су зидови са слепим аркадама до отприлике пуне висине певница, указују на његово постојање и могућу нову обнову у позном XVI веку.³⁴

Турски пописи први пут манастир Преображење помињу код села Врнчана 1525. године. И у следећим пописима, почевши од 1528/1530. године, манастир се редовно помиње са 50 акчи прихода годишње.³⁵ У три пописа, из времена до средине XVI века, бележи се само да манастир поседује имање и даје ушур. Пред крај века манастир даје 150 акчи пореза.³⁶

30. Калуђер је носио име Станина, а приход од манастирског имања обухватао је три мере шире=45, десетину од кошнице=5 и килограм пшенице=4 акче, укупно 54 акче (Бранка Кнежевић, н.д., стр. 208).

31. Извори 1536. године први пут помињу и манастир Успење, ако су истраживачи турских пописа тачно убицирали овај манастир који је тек у XX веку обновљен, са једним калуђером са годишњим дажбинама од 130 акчи (Олга Зиројевић, н.д., стр. 65, 115).

32. По попису из 1525. године, у селу Међувршју, које су настањивали власи, стајао је примићур Бастић, син Милошев. На крају списка записано је да ту постоји и манастир Дробњак (Ахмед С. Аличић, *Турски каласијарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI век, I*, Чачак, 1984, стр. 431-432; Слободан Невољница, *Први помен манастира Вазнесења под Овчаром*, Гласник ДКС 19, Београд, 1995, стр. 127; Бранка Кнежевић, н.д., стр. 207).

33. Ахмед С. Аличић, *Турски каласијарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI век, II*, Чачак, 1985, стр. 128.

34. Светлана Пејић, *Манастир Пустиниња*, Београд, 2002, стр. 49.

35. У селу Врнчанима, манастир Преображење је пописано 1525. године. Село се налазило у рукама Радохне, Драгобрадовог сина. И следећи попис, из 1528. године, бележи исто стање, а попис настао након тога уписује Радича као примћура, који је био син Радохнин (Бранка Кнежевић, н.д., стр. 207).

36. Олга Зиројевић, н.д., стр. 168.

Поред ових пет манастира, у турским пописима из 1528. године помиње се и манастир Коритар у селу Међувршју. Данас није јасно шта су османски пописивачи подразумевали под овим називом. Манастир се помиње и касније, у попису насталом након 1528. године и у попису из 1572. године. Проблем ствара податак из овог задњег пописа, јер је манастир убележен у унутрашњости села Драгачице, односно данашњих Горачића.³⁷ Да ли је овај манастир некада био у клисури, или не, тешко је рећи. Можда се под њим данас може препознати манастир Ваведење, или је то можда манастир Светог Георгија, за који не знамо где се налазио. Његово постојање сведочио је само један печат, који је изгубљен.³⁸

Пописи не помињу поименице манастир Ваведење, али по стилским карактеристикама, остацима каменог намештаја, клесаном украсу на олтарској бифори, првобитни храм вероватно је настао после губитка независности српске средњовековне државе.³⁹ Данас, после низа преправки, мало је тога остало од првобитне цркве манастира Ваведења.⁴⁰

Постоји претпоставка да се и манастир Свете Тројице први пут у писаним изворима помиње 1572. године, под називом *Туше*, али објављени пописи немају податак о Св. Тројици, тако да је можда у питању различит начин читања турских пописа.⁴¹ Ови пописи нису поименице помињали Ваведење, као ни Благовештење, за кога тачно знамо када је подигнуто, али није утврђено постојање старијих темеља овог манастира.

37. Бранка Кнежевић, н.д., стр. 207-208.

38. Светозар Душанић, Радомир Николић, *Овчарско-кабларски манастири*, Овчар Бања, 1978, стр. 6; Није јасно где се тачно налазио овај манастир, услед чега постоји низ претпоставки од којих једна говори да то може бити и сада постојеће црквиште на узвишењу у селу Видови са десне стране Западне Мораве (Хаџи-Миливоје Маричић, *Црква Страцимира Немањића у Чачку и манастири српске Свете горе*, с.л. с.а. стр. 20).

39. Светлана Пејић, *Манастир Пусишања*, стр. 17. Постоје посредни подаци о постојању овог манастира на данашњој локацији. Можда се баш на манастир Ваведење мисли у попису из 1476. године, где се помиње црква у селу Паковраћу, која је давала 200 медри шире на име ушуре (Богумил Храбак, *Рајварско северне Србије у последњој трећини XV века*, ЗРНС XXVII-XXVIII, Чачак, 1992/1993, стр. 64).

40. Једино две амвонске плоче, једна са осмокраком звездом у средини, а друга са празним средишњим пољем, али са низом кругова који се преклапају по бордури плоче, сведоче о градитељству XVI века. Ове плоче су у директој вези са амвоном у Вазнесењу. Највероватније су израђене у истој радионици (Милка Чанак-Медић, *Неки примерци црквеног каменог намештаја, амвонских плоча и прозорских транзена*, Зборник народног музеја IX-X, Београд, 1979, стр. 534).

41. У питању је тумачење изнето у раду Олге Зиројевић (*Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, стр. 195), које нема потврду у турским пописима објављеним од Ахмеда Аличића (Бранка Кнежевић, н.д., стр. 210).

Да ли сви ови манастири потичу из средњег века, тешко је рећи. Осим манастира Никоља ми данас немамо доказа о постојању других манастира у Овчарско-кабларској клисури у првим деценијама турске власти. Ако их је и било пре тога, онда су у ово време сасвим могуће запустели, или су били разорени. Несигурне прилике, померање становништва, ратни походи, нису погодвали ни духовним ни уметничким токовима живота. Али по законима у османској држави, цркве и манастири се нису могли подизати осим на старим темељима, а то би значило да су овчарско-кабларски манастири тако обновљени за време власти Османлија.⁴²

Данас мало знамо о архитектонским и уметничким донетима тих манастира. Никоље је преживело све недаће векова и очувало се до модерног доба у скоро првобитном облику. Средњовековно порекло ове грађевине може се наслутити на основу моравске архитектуре храма, у којој су грађене цркве крајем XIV и почетком XV века. Црква манастира Никоља је скромна грађевина. Једнобродна засвођена црква са наосом и припратом, без куполе, одражавала је временске прилике у којима је настала. Карактеристичан је улаз са јужне стране, попут манастира Горњак или Брезовац, из турског периода наше историје, што је понекад био случај и са неким средњовековним црквама.⁴³ Исти архитектонски образац, сажети моравски триконхос, о коме се може говорити на основу детаља конструкције и сачуваних података о порталу и општој концепцији храма, био је основа манастира Јовања. Први писани подаци о овом манастиру потичу из прве половине XVI века, што значи да је можда и овај храм исте старости као и Никоље. Подаци о Јовању су важна чињеница која нам говори и о градитељским токовима XVI века и преузимању, или настављању, моравске традиције у архитектури, при чему је Јовање било важније од мале и скромне цркве манастира Никоља.⁴⁴ То су једини, веома

42. Од 30 манастира побројаних у Западној Србији, у времену од 1476. до 1572. године (укључујући манастир Коритар, али без Успенија) шест је било у Овчарско-кабларској клисури, што речито говори о значају ове монашке насеобине (Бранка Кнежевић, н.д., стр. 211).

43. Улаз на северној или јужној страни било је архитектонско решење и у манастирима Вазнесење и Јовање. Извесне градитељске карактеристике Никоља, као што су бочне конхе које су ниже од укупне висине зида, упућују нас на постморавске градитељске тежње у моравској архитектури у српским областима крајем XV века. Таквој аналогiji доприносе и кружни украси на надпрозорницима који су изнад бочних прозора (Делфина Рајић, *Манастир Никоље-ирилођ познавању архитетктуру и живописа цркве*, стр. 33-35).

44. Први помен овог манастира у турским пописима помера досадашња сазнања о времену настанка цркве манастира Јовања, што је до сада на основу архитектонских карактеристика углавном било везано за последње деценије XVI века (Марица Шупут, *Сјоменици српској градителској XVI-XVII век*, Београд, 1991, стр. 284).

оскудни, подаци који нам говоре о овчарско-кабларским манастирима и њиховом животу пре обнове Пећке патријаршије 1557. године. То је време када је српска црква била под управом цариградске патријаршије без могућности самосталног рада, у доба великих турских похода на Беч и непрекидног ширења Османског царства, у историјском периоду када је њихова снага изгледала неуништивом.⁴⁵

Несрећене прилике, ратови и померања становништва утицали су и на црквену организацију крајем XV и почетком XVI века. Број црквених људи и манастира временом се смањивао. Посебно је био мали број свештеника по селима. Тако је 1540. године у Пожешком кадилуку пописано свега пет таквих лица.⁴⁶ Значај манастира у Овчарско-кабларској клисури тиме је био још већи. Била су то ретка жаршта духовног, интелектуалног и националног рада, у циљу чувања идентитета једног народа који је живео под влашћу освајача другачијих верских и цивилизацијских начела и тековина, у време када се исламизација проширила на све слојеве друштва.⁴⁷ Тај процес је захватио и шире подручје чачанског краја. За отприлике сто година османске власти, осмина становништва прешла је у ислам. То није била уједначена динамика, већ су постојале етапе убрзанијег и споријег раста муслиманског становништва.⁴⁸

Један од пресудних догађаја у српској историји XVI века је обнова рада Пећке патријаршије 1557. године. Дозволом османске власти српска црква је поново добила своју самосталност и могућност духов-

45. Време првих помена овчарско-кабларских манастира подудара се са покушајима да се српска црква осамостали од превласти Грка. Митрополит Павле је највероватније обновио Пећку патријаршију 1531. године, запустелу након пада деспотовине 1459. године, и прогласио се за њеног поглавара. Побуна Павла Смедеревца почела је после 1527. године и то после акта када се изгледа Пећка патријаршија ставља под Охридску архиепископију. Све се одиграло у једном од најтежих раздобља српске историје, после угарског слома на Мохачком пољу 1526. године, односно до 1541. године, кад су Турци узели Будим и у средишњим областима Паноније образовали Будимски пашалук. У међувремену је 1537. године погинуо Павле Бакић, последњи српски деспот (Радован Самарцић, *Турци у српској историји*, стр. 23, 26).

46. Богумил Храбак, *Бројности свештеништва и манастира и организованости цркве у Србији од 1470. до 1570.*, у: „Богородица Градачка у историји српског народа“, Чачак, 1993, стр. 130, 139.

47. Радован Самарцић, *Српска православна црква у XVI и XVII веку*, стр. 35.

48. Турска освајања северно од Саве и Дунава повремено су одвлачила муслиманско становништво у походе, као и у насељавање у новоосвојене пределе. Тамо где је православна црква имала јаче позиције, као у великим селима, исламизација је била слабија. За нову веру најлакше су се лепили сиромашни сељаци брђани, привучени повластицама. Ужички крај је био највише због тога изложен исламизацији, а из овог подручја тај процес се полако ширио од средине друге деценије XVI века ка Пожеги и Чачку. И досељени власи били су погодна група за примање ислама. Али тек са подизањем касабана Ужица и Рудника, муслиманска вера се шири, али села остају упориште православља (Богумил Храбак, *Исламизација краљевачког, чачанског, ужичког и рудничког краја 1475-1575.* *Наша прошлост* 1, Краљево, 1986, стр. 60).

не, а затим и политичке, уметничке и свеколике обнове и подизања српског народа. Обнова рада Пећке патријаршије, и све што се десило после 1557. године, сведочи да то није било само поновно успостављање црквене организације, него и преображај, мада у традиционалном духу, целокупног духовног живота Срба, управо како се то десило и у другим обновљеним црквама. Српска обнова, која се временом подудара са позном ренесансом у јужној и западној Европи, имала је обележја општег културног преображаја, и по томе улази у склоп сличних појава у Европи тога времена. Она није ишла за тим да надокнади оно што је изгубљено приликом турских освајања, него је захватила и даље и дубље, због чега је добила карактер истинске духовне обнове. Обновљена је и баштина средњег века, и све што је на тим основама створено после 1557. године имало је своју посебну вредност, духовну, моралну и уметничку, која није значила имитацију страних узора, али је, својом дубином, изузетна. Срби су се вратили своме бићу и опет постали битан чинилац у историји југоисточне Европе. Ова обнова извршена је без осетнијег утицаја са стране и готово без ичије помоћи. Обнова српског народа, у сваком погледу самохраног, због тога је једна од најзанимљивијих појава у историји модерне Европе.⁴⁹

Али изузетно лоше стање српске цркве пре обнове патријаршије по питању бројности свештенства није се лако могло побољшати. Турци у сваком случају нису желели да заустављају исламизацију, нити да престану са пресецањем економске основе црквених представника.⁵⁰ Иако се стање на подручју које је покривала Пећка патријаршија поправило након обнове њеног рада 1557. године, цео XVI век није било доба у коме се лако и безбрижно могло живети под влашћу

49. Српска црква имала је након обнове самосталности своју територију, унутрашњу организацију, право на самостално политичко и, у великој мери, канонско одлучивање, а поготову на своје историјске традиције и културно деловање, што јој и до тада махом није оспоравано. Црква је била преносник и историјских традиција, тако да су Срби и у најудаљенијим крајевима у суштини стекли истоветну самосвест и карактер. Срби су постали временом безмало изузеци међу европским народима по својој унутрашњој уједначености. Обновом Пећке патријаршије 1557. године заустављено је и растакање народа у исламизацији, која се и даље наставила, а било је и појава оне запуштености у којој се најлакше укорене поједини облици и дух паганског фолклора (Радован Самарџић, *Српска православна црква у XVI и XVII веку*, стр. 40, 53, 64-67).

50. Број свештеника се по селима и даље смањивао. Само ниже свештенство до обнове патријаршије имало је мало личних и духовних веза са својом хијерархијом, па се није ни налазило под неком стварном контролом и црквеном дисциплином, као ни њихова паства. Јачању везе између цркве и народа више су доприносили манастири. Народ је ишао у манастирску цркву као на локални сабор, где се трговало, уговаране су свадбе и где се уопште народ у свему договарао. Манастири су појачавали слабу организованост мирског свештенства упркос препрекама које су вршили Турци (Богумил Храбак, *Бројности свештеништва и манастира и организованости цркве у Србији од 1470. до 1570.*, стр. 140, 148).

доминација штампаних књига остварена, а и сами Срби имају своје штампарије како унутар тако и изван османског царства, преписивачка традиција није замрла, већ се због оскудице богослужбених књига поново распламсала настављајући средњовековне традиције. Осим четворојеванђеља, из манастира Вазнесења мало је тога остало. Време разарања и уништења учинило је своје. Од првобитне грађевине овог манастира на северним падинама Овчара остала је само једна амвонска плоча на поду цркве са мотивом руже са три низа распоређених листова.⁵⁴

Много већи и значајнији подухват овог доба било је осликавање наоса цркве манастира Никоља из 1587. године. Да ли је пре тога било живописа, или је можда уништен, данас не знамо. Уметнички домети овог рада нису велики. Несигуран цртеж, незграпне фигуре, са невештим покретима и упадљиво наглашеним очима, нису допадљиве. Распоред и иконографија фресака у наосу углавном су традиционални, док је тематика доста упрошћена. Ове фреске не улазе у ред најбољих остварења у другој половини XVI века. Оне носе печат преживљености и замора, који се огледа у недостатку свежине, истраживања и нових решења. Живописци су били међу најслабијим до данас познатих у последњим деценијама XVI века.⁵⁵ Велики број насликаних светих мученика и мученица, као и избор најпопуларнијих светих ратника, чији су култови имали одраза у народном веровању, показују да су се аутори никољских фресака подједнако подредили укусу лаичке публике као и захтевима монашке заједнице у манастиру. Уочљиво је слављење Св. Симеуна и Св. Саве, као наставак немањићке традиције, посебно неговане у свим храмовима обновљене патријаршије.⁵⁶ За-

манастиру Никољу монаси писали један псалтир, затим један праксит из 1552, и октоих из 1579. године, да би 1595. године остало забележено да је написан један минеј. Преписивачки рад постојао је и у Преображењу где је 1579. године написан један октоих (Љубодраг Стојановић, *Стари српски записи и најписи I*, Београд, 1902, бр. 568, 636, 652, 660, 693, 697, 707, 721, 748, 867; исти, *Стари српски записи и најписи III*, Београд, 1905, бр. 5597; Драгомир С. Поповић, *Преписивачка делатност овчарско-кабларских манастира*, ЗРHM VII, Чачак, 1976, стр. 86-89).

54. Овај мотив говори о једној клесарској радионици која је радила низ амвонских плоча крајем XVI века (Милка Чанак-Медић, *Неки примерци црквеног каменог намештаја, амвонских плоча и прозорских иранзена*, стр. 534, 537, 548).

55. Светлана Пејић, *Манастир Пустинња*, стр. 95.

56. Душанка Ранковић-Вучићевић, *Манастир Никоље у Овчарско-кабларској клисури*, стр. 55; Делфина Рајић, *Манастир Никоље – иривој познавању архитектуре и живописа цркве*, стр. 41. Како су налагали обичаји византијског света, вековима поштовани, зидови у свакој цркви морали су бити осликани, па су се сликари држали те традиције и у XVI веку. За украшавање храмова изнутра нису биле потребне дозволе турских власти, па су ови подухвати лакше обављани. У тематском обиљу, посебно је карактеристичан избор ликова и сцена које се приказују по црквама на подручју обновљене патријаршије. У првој зони, најнижој, поред уо-

нимљиво је да су живописцима као предложак за цртање послужиле штампане књиге, највише Празнични минеј штампан од Божидара Вуковића 1538. године, као и Псалтир (1546) и Молитвеник (1560) штампани од Вићенца Вуковића.⁵⁷ Иначе, у натписима на фрескама постоје језичке грешке, што нас упућује на помисао да су посао радили мајстори из крајева где се слабо говорио српски језик, а можда су били и Грци.⁵⁸

Најзначајни подухват овог времена у Овчарско-кабларској клисури било је подизање манастира Св.Тројица. Када се то тачно десило, данас није лако утврдити. Постоје противуречни подаци о првом помену овог манастира, у зависности од тумачења сачуваних турских пописа. Први такав помен везује се за 1572. годину, али о томе постоје спорења. Највероватнији, али и не најпоузданији податак о првом помену потиче из 1594/95. године. Иначе први сигурни писани траг о постојању манастира је из 1615/16. године. Троделан олтарски простор, споља петостране апсиде, једнобродни наос са правоугаоним певницама надвишен моћном куполом дванаестостраног тамбура, са дванаест прозора урађених са посебном пажњом, оставља упечатљив утисак на посматрача. Припрата (изграђена нешто касније) покривена слепом калотом, племените пропорције и камени рељефни украс портала, амвона и транзена дуго су били разлог мишљењу да црква тројичког манастира потиче из XIII века. Манастирска црква заправо је саграђена највероватније крајем XVI века, по узору на велике рашке храмове, о чему сведоче и стилске карактеристике овог, архитектон-

бичајених ликова апостола, светих ратника, врача и монаха, сликан је и приличан број домаћих српских светитеља. Тек обновљена патријаршија је на тај начин желела да укаже на своју традицију и заслуге у оквиру источне цркве. Најомиљенији су били Свети Симеон и Свети Сава. Ретки су били храмови без њих двојице, обично код улаза у цркву. Симеон је сликан као монах, а Сава као архиепископ. Култ ове двојице српских светитеља није се гасио ни до 1557. године, али је тек са обновом патријаршије добио велики значај и снагу. Разлози су разумљиви. Свети Сава је био оснивач црквене организације на чијем челу су стајали пећки патријарси, они су били наследници његовог престола, док је Симеон био родоначелник династије, чију су успомену предано неговали црквени кругови (Сретен Петковић, н.д., стр. 369-370).

57. У наосу цркве насликани су Рођење Христово, Сретење, Крштење, Преображење, Ваведeње, Св.Сава и Симеон Српски и Св. Јован Крститељ по узору на одговарајуће графике из Празничног минеја (1538), док је Васкрсење и Гостољубље Аврамово настало по графикама из Псалтира (1546) и Молитвеника (1560). Постоје претпоставке да су сликари наоса користили и Зборник Јакова од Камене реке из 1566. године, да би насликали представу Улазак у Јерусалим, као и да су користили Триод Мркшине цркве (1546) да би насликали композицију Вазнесења Христовог и Силаска Св. Духа на апостоле (Душанка Ранковић-Вучићевић, *Графички извори зидног сликарства у наосу цркве манастира Никоље под Кабларом*, ЗРНИ 1, Чачак, 1969, стр. 55-59).

58. Радомир Станић, *Неке историјско-уметничке особености манастира Никоље под Кабларом-уз 500-годишњицу од првог писаног податка*, Гласник ДКС 14, Београд, 1990, стр. 14.

ски сасвим сигурно најлепшег манастира у клисури. По својим градитељским особеностима овај манастир има узор, највероватније, у цркви у Ариљу, док је купола урађена по угледу на Студеницу. Лепота којом манастирска црква зрачи, говори о вештини мајстора, али и наручиоца, који су у несигурна и тешка времена имали довољно осећаја за лепо и узвишено у архитектури. Детаљи у спољној архитектури манастира говоре да се радило о широком градитељском подухвату, у оквиру којег су настали и други споменици на простору Србије тога времена. Манастирску цркву су радили вешти мајстори и добри каменоресци, тако да она својим општим склопом и пропорцијама представља не само најзначајнији архитектонски споменик у Овчарско-кабларској клисури, већ је једно од најлепших градитељских остварења краја XVI века у српској православној цркви.⁵⁹

Иако је манастир Св. Тројице најсолидније и најкомплексније градитељско остварење међу овчарско-кабларским манастирима, са занимљивом архитектонском пластиком, урађеном од вештих мајстора који су храм радили очито за богатог финансијера изграђеног укуса, унутрашњост цркве, по свим досадашњим истраживањима, никада није осликана. Изгледа да за тако велики подухват више није било снаге. Осликана су само лунета портала на западном зиду храма, са представом Богородице са Христом, као и лунета портала на западном зиду припрате са представом Св. Тројице. Ове фреске су слабих квалитета, и у оштром раскораку у односу на архитектуру храма.⁶⁰

Могуће је да су политичке прилике крајем XVI века, поводом устанка Срба у Банату, спаљивања моштију Светог Саве, као и општа несигурност на просторима Балкана, утицали на слабљење уметности. Један податак из 1623. године који говори о страдању оближњег манастира Сретења од стране Татара у турској служби, објашњава нам тешка времена у којима су обнављани манастири у Овчарско-кабларској клисури.⁶¹ Периодична рушења манастира и насиља нису погодовала уметничком стварању.

59. Милка Чанак-Медић, *Манастир Тројица код Овчаром*, Рашка баштина 1, Краљево, 1975, стр. 81-94; Марица Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства XVI-XVII век*, стр. 173-176; Марија Домазет, *Црква Св. Тројице код Овчаром*, Рашка баштина 2, Краљево, 1980, стр. 357-358; Светлана Пејић, *Св. Тројица на Овчару, манастир*, у: „Споменичко наслеђе Србије“, Београд, 1998, стр. 296.

60. Радомир Станић, *Прилог познавању сликарске делатности у овчарско-кабларским манастирима*, ЗРНС XII, Чачак, 1982, стр. 7-13.

61. Љ. Стојановић, *Сџари српски записи и наџиси I*, стр. 307 (бр. 1139).

Ако је време подизања манастира Тројица на Овчару непознаница, подаци о изградњи манастира Благовештења испод Каблара су сигурни. Манастирска црква је према натпису изнад западних врата подигнута 1602. године, у времена *тврдна и нужна*, како је то у ктиторском натпису истакнуто. Нема писаних података о постојању манастира пре ове године, осим доста нереалне претпоставке да је један рукописни Триод, настао 1559. године, написан у Благовештењу. Пошто је овај рукопис страдао у Народној библиотеци Србије 1941. године, данас је немогуће проверити ове претпоставке. Али пошто се нове цркве и манастири нису могли подизати за време Османлија, основано је тврдити да је Благовештење можда подигнуто на старијим темељима.⁶² Досадашња археолошка ископавања нису потврдила ове претпоставке, али ни одбацила, због фрагментарног истраживања. Једно је сигурно, цела грађевина која данас постоји изграђена је једновремено од темеља.⁶³

Црква манастира Благовештења је једнобродна грађевина, зида на од грубљег камена, скромних габарита. Простор је распоређен на три поља по дужини и изнутра, са куполом. Стилске одлике архитектуре манастира указују на угледање на рашке средњовековне храмове, што је рано уочено од многих истраживача, наводећи их да Благовештењу припишу средњовековно порекло.⁶⁴ У суштини, храм кабларског Благовештења припада скупини споменика који су настали у оквиру рашке градитељске традиције, по угледу на раније сличне споменике. Вероватно је и Благовештење грађено по узору на цркву у Ариљу.⁶⁵

Посебно место које манастиру Благовештењу припада у односу на све друге овчарско-кабларске манастире, долази од чињенице да је до данашњих дана унутрашњост овог храма остала сачувана у само незнатно измењеном облику из времена изградње и осликавања храма. Непосредно по подизању цркве, 1602. године, заслугом и ктиторством игумана Никодима, духовник манастира кир Никифор ангажује зогра-

62. Радомир Станић, *Благовештење под Кабларом*, Градац 1-2, Чачак, 1963, стр. 37-38.

63. Милка Чанак, Медић, *Благовештење под Кабларом*, Саопштења IX, Београд, 1970, стр. 212.

64. Радомир Станић, *Благовештење под Кабларом*, стр. 42. Цркве манастира Благовештења и Св.Тројице, по Војиславу Ђурићу, припадају Дринском типу цркве, који је имао свој велики узор у Милешеви, као најзначајнијем манастиру тога времена, чувару светосавског култа (Војислав Ђурић, *Милешева и дрински тип цркве*, Рашка баштина 2, Краљево, 1975, стр. 22-23).

65. Марица Шупут, *Споменици српског црквеног грађитељства XVI-XVII век*, стр. 103-104.

фа Митрофана да ослика за иконостас престону икону Богородице Одигитрије. Најпознатији српски мајстор прве половине XVII века, кога је красила велика даровитост, урадио је 1601/02. године икону Богородице у допојасној представи, са Исусом у левој руци, ореолом испуњеним златним листићима, са наглашеном сигурношћу у моделовању лица и руку. Осликавање лунете изнад улазних врата, као и ктиторског натписа, истог је датума као и сликање престоне иконе Богородице. Следећих тридесет година трајало је прикупљање средстава за живописање. Монаси су службу обављали у цркви без фресака. Једини важнији градитељски подухват била је изградња гробнице за смедеревског митрополита Софонија 1618/19. године, која је смештена одмах са десне стране по улазу у цркву. Црква је живописана 1633. године од анонимних сликара чија се рука препознаје и у осликовању припрата манастира Никоља у клисури као и припрате оближњег манастира Жежевице 1633. године. Код Благовештења су осликани не само унутрашњост цркве, већ и део западне фасаде са тремом. Тада је и допуњен иконостас са другом групом икона, највероватније 1632/33. године. Осликавањем зидова и употпуњавањем украса олтарске преграде није завршено декорисање ентеријера благовештењске цркве. Свега пар година касније у цркви се нашла још једна стилски јединствена група икона, бар делом прилог презвитера Радивоја из Гостиља, које су биле постављене на дрвеној прегради која је делила цркву на припрату и наос. Данас та преграда, као и просторија изнад припрате, не постоји. Просторна структура манастира Благовештења и избор тема у осликовању цркве откривају нам намере наручилаца целог подухвата. Степеновани развој простора од трема до олтара имао је јасан циљ. Вернике је испод покривеног трена на улазу у цркву упозоравао Страшни суд. Композиција, данас тешко видљива, садржи суђење свим људима, све муке грешника и рај за праведнике. Ушавши на ниска врата, верници би се нашли на земном месту, у припрати, релативно ниској, скученој и мрачној просторији, са дрвеним степеницама које воде на спрат. У југоисточном углу налазила се гробница, а крстионица и пар мермерних свећњака пред иконостасом, који је златним блеском икона на њему, и зидним сликама које Богородицу славе као ону преко које води пут ка спасењу, требало да подсећа вернике на смисао хришћанства. Само одређени могли су да иду даље, у наос који представља небо. Простор омеђен предњим и олтарским иконостасом, ту се развијао како по ширини тако и по висини, са доминантном куполом у којој Пантократор својом жртвом представља залог могућег иску-

пљења. Са зидова су у посматрача „гледале“ представе српских светитеља и „говориле“ о националној српској традицији хришћанства и државности. Најсветији део, олтар, био је затворен сјајем високог, позлаћеног иконостаса. Програм слика у делу цркве у Благовештењу, која је била предвиђена за припрату, несумњиво представља део општих схватања намене и украса овог простора у првој половини XVII века. Основно обележје је Богородица, преко које води пут ка спасењу. Исти програм је поновљен и у припрати манастира Никоља и Жевице.⁶⁶ Иначе у Благовештењу се осећа колористичко сиромаштво на фрескама. Истакнут је цртеж, а у бојама доминирају окер и црвена. Сиромаштво које је владало условило је да плаве боје готово нема. Падају у очи и лепо исписани натписи испод фресака.⁶⁷

Сачувани запис на манастиру Благовештењу открива нам имена дародаваца за осликавање западне, спољашње, фасаде цркве. То су били златар Бојан и терзија Обрад из Ужица, који су помогли сликање, као прилог за спасење душе своје и својих предака. Гробницу смедеревског владике Софонија оградио је нови смедеревски владика Силвестер 1619. године.⁶⁸

Време у којима су подизане цркве манастира Св. Тројица и Благовештење било је препуно крупних политичких догађаја у којима је учешће узео и српски народ. Након неколико патријарха из рода Соколовића, на патријаршијски престо је 1592. године сео Јован II Кантул, и остао на трону до своје трагичне смрти 1614. године. То је време када је српски народ почео борбу за осамостаљење у ширим размерама, у доба када је несигурност постала саставни део живота многих генерација на простору Источне Европе.⁶⁹ Локална насиља остала су

66. Стилске разлике оспоравају претпоставку да су никољски зографи исти они који су осликали Благовештење и Жевицу, али неоспорна је иста замисао садржаја (Светлана Пејић, Благота Пешић, *Благовештење кабларско. Првобитна иконостасна сликарство и ентеријер*, Зограф 24, Београд, 1995, стр. 91-93, 95-97, 100, 105). Данас је представа Страшног суда на цркви манастира Благовештења једва видљива, тако да је можемо реконструисати и анализирати тек преко старије литературе (Владимир Петковић, *Српски споменници XVI-XVII века*, Старинар, н.р. VI (1911), Београд, 1914, стр. 165-175).

67. Светозар Душанић, Радмир Николић, н.д., стр. 18.

68. *Записи и натписи*, у: „Овчарско-кабларски манастири“, Градац 98-99, Чачак, 1991, стр. 177.

69. Постоји више разлога због чега се то догодило. Патријарх Јован ступио је на патријаршијски престо у време (1592) када и папа Климент VII, који је желео да приближи интересе хришћанских држава у борби против Османлија. Следеће, 1593. године, Турци су поражени код Сиска, и тиме је почео *Дуги рат* Аустрије и Турске (1593-1606). Ово је време када су Турци, 1594. године, спалили мошти Светог Саве и крваво гушили устанак Срба у Банату, време у којем је српски народ са својом црквеном јерархијом покушавао да се повеже са хришћанским државама Запада у нади да ће се ослободити од Османлија. За време овог рата, који је дуго тра-

забележена у записима монаха на маргинама богослужбених књига. Тако је у Благовештењу 1606. године остао запис о умножавању неправди међу људима (*човек човека дави и коље*). Исте године забележено је у Никољу да је турски султан Ахмед ратовао са Кузилбашем на Црном мору. Несређене прилике нису престајале, а насиље Турака се бележи и 1623. године у Сретењу, као и податак да су Турци убили свог султана. Иако је то било време без развијених комуникација, вести о важним догађајима допирали су до људи, као што је запис из 1636. године о томе да Турци ратују са Персијом и Пољском и да је велика беда у земљи.⁷⁰

Положај Срба под турском управом постајао је све слабији. До краја XVI века број повлашћених хришћана вишеструко је смањен, а спахије и кнезови који нису прихватили ислам највећим делом су изгубили положај у феудалној структури османског друштва. Овде треба додати и појаву верског фанатизма у последњим годинама XVI века у Османском царству и нетрпељивост која је владала не само према хришћанима него и према муслиманима самосталнијег исповедања вере. Патријарх Јован II је највероватније обешен 1614. године, а десет дана пре тога за патријарха је изабран Пајсије (1614-1647), који је својом мудрошћу сигурнијим стазама водио српску цркву и народ у првој половини XVII века. Он је највероватније водио помирљиву политику поучен искуством свог претходника, али се у исто време бринуо за очување српске цркве кроз успостављање и настављање култова домаћих светаца.⁷¹

Успостављање ове традиције видљиво је и у живопису овчарско-кабларских манастира. Једна од карактеристика фресака манастира Благовештења је и уврштавање кнеза Лазара међу најзначајније српске светитеље. Наиме, кнез Лазар је био готово заборављен у фреско-сликарству друге половине XVI века. Фреске у Благовештењу осликане су 1633. године непосредно након оних у Пећкој патријаршији,

јао (1593-1606), коров хајдучије обузео је Балкан и Панонију, и то не само са турске стране. Опште прилике на ширем простору Балкана и Паноније услед дугог рата Аустрије са Турском створили су многобројне метеже и велику несигурност у којима се нарочито створило раширено разбојништво и хајдучија (Радован Самарџић, *Српска православна црква у XVI и XVII веку*, стр. 67-68; Филп Лонгворт, *Сиварање источне Европе*, Београд, 2002, стр. 304).

70. Радојко Николић, н.д., стр. 203-204.

71. Личност патријарха Пајсија је била занимљива, јер је својим бићем утицао на многе ствари унутар цркве. Патријарх Пајсије је деловао у време ерудитског покрета који је сакупио античке списе, као и средњовековне, мада је Пајсије био ближи српској хагиографској књижевности, развијајући култ младог цара Уроша (Радован Самарџић, *Српска православна црква у XVI и XVII веку*, стр. 69, 71, 73, 75, 78, 85).

када се обнавља култ кнеза Лазара. У првој зони западног травеја на јужном зиду Благовештења насликан је кнез Лазар поред Стефана Дечанског, архиепископа Арсенија и Светог Симеона и Саве, који су живописани у јужној певници. Исти ансамбл фресака поновљен је у оближњем манастиру Жежевици. Кнез Лазар се уважава као светитељ и владар самим уношењем међу најзначајније српске свеце, али и начином сликања, јер је представљен са укрштеном дијадемом-лоросом. Након овога случаја култ кнеза Лазара се није посебно ширио у оквиру Српске православне цркве, све до велике сеобе преко Саве и Дунава крајем XVII века.⁷² Портрети кнеза Лазара нису се појављивали у другим крајевима и остали су као посебност само на малом и уском подручју околине Чачка. Они су изгубили временом сваку сличност са најстаријим портретима Лазара Хребелановића, и да није натписа, идентификација би била немогућа. У Благовештењу Лазар је одевен у богато владарско одело претрпано украсима. Живописана је и фреска архиепископа Арсенија, у склопу успостављања култа овог светитеља након обнове Пећке патријаршије 1557. године. Ту је и Стефан Дечански, кога Свети Никола води за руку, представа за коју је као предложак послужила штампана публикација Празнични минеј Божидара Вуковића из 1538. године.⁷³ У Благовештењу је насликан и лик светог Георгија Новог, младог српског златара из Кратова, који је 1515. године спаљен од Турака у Софији одбијајући да прими ислам. Након обнове Пећке патријаршије развија се култ овог првог светитеља који није из високих друштвених слојева.⁷⁴

Благовештењска црква је једна од ретких ентеријера који је тако репрезентативно раскошно украшен у оквиру српске цркве. Без обзира на скромне архитектонске вредности и мале димензије храма, уну-

72. Сретен Петковић, *Култ кнеза Лазара и српско сликарство XVII века*, Зборник матице српске за ликовне уметности 7, Нови Сад, 1971, стр. 86-88, 95-96, 99.

73. Десанка Милошевић, *Срби свейишељи у сјајном сликарству*, у: „О Србљаку. Студије“, Београд, 1970, стр. 192, 207-208, 220-221.

74. Љиљана Шево, *Манастир Ломница*, Београд, 1999, стр. 133-134. Какав је утицај ово фреско сликарство имало на ширење култа ових светитеља ми данас не знамо, али сигурно је да је овако јасан национални карактер живописа имао за циљ очување идентитета српске цркве и народа у временима османске владавине. Поједине учене богословске паралеле о сличности небеских и земаљских прича, као што је небеска литургија, утицали су и на мотиве из народних песама, што је иначе лаицима неупућеним у теологију било веома далеко. Зидно сликарство је својим представама сигурно утицало на народну машту, самим тим што је ова представа била видна и обавезно сликана у калоти кубета око великог медаљона Христа Пантократора, као што је случај и у Благовештењу кабларском (Светозар Радојчић, *О неким заједничким мотивима наше народне песме и нашег старој сликарства*, Зборник радова византолошког института 2, Београд, 1953, стр. 171).

трашњи украси овог манастира били су такви да се тиме у то време, није могла похвалити ниједна црква у Србији.⁷⁵

Одмах након живописања Благовештења извршено је и осликавање припрате цркве манастира Никоља, 1637. године, како је то забележено трудом јеромонаха Матеја при игуману Софронију. Фрескама је осликан и спољашњи део цркве, са јужне стране. Ту су приказане сцене из живота Св. Николе, а изнад улаза је насликан Деизис (Христос с Богородицом и Св. Николом). У припрати су очуване сцене Богородичиног акатиста, медаљони са попрсјима мученика и мученица, стојеће фигуре светитеља и делимично орнаменти којима је осликан сокл. Горњи део припрате није осликан, јер је ту некада била посебна просторија, одељена од припрате. Фреске које су посвећене Богородици понављају теме престоних икона манастира Благовештења из 1634/35. године, што говори о повезаности мајстора који су радили овај посао.⁷⁶ Једна од битних разлика у односу на Благовештење огледа се у појављивању само представе Стефана Дечанског, али не и цара Лазара и архиепископа Арсенија.⁷⁷

Основно обележје припрате Благовештења, Жежевице и Никоља је слављење Богородице, чак и када јој црква није посвећена. Никоље има 17 композиција ове врсте у припрати. Поједине сцене се везују за средњовековну традицију, али се не може говорити о пуком понављању срењовековног обрасца.⁷⁸

Тематика и иконографија живописа припрате манастира Никоља не излази из устаљених оквира XVI-XVII века. Изузетак чини, у зони стојећих фигура, представа Св. Николе са Стефаном Дечанским. Као непосредан узор послужила је илустрација исте садржине у Празничном минеју Божидара Вуковића, штампаног у Венецији 1538. године. То је и понављање првог појављивања сликања Стефана Дечанског са Св. Николом, што је урађено најпре у Благовештењу а затим у Жежевици. Иначе фреске у овој припрати су виших квалитета не-

75. *Иконостас цркве манастира Благовештења под Кабларом. Реконструкција и презентација*, Београд, 1994, стр. 6-7.

76. Ту су и још две сцене из живота Св. Николе, а некада су у доњим зонама, лево и десно од врата, постојале фреске (стојећа фигура анђела и сцене чуда Св. Николе на мору и његове смрти). На источном зиду припрате данас су уочљиви остаци старијег слоја живописа, знатнијих уметничких вредности, који је највероватније урађен када је цела црква живописана (Делфина Рајић, *Манастир Никоље-џилоџ* *изнавању архиепископуре и живописа цркве*, стр. 33-37, 42).

77. Светозар Душанић, Радмир Николић, н.д., стр. 34.

78. Светлана Пејић, Благота Пешић, н.д., стр. 100.

го у наосу цркве.⁷⁹ Ипак, уметничке вредности нису високе. Приметна је диспропорција између издужених тела и малих глава код појединачних фигура, а пада у очи и минуциозна техника мајстора, карактеристична за иконопис. Занимљиво је да су мајстори на јужном зиду припрате погрешно исписали текст из сцена посвећених Богородици. Живописац је испрметао текстове, тако да они не одговарају насликаним сценама.⁸⁰

Имена мајстора, који су живописали Благовештење и припрату у Никољу нису позната, али по начину сликања за њих се може рећи да су припадали кругу грчких мајстора из Епира, који су одређивали уметничко стварање у првој половини XVII века, саобразно својим схватањима која се нису одликовала високим уметничким донетима.⁸¹

Данас се у манастиру Никољу чувају две престоне иконе, а у чачанском музеју део деизисног чина (апостоли), за које се претпоставља да су били део иконостаса првобитног ентеријера цркве манастира Никоља. По стилским карактеристикама ове иконе припадају XVII веку, али је мајстор непознат.⁸²

Након живописања манастира Благовештења, и припрате манастира Никоља, нема више података о већим градитељским и уметничким подухватима у овчарско-кабларским манастирима. Једино се помиње изградња конака у манастиру Благовештењу 1644. године, када је и манастир препокривен шиндром.⁸³ Претпоставља се да је тада и поново озидана апсида манастирске цркве. Осим ретких натписа који говоре о преписивачкој делатности, друга половина XVII века велика је непознаница у историји свих манастира у овчарско-кабларској клисури. Мало је података о том периоду. Зна се да је 1637. године за време игумана Јанићија у манастиру Сретењу примљено у залог једно рукописно јеванђеље. Патријарх Гаврило (1648-1659) посетио је Сретење 1650. године и однео у Пећ типик манастира Ариља који је запустео због насиља Турака.⁸⁴ Један запис говори да је патријарх Максим (1659-1680), у време Васкрса 1671. године, дошао у Никоље по вели-

79. Делфина Рајић, *Манастир Никоље-прилози познавању архитектуре и живописа цркве*, стр. 43.

80. Душанка Ранковић-Вучићевић, *Манастир Никоље у Овчарско-кабларској клисури*, стр. 41, 46.

81. Светлана Пејић, *Манастир Пустиниња*, стр. 159-160.

82. Делфина Рајић, *Иконе чачанског краја (XVI-XIX век)*, Чачак, 2001, стр. 21-28.

83. Милка Чанак-Медић, *Благовештење под Кабларом*, стр. 199-200.

84. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и напisi I*, стр. 334, 364 (бр. 1300, 1446).

ком снегу, у доба када за хришћане није било лако у Османском царству, како је забележио један монах.⁸⁵

Ратни вихор који је започет великим османским походом на Беч 1683. године, донео је велика страдања на широком простору Панонске низије и Србије. Разарања нису мимоишла ни овчарско-кабларске манастире. Већ приликом турског похода на Беч 1683. године страдао је оближњи манастир Враћевшница.⁸⁶ Да ли су већ тада страдали и манастири у клисури не знамо. Велики турски поход на Беч, није остао незабележен од монаха. Исте године манастир Никоље посетио је патријарх Арсеније III Чарнојевић, у време када су били велики намети на становништво због турских похода и ратова. Патријарх, који се затекао у Никољу, записао је радосно о пропасти великог османског продора у средиште Европе.⁸⁷ Овај велики пораз ислама није значио и тренутну пропаст турске власти у југоисточној Европи. Време разарања, патњи и сеоба тек су чекали српски народ и његовог патријарха Арсенија III Чарнојевића.

Требало је да прође још пет година, након турске пропасти код Беча, да би Аустријанци допрли до Београда, и отварања могућности за дубљи продор на Балкан. Сигурно је да су прилике у Србији са пуно устаника који су прогонили Турке, након заузимања Београда од стране Аустрије на јесен 1688. године, довеле до противофанзиве Османлија. Једна од највећих и најкрвавијих битки догодила се баш код Чачка, када је поражена хришћанска војска. Османлије су повратиле Чачак и Ужице, и извршили масовне репресалије, пљачку и уништавање материјалних добара. Коначно ослобођење дошло је на пролеће следеће 1689. године, али убрзо, 1690. године, Аустријанци су поражени, а са њима и српски устаници, што је довело до масовне сеобе преко Саве и Дунава. Појединачне борбе по Драгачеву вођене су и до 1692. године.⁸⁸

Ово је вероватно и време када су многи манастири у клисури страдали. Пропаст аустријске офанзиве на Балкану и повлачење њихове војске повукло је са собом и масу српског становништва са својим свештенством. Један од пребеглих монаха из овчарско-кабларских манастира 1690. године, на просторе северно од Саве и Дунава, био је

85. Радојко Николић, н.д., стр. 203, 206.

86. Борисав Челиковић, *Свејилишћна рудничког краја*, Крагујевац, 1998, стр. 89.

87. Радојко Николић, н.д., стр. 194, 204.

88. Богумил Храбак, *Хајдучија у чачанском крају и на ширем простору старе рацке, ваљевске области и поморавља од 1400. до 1700. године*, ЗРМ XXVI, Чачак, 1996, стр. 77-83.

и проигуман Совроније, из манастира Сретења, чије се име помиње у једној панагији из XVII века. Манастир је запустео крајем истог, или почетком истог столећа.⁸⁹ Рушилачки бес Османлија уништио је многе цркве и манастире. Изгледа да је то била судбина и манастира Јованња, Сретења, Ваведења, Преображења, Вазнесења. Прва четири манастира обновљена су у XIX веку, и за њих се изричито говорило да су били пусти преко сто година, што се поклапа са догађајима пред велику сеобу. Манастир Вазнесење обновљен је тек у XX веку. Једини податак који нам говори о овом времену разарања потиче из народног предања у коме је остала успомена о рушењу монашких испосница на кабларским стенама и пећинама изнад манастира Преображења, али предање није лако хронолошки одредити.⁹⁰

Када су се ова разарања десила, шта је било са манастирским братством, ризницама, рукописним књигама, ми данас не знамо. Цркве манастира Никоља, Благовештења и Тројица нису рушене. Зашто су ови манастири поштеђени тешко је утврдити. Могуће је да су били предати само паљењу, као што то новија истраживања потврђују за манастир Св. Тројице.⁹¹

Сукоби Аустрије и Турске потресали су и XVIII век. Већ 1717. године почео је нови рат, који се завршио придруживањем северне Србије Аустрији. Овчарско-кабларски манастири остали су у Отоманској империји, а граница је била одмах на падинама Каблара. Аустрија је имала српску милицију распоређену у Јанчићима, Рошцима, поред реке Каменице, у Чачку. Мир није дуго трајао. Већ 1737. године Аустријанци су заузели Ужице, а следеће године Турци пустоше Чачак који је у аустријском поседу.⁹²

Спорадичне вести из XVIII века говоре да живот у појединим манастирима није утихнуо, али градитељски, уметнички, преписивачки и

89. Радивоје Бојовић, *Манастир Сретење на бакорезу из 1845. године*, *Balkanica* XXIX, Београд, 1998, стр. 368.

90. Предање говори да је уз стене до пећине била начињена кула (можда испосница као у неким другим монашким насебинама), али су је Турци, или Татари, порушили из топова. Време уништења овог збега било је по једнима крајем XVIII века (можда и раније), а по другима 1813. године (М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд, 1876, стр. 317; Архимандрит Јован Радосављевић, *Овчарско-кабларски манастири. Монашки животи и страдања у XIX и XX веку*, Приштина, 1998, стр. 16).

91. Марија Домазет, *Црква Св. Тројице код Овчаром*, Рашка баштина 2, Краљево, 1980, стр. 357-358.

92. Срета Пецињачки, *Распоред домаће милиције аустријске Краљевине Србије у 1725. години*, *ЗРHM* VII, Чачак, 1977, стр. 47. Ратови су проређивали становништво. У околини Чачка 1718. године било је 75% пустих села. Становништво је страдало и од куге која је била узрок смрти многих људи посебно око Чачка 1739. године (Богумил Храбак, *Северозајадна Србија у Аустро-турском рату 1716-1718*, *ЗРHM* XXVII, Чачак, 1997, стр. 101, 113, 121, 124-125).

духовни живот из претходних времена никада више није досегнут, и поред каснијих обнова. Упркос постојања границе која је делила две империје, али и српски народ, постојала је циркулација људи и монашки живот у Овчарско-кабларској клисури. Забележено је да су монаси у манастиру Св. Тројице 1728. године седам година учили свештеника шанца Цветке, који је био под аустријском влашћу.⁹³

Читав XVII век остао је велика непознаница у историји овчарско-кабларских манастира. Ретки спорадични подаци нам говоре о тешком животу монаха у смутним временима. Поједини натписи откривају важније посетиоце манастира и њихов опис прилика у којима су живели. Монаси су се трудили да сачувају трагове интелектуалног и духовног живота из времена патњи и страдања. Тако су 1723. године књиге из запустелог манастира Јовања најпре пренете у Никоље, а потом у Тројице, а једно јеванђеље је однето у Ариље. У Благовештењу је 1737. године боравио Стефан, митрополит Ахилски и Зворнички, у доба великих турских насиља како је то он запамтио. Многи манастири су запустели. Српска црква и народ били су под великим ударом Турака, посебно после нове сеобе преко Саве и Дунава организоване под вођством патријарха Арсенија IV Шакабенте. Поново запоседање територије северне Србије праћено је и довођењем новог патријарха који је био Грк. Та пракса са прекидима је трајала до 1766. године када је Пећка патријаршија дефинитивно укинута од Турака, заузимањем грчког свештенства, које је заменило све српске владике насилно скинуте са својих трона. Након тога наступило је тешко време у коме није било разумевања грчких владика за своју српску паству. Један од тих владика столовао је и у Ужицу. Наступило је време у коме је српски народ духовно занемарен, а у исто време и економски тлачен од грчког свештенства које је сарађивало са турском управом. Све је то условило окретање народа од цркве која више није била његова, и обнављање многобројних паганских култова и обичаја и других примитивних облика веровања, уз масовну неписменост и необразованост која је завладала.⁹⁴ У ова смутна времена, када није било снаге ни за организацију цркве на највишем нивоу, сигурно није било лако ни српском монаштву у овчарско-кабларским манастирима. Братства су повремено узнемиравана и од Турака, као што је то забележено 1757. го-

93. Владимир Петковић, *Прељед црквених сјоменика кроз њовесницу српског народа*, Београд, 1950, стр. 330.

94. Радован Самарџић, *Српска црква у турском царству 1690-1766*, Историја српског народа IV-1, Београд, 1994, стр. 531-552.

дине у Никољу, када су била велика насиља од *йроклейиш* и *безбожних Турака*. Нису само Турци били узрок страдања монаха. Понекад су и домаћи људи нападали на калуђере. Тако су 1759. године игумана Никоља, кир Ђерасима, убили хајдуци.⁹⁵

Несигурна времена одражавала су се на живот монаха у Овчарско-кабларској клисури. Манастир Никоље запустео је 1772. године. Три лета након тога догађаја, 1775. године, из манастира Добриловине из Херцеговине, дошао је монах Георгије Дедић са петорицом калуђера и обновио манастирски живот, мада је манастир 1780. године поново страдао од турског насиља. Овај игуман активно је учествовао у Аустро-турском рату 1788-1791. године када су се Аустријанцима у северној Србији и околини Чачка придружили Срби. Сама варош Чачак била је спаљена од устаника.⁹⁶ Монаси који су дошли из Добриловине не само да су поново удахнули живот у Никоље, него су са собом донели и вредне богослужбене предмете. Сребрна петохлебница, израђена 1719. године, и сребрно кандило из 1749. године, и данас красе ризницу овог манастира.⁹⁷ Време несигурности није пролазило, а манастир Никоље поново је страдао од Турака 1803. године када је цркву попалио и похарао Салих-ага, брат чувеног дахије Кучук-Алије.⁹⁸

Обнова у новој српској држави

Непосредно пред Први српски устанак на простору Београдског пашалука почиње један нови замах у обнављању цркви и манастира. Тај процес био је условљен развојем политичких догађаја, односно склапањем Свиштовског мира 1791. године између Турске и Русије, када се услед притиска хришћанских држава стварају сношљивији услови живота у Србији. Дошло је и до обнове градитељства. Испоставило се да је време од Свиштовског мира, 1791. године, па до абдикације кнеза Милоша 1839. године, представљало несумњиво велику прекретничку епоху у културном развоју Србије, без великих умет-

95. Радојко Николић, н.д., стр. 193, 201, 204.

96. Радомир Кречковић, *Манастир Никоље под Кабларом и његови знајнији духовници* (одломак), у: „Овчарско-кабларски манастири“, Градац 98-99, Чачак, 1991, стр. 52.

97. Петохлебницу су израдиле кујунције Ђуро Грујићић, Спасоје Николић, Милован Петровић. За кандило се не зна ко га је направио, осим да је из Сарајева (Светозар Душанић, Радомир Николић, н.д., стр. 39; Делфина Рајић, *Ризнице овчарско-кабларских манастира* (каталог изложбе), Чачак, 1990, каталогски бројеви и слике 26, 27).

98. Радојко Николић, н.д., стр. 205.

ничких домета, али је зато било добар темељ даљег напретка српске културе новијег доба.⁹⁹

Доношењем фермана из 1793. и 1794. године омогућује се Србија да слободно подижу и обнављају цркве. Али у чачанском крају није се амбициозније градило. Недостајали су изгледа економски предуслови за веће подухвате након рата и разарања 1788-1790. године. У времену пред Први српски устанак, овчарско-кабларски манастири налазили су се у разноликом стању. Манастир Ваведење је обновљен 1797. године трудом попа Милића Вујовића из Трнавe. Није познато каквог је обима била ова обнова, али се може претпоставити да је црква имала дрвено предворје и припрату која је порушена 1874. године када је манастир поново обнављан.¹⁰⁰ Време у коме је обновљено Ваведење остављало је времена и снаге и за друга постигнућа. Рукописно четворојеванђеље настало 1372. године, укорићено је и поправљено у Благовештењу од монаха Милентија, Никодима и игумана Јевстатија.¹⁰¹ Без обзира на тешко стање у којем се налазила српска црква, пре устанка 1804. године, забележено је постојање школа у манастирима Св.Тројице и Никољу, што сведочи о још једној димензији постојања манастира као просветних центара када је писменост била ретка појава.¹⁰²

Догађај обнављања манастира Ваведења из 1797. године важна је појава, јер је храм више од сто година био пуст. Преправке током XIX века прилично су измениле изглед тадашње архитектуре манастирске

99. За развој друштвених и културних прилика у Србији током XVIII и почетком XIX века од посебног је значаја дуготрајан сукоб две империје, Аустрије и Османског царства, који је поред тешког положаја Срба под Турцима стварао предреволюционарно стање. Више од једног столећа, од 1683. па до 1791. године, Аустрија и Турска воде ратове у којима је Србија била поприште борби, а њен народ активно учествовао у борбама, везујући своју судбину за хришћанске државе. Три пута Срби су устајали против Османлија и везивали се за Аустрију, да би након тога били препуштени својој судбини. Поред страдања и горких разочарања, поред великих људских и материјалних губитака, оваква историјска искуства имала су и позитивне последице. Све већи број Срба учио се војној и политичкој вештини, развијала се национална свест о потреби сопственог ослобођења. Успостављена је духовна и материјална сарадња са Србима преко Саве и Дунава, а тим путевима долазиле су и нове идеје и људи који су подизали или обнављали старе манастире (Бранко Вујовић, *Умјетност у Србији крајем XVIII и у њеним деценијама XIX века*, Свеске друштва историчара уметности Србије 16, Београд, 1985, стр. 23-24, 31).

100. Радомир Станић, *Грађинијелство и сликарство из краја XVIII и почетка XIX века у њределима око Чачка*, ЗРМ Х, Чачак, 1979, стр. 15-17.

101. Данас је ово јеванђеље у аустријској националној библиотеци у Бечу (Јадранка Проловић, *Српски рукописи XIII и XIV века у Бечу и манастир Хиландар*, Хиландарски зборник 6, Београд, 1986, стр. 190-197).

102. Владимир Стојанчевић, *Први српски устанак 1804. и рајдовање Срба с Турцима 1804-1813. године*, Историја српског народа V-1, Београд, 1994, стр. 75.

цркве. Била је то, по импресијама Вука Караџића из 1820. године, ружна грађевина. Имала је кубе, а унутрашњост храма је дрвеном преградом била одвојена на два дела, наос и припрату. Изнутра, црква је била осликана.¹⁰³ Данас нема ни трага од тих фресака. Једино што је остало од тадашњег унутрашњег ентеријера су две престоне иконе, насликане од Николе Апостоловића 1800. године, и оне спадају у боља остварења овог аутора. Занимљиво је да се на њима виде утицаји барока, што је била новина за манастире у Овчарско-кабларској клисури.¹⁰⁴

Са отпочињањем устанка против Турака, 1804. године, ослобођени су и простори око Чачка. Ипак, требало је времена да се крене у нову изградњу манастира. Прво је обновљено Преображење, 1811. године, трудом монаха и потоњег владике Никифора Максимовића. Манастирска црква била је више од сто година разорена а манастир запустео. Остаци старих зидова су, по Вуку Караџићу, били веома ружни, а рушевине некадашњих монашких ћелија говориле су о великом броју калуђера који су настањивали манастир. Вук Караџић је 1820. године затекао само једног монаха, али је запазио остатке некадашњих испосница и ћелија на падинама Каблара, изнад манастира, код пећине Турчиновац и на Савиним водама. Обновљена манастирска црква била је мала.¹⁰⁵ Да би се урадио живопис у Преображењу, требало је сачекати бар делимично ослобођење од Турака. Милован Јанковић је 1816. године исписао манастир Преображење своме брату Јовану, учитељу заблаћком, на вечни спомен. Храм је, због трошности материјала од којег је био изграђен, служио само у извесним празницима у другој половини XIX века.¹⁰⁶

103. Јоаким Вујић, *Овчарско-кабларски манастири*, у: „Овчарско-кабларски манастири“, Градац 98-99, Чачак, 1991, стр. 22.

104. Делфина Рајић, *Иконе чачанског краја (XVI-XIX век)*, Чачак, 2001, стр. 15, 30-31. То су прва сачувана дела Николе Апостоловића који је дошао из Аустрије у Србију. Иконе су наручене од Петра Јовановића 1800. године (Радомир Станић, *Грађевинарство и сликарство из краја XVIII и почетка XIX века у пределима око Чачка*, стр. 39-40).

105. Вук Стефановић Караџић, н.д., стр. 13-14. Вук Караџић је првенствено прилазио испитивању манастира схватајући их у првом реду као важан извор за расветљавање тамошњег историјског наслеђа, а тек посредно ће се бавити описивањем уметничких квалитета ових споменика. Он није имао неки одређени суд за одмеравање уметничких вредности, а оцене које је доносио најчешће су занимањем за историјска збивања или филолошке занимљивости (Дејан Медаковић, *Испитивачи српских старина*, Београд, 1985, стр. 152).

106. *Говор којим је изасланик Српског ученог друштва за снимање уметничких споменика по Србији Михаило Валтровић отворио четврти изложбени салон архиепископских, животног и скулптурних, 1. маја 1877. год.*, Гласник СУД, књ. XLVI, Београд, 1878, стр. 249, 252.

Обновљена црква манастира Преображења, скромних димензија и лепоте, изграђена је у духу рашког градитељства, што је био манир у Карађорђево доба Првог српског устанка. Доследно су се поштовале старе градитељске традиције, а црква манастира Преображења припада низу таквих објеката.¹⁰⁷

Исте године када је обновљено Преображење, поново је покривена и црква манастира Никоља.¹⁰⁸ Нешто раније, 1809. године, препокривен је манастир Благовештење, али је он попаљен од Турака, тако да је 1826. године био у лошем стању.¹⁰⁹

Бурно доба везано за пропаст устанка 1813. године, неуспелу Хаџи Проданову буну из 1814. године, као и време Другог српског устанка 1815. године, преламало се преко овчарско-кабларских манастира. Драматични догађаји око битке на Чачку, од априла до јуна 1815. године, донели су и велика страдања народа који се склањао у збегове по клисури. Захваљујући присебности и храбрости монаха Никоља, на челу са калуђером Неофитом, један број тих људи се успео спасити од насиља Турака и Арнаута, док за друге, као у пећини Кађеници, није било спаса. Манастири су били место где су многи покушавали да се сакрију. Тако је будући владар Србије, Милош Обреновић, склонио своју породицу у манастир Никоље, што је у будућности овом манастиру омогућило благонаклоност куће Обреновића. Калуђери Никоља имали су током устанка 1815. године велики углед. Сам монах Неофит учествовао је на преговорима са Турцима у Србији, ради склапања мира 1815. године, као и каснијих година у дипломатској мисији у Цариграду.¹¹⁰

Поред ратова, устанака и напора да се добије аутономија, ово је доба великих градитељских подухвата у Србији. Споменици Карађорђевог и Милошевог времена у погледу уметничких вредности нису високи, сходно критеријумима којима процењујемо дела наше средњовековне уметности, а посебно у поређењу са уметничким наслеђем других народа. Међутим, када се узме у обзир време када су ови споменици настали, односно склоп историјских услова, открива се низ особености и аутентичних обележја, који осветљавају национални идентитет и успостављање нових традиција у доба које је у идејном и

107. Бранко Вујовић, *Уметности у Србији крајем XVIII и у првим деценијама XIX века*, стр. 26.

108. Јоаким Вујић, н.д., стр. 23.

109. Милка Чанак-Медић, *Благовештење под Кабларом*, стр. 200.

110. Синиша Пауновић, *Манастир Никоље (одломак)*, у: „Овчарско-кабларски манастири“, Градац 98-99, Чачак, 1991, стр. 60-62.

духовном погледу доносило несагледиве промене, а у области културне свести најављивало поуздане знаке еманципације у времену кад је рушилаштво надмашивало градитељство. Након добијања аутономије, 1815. године, настао је један изузетан и беспримерен полет у грађевинарству, који се све више претварао у покрет који се развијао паралелно са општим препородом полуослобођене Србије у доба кнеза Милоша Обреновића. У историји српског народа тешко је наћи владарску фигуру са тако великим ктиторско-градитељским склоностима као што је био кнез Милош.¹¹¹ Стварало се још увек у духу градитељских традиција из претходних епоха, доста скромно и без изразитог настојања да се развију наслеђени стилски канони. У условима економске потлачености, ограничености и исцрпљености услед ратова, није било снаге за нове велике подухвате. Ту су биле и задужбине из ранијих епоха које су својом снагом и лепотом били велики узор.¹¹² Цео тај национални, црквени и уметнички покрет, имаће свој одраз и у овчарско-кабларским манастирима.

Први манастир који је темељно обновљен, било је Сретење под Овчаром. Обнову је лично започео, а касније руководио пословима Никифор Максимовић 1818. године, али само делимично, на централном делу старих зидина цркве. Радови ће трајати још четврт века и биће највећим делом завршени тек 1844. године. Епископ је у складу са својим строгим монашким схватањима обнављао традиције средњег века, поново подстичући преписивачку делатност у манастиру и наручујући један бакрорез 1845. године на коме је сачувана представа целог манастирског комплекса. Посебна занимљивост бакрореза је угравиран грб Србије, као својеврсна веза са уставобранитељским ре-

111. Занимљиво је да су новијој српској уметности најдинамичније, највитаљније и најдраматичније године у области градитељства протицале у времену од деведесетих година XVIII века па до краја прве владавине Милоша Обреновића. Ако дубље и свестраније заронимо у то време схватићемо да се у нашој историји никада ни у једном периоду није више акумулирало и толико испољило етничке самосвести да се национално истраје и да се обележе судбоносни путеви даљег опстанка и развитка. У ово доба одигравају се промене и преображаји у друштвеној свести. Земља која је била исцрпљена, кренула је у велике градитељске подухвате. Народ вођен аутократским кнезом био је спреман, па и приморан, на жртве. Конзервативних схватања и одан традицији, кнез Милош Обреновић омогућавао је послове градитељима и сликарима из јужних крајева, који су били верни поствизантијским обрасцима, модификованим према укусу нове клијентеле. Доцније ће кнез променити укус и убеђења (Радомир Станић, *Градитељство и сликарство из краја XVIII и почетка XIX века у пределима око Чачка*, стр. 7, 25-26).

112. Бранко Вујовић, *Уметност у Србији крајем XVIII и у првим деценијама XIX века*, стр. 24-25.

жимом.¹¹³ То је на неки начин био графички израз епископове везаности за уставобранитељски покрет, који је он предводио у Чачку.¹¹⁴ Значај који је придаван манастиру Сретењу може се видети и по томе што је манастир Ваведење од 1843. године био метох Сретења, због недостатка монаха који би редовно обављали службу у цркви.¹¹⁵ Иначе, Сретење је било место где су затварана свештена лица током XIX века, које би грађански судови осудили, да такву казну трпе.¹¹⁶

Разлог тако дугог обнављања Сретења налазио се у заузетости Никифора Максимовића, који је 1830. године постао епископ ужички након одласка епископа Грка из Србије. Обновљена црква манастира Сретења је једнобродна грађевина, са дубоком, споља петостраном олтарском апсидом, плитким правоуганим певницама и припратом готово квадратне основе над којом је подигнута кула звонара. Засведена је полуоблично, са слепом калотом над припратом. Фасадна декорација је сведена на камени сокл и благо профилисани кровни венац. Доње партије наоса, олтарске апсиде и зидане олтарске преграде, као и мермерна амвонска розета у облику шестокраке звезде, са бордуrom од срцоликих листова бршљана, потичу од остатака старог манастира, који можемо датовати на крај XVI века.¹¹⁷

Обнова овог храма био је велики подухват, али је неспретно и неукусно урађена. Када су Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић након више деценија посетили манастир, 1875. године, остало је забележено да је црква манастира Сретења „нагрђена да горе бијши неможе.“¹¹⁸ Време у коме су обнављани овчарско-кабларски манастири током XIX века у архитектури је карактерисало окретање ка већ

113. Црква је само делимично била обновљена, а прва грађевина која је подигнута била је једна кула 1827. године. Епископски конак, који данас не постоји, саграђен је од камена 1840. године. То је била спратна грађевина покривена ћерамидом. Велики звоник изнад припрате саграђен је 1842. године и прилично одудара од архитектуре цркве. Затим су грађени Гостински конак (1845), Велика трпезарија (1846), обнова мале трпезарије (1847). Доградње су вршене и касније (1856), тако да је изграђен веома сложен манастирски комплекс, одређен строгим монашким укусом епископа Никифора Максимовића (Радивоје Бојовић, н.д., стр. 368, 372-376).

114. Видоје Марковић, Теодосије Вукосављевић, *Порџрећ епископа ужичког Никифора Максимовића*, ЗРМ X, Чачак, 1979, стр. 120.

115. Мештани шест села бунили су се 1851. године против овакве одлуке, удаљености и недоступности манастира Сретења, посебно зими, али су њихови протести и молбе одбијени (Бранко Перуничкић, *Чачак, и Горњи Милановац 1815-1865*, Чачак, 1968, стр. 560-562).

116. М. Милићевић, *Манастири у Србији*, Београд, 1867, стр. 81.

117. Светлана Пејић, *Сретење манастир*, у: „Споменичко наслеђе Србије“, Београд, 1998, стр. 295.

118. *Говор којим је изасланик Српског научног друштва за снимање уметничких споменика у Србији Михаило Валтровић отворио четврти изложбени салон архиепископских, живих и скулптурних, 1. маја 1877. год.*, стр. 249.

излизаним обрасцима стваралаштва. У сакралном градитељству у погледу стила постоји окренутост и оданост према прошлости, колико из доследности толико и релативне стваралачке немоћи и конзерватизма. Грађевинска активност скоро да у длаку није излазила из оквира старих стилских образаца, ослоњених на наслеђе византијске, рашке и моравске архитектуре и домаће неимарске традиције.¹¹⁹

Свеукупно стање манастира у Србији, током друге половине XIX века, и даље је било тешко. Вршене су неуке преправке, а много манастира било је још у рушевинама.¹²⁰ Да је стање *Српске свете горе* у другој половини XIX столећа, било лошије него у претходним вековима било је јасно свима у тадашњој Србији, што је било опште место у многим натписима.¹²¹

Унутрашњост сретењског храма има једну особеност, која није тако честа. Наиме, још је првобитна грађевина, коју је Никифор Максимовић обновио 1818. године, имала зидани иконостас. Овај архитектонски део вероватно је првобитно био осликан, као и сачувани зидови цркве. Ново живописање извео је Живко Павловић 1844. године у строгом зографском маниру и монашким схватањима наручиоца посла епископа Максимовића. Понављајући старе и преживеле поствизантијске обрасце у сликарству, Павловић је тек понегде унео по који детаљ барока, као што је представа крунисања Богородице, мотив преузет из католичке иконографије. Занимљива је и представа свештеника у олтарском делу, коме анђео везује руку јер је неспреман

119. Радомир Станић, *Градитељство и сликарство из краја XVIII и почетка XIX века у Српској* око Чачка, стр. 23.

120. О тим тегобним временима најупечатљивије сведочанство оставио је умни епископ Жички Сава Дечанац, у извештајима достављеним Светом архијерејском сабору 1892. године и 1896. године. У извештају из 1892. године о стању манастира на подручју Жичке епархије он поред осталог каже: *Ово је сиротино. Ово нас доцније покољење не може разумети, што ми хоћемо са уништењем манастира, ових народних светиљника у којима се први пут некад пробудила народна свест, просвета и идеја о целокупном нашем њлемену: који бежаху народне библиотеке, универзитети и академије: и који после тога, у несрећним, по наше њлеме, временима, бише с векова на векове мртва представа нашег њлемену, васпитавајући српске синове и после са њујством шаљући их у народ, да га уче, да се не њревари и не одроди, и да га крштвавају, благосиљају му бракове и све радове; да креје народну мисао, како би се час њре ослободила и њврашила народна сила и власт, ња су у славу великог Бога, срећно њу мисију извршавали и њрвели народ у њшо безопасно ѡрштанство. Па сада!? Па после!? Све ово разрушено, ѡништено, ѡсрамоћено, грех велики и ѡгрешив. Проузроковаче нека је сшид и срам, грех велики и ѡгрешив! Јесмо ли ѡшомци просвећеног Душана Цара балканског, или смо ѡшомци каквог азијатског хана, рушиоци свега оног, што је најсвеише једном њлемену (А. Дурковић Јакшић, *Епископ Сава Дечанац и његов ѡрзлед Жичке епархије 1892-1896*, Краљево, 1989, стр. 38-39; Слободан Минлеуснић, *Манастир Жича у црквеним инвентарима* у: „Манастир Жича. Зборник радова“, Краљево, 2000, стр. 338).*

121. Панга Срећковић, *Српска Света гора*, у: „Пастир“, бр. 1, Београд, 1868, стр. 142.

да врши литургију. То је јединствена сцена, која је требало да опомиње, на ревносну службу монахе манастира.¹²² Поред Живка Павловића, који је сам осликао иконостас, фреске је радио и Никола Јанковић из Охрида. Репертоар слика ослањао се на домаће свеце. Приказани су кнез Лазар, цар Урош, Св. Симеон и Св. Сава, Св. Арсеније, као и Стефан Првовенчани. Приказана је и Св. Ангелина, деспотица српска. Иначе, у Сретењу је негован и култ Св. Ахилија, коме је посвећена и црква у Ариљу. Сретење има још једну неуобичајену ликовну представу; то је приказ руског свеца Кирила Белоезерског, у природној величини, што је требало да потврди везе између Србије и Русије.¹²³ Живопис овог манастира није на високом нивоу, и он је, како је то још 1875. године Михаило Валтровић запазио, немоћни изданак старог српског црквеног живописа.¹²⁴ Личност која се највише заузела за обнову манастира, епископ Никифор Максимовић, сахрањен је 1853. године у припрати Сретења, у гробницу коју је он раније саградио за себе.¹²⁵

Манастир који је највише подржаван од Милоша Обреновића било је Никоље. Због пријатељства са архимандритом манастира Никоља Хаџи Атанасијем, који је кнезу крштавао и децу, као и због својерсног дуга због чувања породице током устаничких дана 1815. године, Милош Обреновић богато је даривао манастир Никоље. Владар Србије је 1817. године поклатио манастиру имање и воденицу у Пријевору, а исте године манастир је и обновљен, али није јасно у ком обиму.¹²⁶

Међутим, најзначајнији подухват у оквиру овог манастира била је изградња новог иконостаса. Радови су трајали од 1826. до 1829. године. Плаћање је извршио архимандрит Хаџи Атанасије, а главни татор био је кнез Милош, који је одобрио извођење радова и по свему судећи утицао на избор мајстора. При томе се значајно испољио његов

122. Радомир Станић, *Иконостас цркве манастира Сретење на Овчару*, ЗРHM XI, Чачак, 1981, стр. 31-50; Милисав Д. Протић, *Сретење и Тројица*, у: „Овчарско-кабларски манастири“, Градац 98-99, Чачак, 1991, стр. стр. 66.

123. Светозар Душанић, Радомир Николић, н.д., стр. 48-49.

124. *Говор којим је изасланик Српског научног друштва за снимање уметничких споменика у Србији Михаило Валтровић отворио четврти изложбени салон архиепископских, жупанских и скулптурних, 1. маја 1877. год.*, стр. 252.

125. Видоје Марковић, Теодосије Вукосављевић, н.д., стр. 150.

126. Синиша Пауновић, н.д., стр. 61. Повезаност Обреновића са манастиром Никоље није прекидана ни у наредним деценијама (*Династија Обреновић у документима манастира Никоља у времену од 1839. до 1875. године*, приредила Лела Павловић, Изворник 14, Чачак, 1998, стр. 27-32).

лични укус, као и схватање улоге владара Србије у цркви и држави. Није нам познато име мајстора, али постоје претпоставке да је то могао бити Јанко Михаиловић Молер, из оближњих Негришора. Репертоар икона је углавном уобичајен за то доба, стилске карактеристике нису високе, мада је уметник успео да сједини архаичне црте поствизантијског схватања са елементима карактеристичним за дела настала у духу левантског барока. Тиме овај иконостас превазилази локални значај. У исто време показује се обавештеност и образовање уметника, као и наручиоца, чиме се указује да су превазишли оквире мале српске средине. Занимљива је представа Свевидећег ока ипод крста, повезаног са ктиторским натписом, што је указивало на кнеза Милоша као експонента божанске милости. На тај начин прослављан је владар, који је заштитник хришћанства, без помена државе, па ни цркве. Иконостас поред основног верског, уметничког, има и сложени политички програм, који се презентује верницима.¹²⁷ Уметнички квалитети иконостаса нису велики, али сликарство тог доба у Србији и иначе није било на високом нивоу, и у тесној је вези са архитектуром, али је као област уметничког стварања пружало више могућности и слободе.¹²⁸

Обнаваљање манастира Никоља поново је изведено 1852. године трудом игумана Мелентија Петровића. Тада су слојем малтера прекривене фреске на јужној фасади цркве. Ове сликарске композиције остале су сакривене од људског ока наредних осамдесет година.¹²⁹ Изнад прозора јужне конхе постоји запис који говори да је манастир обновљен 1859. године, а да је нешто касније, 1865. године, монах Василије подигао зид око манастира с јужне стране.¹³⁰ Споља, на свим конхама, налази се низ слепих аркадица, завршених са седластим луком и изведених у малтеру. Оне би могле припадати првобитној грађевини,

127. Скромне димензије цркве утицале су и на величину иконостаса, који је прављен без нарочитих пластичних претензија и без богатих вертикалних и хоризонталних профилација. Структура иконостаса је базирана на тројној подели по хоризонтали, установљеној крајем XVI и у току XVII века (Делфина Рајић, *Иконостас манастира Никоља*, ЗРHM XXX, Чачак, 2000, стр. 112-113, 120-123).

128. Својом природом приснијег, интимнијег, индивидуалнијег, па и аутономнијег ауторског односа, сликарство је било више отворено и лакше је остваривало додире и узајамна прожимања. Али сликарство се дуго тврдоглаво држало традиционалних канона и конзервативних образаца и предложака (Радомир Станић, *Грађевинство и сликарство из краја XVIII и почетка XIX века у пределима око Чачка*, стр. 33-34).

129. Радомир Кречковић, н.д., стр. 54.

130. Душанка Ранковић-Вучићевић, *Манастир Никоље у Овчарско-кабларској клисури*, стр. 37.

али су вероватно поново малтерисане у обнови током XIX века. Црква је омалтерисана малтером од жутог песка и креча, са додатком земљане боје. Такав састав малтера потпуно је изједначен са бојом првобитног малтера.¹³¹

Поред обнове Никоља, и посебно поновног подизања Сретења, кренуло се и у обнову давно запустелог манастира Јовања. Како је то записао Вук Караџић 1820. године, камени украси на манастирским вратима и прозорима били су још сачувани, и зрачили су својом лепотом, што нас упућује на претпоставку да добар део зидова није био разрушен.¹³² Како је то забележено уговором између неимара Јована Вељковића и јеромонаха Филимона 1849. године, сви делови старог зида који су били слаби требало је да се сруше. Највећи радови требало је да се изведу на припрати и на поновном подизању кубета.¹³³ Дозидани делови јасно су се разликовали од старијих остатака храма.¹³⁴ Радови су завршени 1849. године, како је то било записано изнад прозора на главној фасади зграде, мада је у старијој литератури помињана и 1840. година као датум обнављања. Црква је била у облику триконхоса упрошћеног моравског типа, са кубетом, урађена од ломљеног и тесаног кречњака, а ивичњаци од притеса и сиге. Унутрашњост храма није била осликана, а како је то 1950. године забележено, иконостас је био новије израде, са сасвим новим иконама, а цела грађевина покривена ћерамидом.¹³⁵ Од старог иконостаса остале су само две престоне иконе, рад Јанка Михаиловића Молера, што је једно од последњих његових потписаних дела.¹³⁶ Свечано

131. Делфина Рајић, *Манастир Никоље-Ђурилољ познавању архиепископуре и живописа цркве*, стр. 35.

132. Вук Караџић, н.д., стр. 13.

133. „Да за исиу цркву С. Јованна шћо е од сћароџ зида слабо све обалим и новим зидом сазидам. Прву ѿрипрају на ћемер а на сред Цркве Кубе изведем. Пјевнице и Олћар како су и биле с ћемерима и ѿенцере изосћавлам. Проскомидиј и сћол ѿод шпрајезу озидати и ѿопаћоцем и около враћа како и било ѿрие уредим и враћа ударим. Седру шћо усћреба да осечем, и креч да исћечем, греде за скелу осечем. Сиђу осечем, ѿлочу извадим а све Духовник да ѿпринесе к Цркви.“ (*Документи манастира Јовања од 1849. до 1879. године*, приредила Лела Павловић, Изворник 15, Чачак, 1999, стр. 6). Неимар Јован Вељковић био је родом из села Белице, околина Охрида, што је и уписано на ивици плоче свете трпезе у олтару (Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 30-31).

134. Д. С. Милутиновић, *Манастир Јовање ѿод Кабларом*, „Српске илустроване новине“, бр. 22. г. III, Нови Сад, 1889, стр. 150-151.

135. Б. Бошковић, И. Здравковић, М. Гарашанин, Ј. Ковачевић, *Сћоменици кулћуре у Овчарско-кабларској клисури и њеној најближој околини*, Старионар 1, Београд, 1950, стр. 96-97.

136. Радомир Станић, *Градићелсћиво и сликарсћиво из краја XVIII и ѿочейка XIX века у ѿределима око Чачка*, стр. 37; Делфина Рајић, *Ризнице овчарско-кабларских манастира* (каталог изложбе), каталошки бројеви 15, 16.

освећење обновљеног Јовања извршио је епископ Никифор Максимовић 1850. године.¹³⁷

Постојао је и покушај да се обнови запустели и срушени манастир Вазнесење под Овчаром. Вршена су и рашчишћавања, 1855. године, и том приликом је у рушевинама, од Јована Вељковића, мајстора зидара, нађен један печат који је среско начелство послало Министарству просвете у Београд.¹³⁸ Обнову Вазнесења је забранио ужички епископ Јанићије, иако је монах Макарије из Сретења намеравао да поново сагради манастир и заврши започете радове.¹³⁹ Обнављању манастира Вазнесења испречила се и „тврдоћа“ осталих манастира, јер нису хтели да одвоје део својих прихода за манастир Вазнесење, који се обнављао.¹⁴⁰

Поправке су вршене и у манастиру Св.Тројице. Услед запуштености конака храм није имао велико братство. То је измењено 1844. године када је изграђен конак, који и данас постоји као сведочанство народног неимарства тог времена. Ипак, највећи градитељски подухват била је изградња звоника пред припратом 1850. године. Камена грађевина, делимично прилагођена стилу старије градње, зидана је од тесаног камена. Ипак уочљива је разлика од хармоничних црта архитектуре основа цркве. Звоник је урађен уз помоћ српске владе у доба кнеза Александра Карађорђевића. Грађевина је имала и спратни део у који се улазило степеништем. Сама црква је око 1856. године прекривена, а око манастира је постојао тврдо подигнути зид. Због померања тла на цркви су настале велике пукотине, па је одлучено да се уклони камени звоник за кога се сматрало да је узрочник таквог стања. То је урађено сигурно пре 1902. године, а звоник је замењен дрвеним тремом, али је и он касније уклоњен, тако да је архитектура ове цркве остала, срећом, неокрњена.¹⁴¹

137. За обнову Јовања везана је једна легенда. Наиме, један дечак, чобанин, у сну је добио поруку да треба да обнови манастир, а новац ће се већ наћи. То се и десило, када се једна његова коза заглавила у рушеvine манастира где је пронађен хуп са златом. Епископ Никифор је дао одобрење за обнову, а дечак се касније замонашио и добио име Филимон. Био је старешина Јовања до своје смрти 1879. године (Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 30-31).

138. Бранко Перуничих, *Чачак, и Горњи Милановац 1815-1865*, стр. 593-594.

139. Феликс Каниц, н.д., стр. 31.

140. *Говор Михаила Валтровића...* стр. 249.

141. Милка Чанак-Медић, *Манастир Тројица под Овчаром*, стр. 81-82; Светлана Пејић, *Св. Тројица на Овчару, манастир*, у: „*Споменичко наслеђе Србије*“, Београд, 1998, стр. 296; Радмила Павићевић-Поповић, Марија Домазет, *Конак манастира Свете Тројице*, Рашка бањина 3, Краљево, 1988, стр. 98. Дуго је важило мишљење да је звоник уклоњен око 1870. године, на основу Валтровићевих цртежа, али објављене фотографије демантују ове тврдње (Светлана Пејић, *Звоник Св. Тројице на Овчару*, Гласник ДКС 20, Београд, 1996, стр. 162-164).

Изглед првобитног иконостаса манастира Св.Тројице из XVI века није познат. Једино што се зна остало је у попису инвентара манастира из 1859. године, у коме се наводи да је иконостас стар, без позлате и просто израђен.¹⁴² Нови иконостас је 1868. године израдио Никола Марковић. Уметник је у класицистичку конструкцију сместио иконе урађене у романтичарском духу.¹⁴³ На сликама иконостаса уочљиви су стабилан цртеж, изражен осећај за моделацију ликова и обраду драперија, тежња ка динамичности композиције и волуминозности. Присутна је и богата палета боја.¹⁴⁴

Описом манастира ужичке епархије из 1859. године може се видети стање у коме су били овчарско-кабларски манастири половином XIX века. На цркви манастира Благовештење кров је био труо, тако да је храм прокишњавао. Манастир Ваведење налазио се у добром стању, иконостас је навођен као прост, а црква је била скоро до пола окречена, док се у другој половини могао назрети део старих фресака. Цркве манастира Никоља, Јовања и Тројица биле су у добром стању, а манастир Сретење у најбољем, после велике обнове у првој половини века.¹⁴⁵ Ново прекривање цркве Благовештењске извршено је 1864. године. Тада су стављене и решетке на прозоре и нови крст на кров.¹⁴⁶ У Благовештењу је 1869. године изграђен нови конак.¹⁴⁷

Ипак, најважији догађај из 1864. године, било је објављивање рукописа чувеног Никољског јеванђеља од стране Ђуре Даничића. Овај ћирилицки рукопис на пергаменту (147 листа) садржи симболе јеванђелиста, заставице, иницијале, и спада у групу босанских рукописа насталих крајем XV и почетком XVI века које карактерише настављање српске илуминације са утицајима готике. Током Првог светског рата овај рукопис је изгубљен, да би касније доспео у приватну колекци-

142. Слободан Милеуснић, *Опис манастира ужичке епархије 1859. године*, у: „Богородица Градачка у историји српског народа“, Чачак, 1993, стр. 251.

143. Светлана Пејић, *Тројички иконостас Николе Марковића*, Гласник ДКС 18, Београд, 1994, стр. 157-158.

144. Преовладавају благи контрасни колорит, састављен од плавих, црвених и зелених боја на драперијама и топлих окерних и ружичастих тонова на фино моделованим ликовима и позадини. За постизање одређених ефеката сликар је користио комбинацију пастуозних и лазурних наноса боја. Пастуозније су рађене драперије, а ликови и тела рађени су финим механичким лазурама (Милорадка Поповић, *Реститурација иконостаса Николе Марковића из 1868. године*, Гласник ДКС 18, Београд, 1994, стр. 159).

145. Слободан Милеуснић, *Опис манастира ужичке епархије 1859. године*, стр. 242-251.

146. Радојко Николић, н.д., стр. 191-192.

147. Милка Чанак-Медић, *Благовештење под Кабларом*, стр. 204.

ју Честера Битија у Даблину.¹⁴⁸ Данас можемо само претпостављати шта се све налазило у ризницама овчарско-кабларских манастира. Зна се да је 1875. године у Ваведењу био антиминос патријарха Јована Кантула (1592-1614), као и патријарха Арсенија III Чарнојевића (1673-1708).¹⁴⁹ Време и разарања учинили су своје, тако да је само део некадашњих предмета сачуван.¹⁵⁰

Отприлике у исто време, када се размишљало о рушењу дозиданог звоника у манастиру Св. Тројица, преправке су вршене и на цркви манастира Ваведења, којој се 1870. године урушила купола на централном делу храма. Тада су уништене многе фреске, а преостали део живописа био је изложен утицају, кише, снега, сунца, па је и даље пропадао. Једино сведочанство о фресама остало је од Михаила Валтровића, који је забележио да је живопис у Ваведењу бољег квалитета него у Жежевици, и да припада истој епохи.¹⁵¹ Данас нисмо у стању да проверимо ове наводе.

Радови на оправци цркве предузети су 1872. године, али су поверени људима који нису имали довољно градитељских знања. Уместо некадашњег кубета, црква је добила свод, па је храм изгубио значајан архитектонски елеменат. Приликом обнове цркве, фреске су и даље уништаване, па и скидане, да би се зидови цркве изнутра покрили новим слојем малтера и окречили. Радови су коначно завршени 1875. године, и том приликом је приређена свечаност. Манастир је 1872. године постао мирска црква са својом парохијом која је предата цркви у Чачку.¹⁵²

148. Ђуро Даничић, *Никољско јеванђеље*, у: „Овчарско-кабларски манастири“, Градац 98-99, Чачак, 1991, стр. 157-158; Јованка Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре, (Одломци из сјудија)*, у: „Овчарско-кабларски манастири“, Градац 98-99, Чачак, 1991, стр. 168-169.

149. С. Богдановић, Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић као истраживачи српских старина, *Излози Српског ученог друштва. Истраживања српске средњовековне уметности 1871-1884* (каталог изложбе), Београд, 1978, стр. 40.

150. Део предмета из манастира изложен је у сталној поставци Народног музеја у Чачку, као што је антиминос Арсенија III Чарнојевића. За сада најпотпунији преглед предмета из ризница овчарско-кабларских манастира приказан је на изложби коју је приредила Делфина Рајић 1990. године (Делфина Рајић, *Ризнице овчарско-кабларских манастира*, каталог изложбе, Чачак, 1990). Својерстан преглед инвентара које су цркве поседовале можемо наћи у низу до сада објављених текстова о манастирима и њиховој обнови у XIX веку (Слободан Милеуснић, *Опис манастира ужичке епархије 1859. године*, у: „Богородица Градачка у историји српског народа“, Чачак, 1993, стр. 241-251; *Опис имовине манастира Јовање и Никоље*, приредила Зорица Матијевић, Изворник 13, Чачак, 1997, стр. 44-54; *Два документа из музеја манастира Никоље*, приредила Зорица Матијевић, Изворник 14, Чачак, 1998, стр. 25-27; *Опис имовине манастира Благовештења и Преображења*, приредила Зорица Матијевић, Изворник 15, Чачак, 1999, стр. 12-23; Радивоје Бојовић, *Манастир Срепшење на бакорезу из 1845. године*, *Valcanica XXIX*, Београд, 1998, стр. 367-379).

151. *Говор Михаила Валтровића...* стр. 251.

152. Несреће су се дешавале и даље. Тако су између 1875. и 1880. године у пожару сагорели двоспратни конаци око цркве (Драгомир С. Поповић, *Манастир Ваведење*, стр. 34).

Слично се десило и са манастиром Св.Тројице који је 1886. године претворен у мирску цркву. Убрзо је, 1887. године, услед трошности храма црква затворена и није била у употреби до 1894. године. Тада је оправљена, али је након три године, због новог пуцања структуре храма, наредних четрдесет година била ван употребе.¹⁵³ Није само црква манастира Св.Тројице запустела. Због склоности ка паду, 1895. године, и црква манастира Благовештења није била у употреби. Темељне поправке извршене су после једанаест година.¹⁵⁴ После смрти јеромонаха Филимона, 1879. године, запустело је и Јовање, а народ је само на дан манастирске славе долазио да упали свеће, помоли се Богу и направи весеље. Манастир је био ненастањен све до тридесетих година XX века.¹⁵⁵ Тако је обнова овчарско-кабларских манастира у првој половини XIX века само делимично успела. Изгледало је да ће *Српска светиња* гора запустети.

Биле су то последње деценије у којима су овчарско-кабларски манастири живели на традиционалан начин. Феликс Каниц је 1860. године запазио да су монаси овчарско-кабларских манастира имали ту привилегију да је клисура коју су настањивали била непроходна, манастири изоловани, тако да су живот могли да посвете молитви и стремљењу ка духовним идеалима. Никакав звук, осим удараца клепала, није реметио свечану тишину клисуре, која је владала свуда наоколо. Монаси су посетиоце освајали својом једноставношћу, контемплативношћу и слободољубивошћу. Овај странац је добро уочио да је то све могуће док се не сагради један пут који ће донети вреву и немире.¹⁵⁶ Наредни век донеће остварење тог „претсказања“.

Двадести век – Доба нових искушења

Са убрзаним развојем индустрије и комуникација, почетком XX века наступио је и нови период у историји Краљевине Србије, који је довео не само до нестанка традиционалних занимања, и начина живота, већ и до мењања природног окружења човека и архитектонског наслеђа. Суочавање са модернизацијом доносило је нова искушења за овчарско- кабларске манастире. Како је то Каниц тачно приметно, но-

153. Милосав Д. Протић, *Срепљење и Тројица*, стр. 68.

154. Милка Чанак-Медић, *Благовешћење под Кабларом*, стр. 200.

155. Архимандрит Јован Радосављевић, н. д., стр. 31.

156. Феликс Каниц, н.д., стр. 33.

ве комуникације разрушиле су спокојно монашко тиховање у Овчарско-кабларској клисури. Најпре је запажено да се геотермални извори у Овчар Бањи могу експлоатисати и тиме стећи финансијска добит. Постојао је предлог, од једног народног посланика из Драгачева, да се бања стави под надзор рудничког и ужичког округа. Епископ Сава је 1895. године протествовао код владе због таквих предлога, јер су тиме приходи манастира смањивани, позивајући се на дотадашњу праксу коришћења ових извора од манастира, као и традицију.¹⁵⁷

Међутим, талас модернизације, и мењања дотадашњег начина живота, дошао је тек са пробијањем пута кроз клисуру. Радови су трајали кроз читаву прву деценију XX века. Постојали су и замашнији планови. Још 1901. године основано је акционарско друштво у Чачку, са планом да експлоатише потенцијале Западне Мораве, ради стварања електричне енергије. Склопљени су уговори са манастиром Благовештењем, о куповини земљишта, а водене снаге требало је да се употребе на местима „Благовештењске“, „Заграђске“ и „Јовањске“ оуке. Радови су почели тек 1906. године, на градилишту је било око 400 радника, али је убрзо због несугласица акционара посао на прокопавању тунела кроз Каблар прекинут. Пола века касније ова идеја је остварена.¹⁵⁸ У међувремену, кренуло се и у пробијање железничке трасе пруге од Чачка ка Ужицу, што је довело до рушења манастира Преображења 1911. године. Дозвола је дата од епископа Жичког, на притисак владе из Београда.¹⁵⁹ Паралелно са овим радовима, са десне стране Западне Мораве прокопан је пут, који ће у другој половини XX века постати главна саобраћајница за повезивање Србије са морем.

157. Бранко Перуничих, *Чачак, и Горњи Милановац 1865-1915*, Чачак, 1969, стр. 387-388. Наиме, манастири Благовештење и Тројице су направили неколико колиба од дасака, које су коришћене за пријем болесника (Јован Мишковић, *Опис рудничког округа*, Гласник СУД, књ. XLI, Београд, 1875, стр. 206). Понекад су монаси губили и живот због новца од прихода добијених коришћењем Овчар Бање. Тако су 1887. године хајдуци убили игумана манастира Благовештења, Исаију Катанића, тражећи од њега новац, који је манастир сакупљао од коришћења Овчар Бање (Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 268-272).

158. Бранко Перуничих, *Чачак, и Горњи Милановац 1865-1915*, стр. 693-697; Бранко Таназијевић, Милутин Јаковљевић, Младен Стефановић, *Пола века електрификације чачанског краја 1921-1971*, Чачак, 1972, стр. 8-18.

159. Поводом овог догађаја постоје многобројне приче које указују на светогрђе које је учињено. Они који су рушили манастир полудели су или погинули, а два министра су се убила. Наводно је први воз стао 1911. године на месту где је било Преображење, а испред путника се појавила визија монаха са уздигнутим рукама. На истом месту је, 1938. године, била велика саобраћајна несрећа, са пуно погинулих, што је такође повезивано са рушењем Преображења. Иначе, нешто од старих зидова манастирске цркве и околних зграда до недавно се још могло разазнати око железничке станице у Овчар Бањи (Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 49-53, 323-324, 328-331).

Мир и тишина клисуре са овим грађевинским подухватима заувек су нестали.

Независно од таласа модернизације, почетак XX века манастири у Овчарско-кабларској клисури дочекали су у лошем стању. Манастир Вазнесење био је разрушен и необновљен, Ваведење је имало несрећу да буде урушено и након тога лоше реконструисано, а затим претворено у парохијску цркву. Јовање је због недостатка монаха запустело, а Св.Тројице су због трошности цркве, и недостатка братства, напуштене. Ван употребе, од 1895. па до 1906. године било је и Благовештење, услед склоности ка паду манастирске цркве. Међутим, манастир је већ 1908. године поново запустео, можда због последица потреса и пробијања тунела у стени испод цркве, тако да у Благовештењу није било монаха све до 1913. године.¹⁶⁰ Почетком XX века заправо су само манастири Никоље и Сретење имали прави монашки живот.

Страдао је и унутрашњи инвентар манастира. Вредни иконостас манастира Благовештења је 1902. године, услед лоших услова у којима је била црква, потпуно демонтиран. На реконструкцију овог иконостаса чекало се више од девет деценија у XX веку, а многи првобитни делови су заувек изгубљени.¹⁶¹ Уместо демонтираног иконостаса, 1900. године је у Благовештење из манастира Св. Тројице премештен иконостас, који је 1868. године урадио Никола Марковић, пошто је тај манастир запустео.¹⁶² Исте године када је пренесен тројички иконостас, уклоњена је преграда у цркви, са иконама које су биле на њој, како би се унео нови иконостас.¹⁶³

У таквом, нимало добром стању, манастири су дочекали и Први светски рат. Аустро-Угарска окупација није донела рушење манастира, али јесте њихову пљачку и мучење монаха. Окупатор је заробио свештеника Љубомира Ивковића, који је служио у Благовештењу. Интерниран је у логор Нежидер 1915. године, одакле се није вратио.¹⁶⁴

160. Свечано освећење цркве извршено је на Ваведење 1913. године (*Овчарско-кабларски манастири*, „Чачански глас“, бр. 14, Чачак, 16. октобар 1932, стр. 2; Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 254).

161. Радомир Станић, *Два подвига у „Времена ипрудна и нужна“*, у: „Иконостас цркве манастира Благовештења под Кабларом. Реконструкција и презентација“, Београд, 1994, стр. 5-12.

162. Светлана Пејић, *Тројички иконостас Николе Марковића*, стр. 157. Поред иконостаса у Благовештење су пренета и два велика месингана свећњака, израђена 1866. године, три сребрна кандила, књиге и други сакрални предмети (Светозар Душанић, Радомир Николић, н.д., стр. 20).

163. Светлана Пејић, Благота Пешић, н.д., стр. 101.

164. *Одломци из лејшоније цркве у Јелен-долу*, приредио Александар Савић, Изворник 16-17, Чачак, 2001, стр. 44.

Од насиља је трпео и архимандрит Никоља Гаврило Марковић, од кога су окупаторски војници тражили да им ода место где је сакривено Никољско јеванђеље, које је заправо нестало 1915. године приликом евакуације српске владе.¹⁶⁵

Након завршетка Првог светског рата, манастири у клисури нису били у бољем стању него почетком XX века. Владала је прилична запуштеност, једино је 1920. године у манастиру Благовештењу изграђен нови конак, грађен у стилу ловачких кућа.¹⁶⁶ Прва обнова изведена је на Ваведењу, које је још у XIX веку претворено у парохијску цркву. По одлуци надлежних власти радови на реконструкцији почели су 1928. године. Том приликом уклоњена је припрата од дасака а на њено место је дозидан звоник. Током ових радова срушен је западни зид цркве, са једином преосталом фреском из првобитног живописа. По сведочењу савременика то је била представа Страшног суда, попут оне која и данас постоји у Благовештењу. Зид са фреском је због темпа изградње самовољно ноћу срушен, иако је било одлучено да се сачува. Радови на реконструкцији Ваведења завршени су 1930. године. Од првобитне конструкције цркве манастира Ваведења мало је шта остало. Уништене су фреске, кубе је срушено, као и два дводелна прозора са јужне и северне стране. Остао је само један прозор на олтарском делу, из првобитне конструкције цркве, као и две амвонске плоче.¹⁶⁷

Следећа обнова уследила је у Никољу. Манастир се 1932. године налазио у приличном нeredу и запуштености. Црква је због малих прозора била мрачна, а том утиску доприносиле су и зачађавеле фреске. Иконостас и сав дрвени мобилијар у цркви био је прилично ороноу и тешко се држао. Старешина манастира јеромонах Мирон имао је намеру да оправи цркву. Један од првих корака који је предузео односио се на уклањање малтера са фресака на спољашњој јужној фасади. Тако су после осамдесет година ове фреске поново угледале светлост дана.¹⁶⁸ Исте, 1932. године, поново је покривена и обновљена црква манастира Благовештења, која је оронула највероватније услед

165. Иначе, овај архимандрит је 1918. године организовао са Михаилом Чвркићем из Рожаца обарање једног транспорта Аустријанаца са пруге у Мораву (Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 211-212).

166. Милка Чанак-Медић, *Благовештење под Кабларом*, стр. 204-205.

167. Драгомир С. Поповић, *Манастир Ваведење*, стр. 35. У цркви је постављена и плоча са именима 169 погинули мушкараца у ратовима од 1912. до 1918. године (Светозар Душанић, Радомир Николић, н.д., стр. 25).

168. Манастир је у несрећеним приликама имао проблема и са хајдуцима који нису предали да нападају и малтретирају монахе. Тако су двадесетих година злостављали тадашњег старешину манастира Гаврила (Синиша Пауновић, н.д., стр. 57, 63).

последница пробијања тунела у стени испод цркве, у време када је почетком века планирана изградња хидроцентрале у Овчар Бањи. Те године изграђен је још један конак, трећи по реду у дворишту цркве.¹⁶⁹

За праву обнову овчарско-кабларских манастира требало је саčekати да на чело Жичке епархије поново дође епископ Николај Велимировић, што се десило 1934. године. Од тада, па до почетка Другог светског рата, дошло је до великог замаха у обнављању старих и подизања нових манастира. Најпре је, 1934. године, поново настањено Јовање, али је претворено у парохијску цркву, да би две године касније Јовање постало женски манастир.¹⁷⁰ Велики полет у обнављању овчарско-кабларских манастира дао је богомољачки покрет (Православна народна хришћанска заједница), на чијем се челу налазио епископ Николај, који је организовао и одбор за обнову овчарско-кабларских манастира. Објављен је и апел за материјалну помоћ, децембра 1936. године, у коме су верници позивани да учине напор и жртву да се порушено поправи.¹⁷¹

Након обнављања монашког живота у Јовању, епископ Николај Велимировић је 1937. године кренуо у обнову манастира Вазнесења, који се налази наспрам Јовања, на падинама Овчара. Епископ је позвао мајсторе из Охридско-битолске епархије, где је Николај Велимировић био владика до 1934. године, и подручја одакле су мајстори зидари традиционално долазили у обнову цркви и манастира нововековне Србије. Изградња је завршена 1937. године. Новоподигнута црква је једнобродна грађевина са ниском куполом. Поред обнове манастирске цркве, постојао је план и за изградњу конака, по сасвим новом пројекту у духу *српског стила* у архитектури, али то никада није урађено. Главни финансијер радова био је богомољачки покрет.¹⁷²

169. Конак из 1932. године нема неких значајнијих архитектонских вредности. Грађен је у стилу зграда железничких станица између два светска рата са елементима класицизма (Милка Чанак-Медић, *Благовештење под Кабларом*, стр. 204-205; Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 254).

170. Околина се тешко навикавала на монахиње у клисури. Многи никада нису ни видели калуђерице. Било је подсмеха, крађа, а једну монахињу су локални мештани чак и истукли. Временом се околина навикла на женски манастир, који је 1936. године бројао више од 35 сестара. Манастир је нарочито помагао богомољачки покрет (Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 36-42).

171. Манастир Благовештење је био и место скупова богомољачког покрета, 1934. и 1939. године. Један од најревноснијих богомољаца, Бошко Топаловић, нарочито се заузимао за обнову манастира у клисури (Драган Суботић, *Епископ Николај и православни богомољачки покрет. Православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, Београд, 1996, стр. 156-158, 183-184, 245-246, 268).

172. Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 148-149.

Запустели манастир Св. Тројице поново је добио монахе након обнове која је уследила 1936/37. године. Радовима је руководио Сергије Попов, инжењер избеглица из Русије. Пошто су зидови цркве били испуцали на више места, у њеном подножју начињен је бетонски обруч. Изнад портала са спољне стране постављене су јаке железне затеге (траверзе) које су маскиране профилованим кордон-венцем од малтера. Овај венац је пресекао и покрио доњи део свих прозора на цркви. После свих поправки, сазидан је 1940. године звоник над конаком западно од цркве.¹⁷³

Верски ентузијазам је допринео да се под литицама стене испод Каблара, на месту Савине воде, које су поштоване као свето место са лековитом водом, подигне још један храм, назван манастир Савиње. Црквица скромних димензија подигнута је 1938. године и посвећена је Светом Сави. Иконе на иконостасу је радио Младомир Тодоровић, професор богословије. Манастир није настањен, налази се под управом Пребражења и у њему се служи сваке младе недеље.¹⁷⁴

Када су завршавани радови на обнови Вазнесења, епископ Николај је кренуо да зида манастире Илиње и ново Преображење. Водећи се предањем да је на вису изнад Благовештења некада постојао манастир, подигнута је једнобродна црква, без кубета, скромних димензија. Као узор за градњу послужила је црква Светих апостола Петра и Павла у Жичи.¹⁷⁵ План и цртеж за изградњу манастира донео је епископ Николај Велимировић.¹⁷⁶ На Благовести 1939. године, послове поверава јелендолском свештенику Миливоју Маричићу. Припадници бо-

173. Под управом инжењера Сергеја Попова 1936/37. године поправљени су прозори и врата на цркви, извршене извесне поправке каменог патоса и кровног покривача. Начињен је нови плочник око цркве, попуњене су све пукотине на сводовима и зидовима. Након свих радова грађевина је омалтерисана и окречена. Једна од најважнијих грађевинских мера која је тада предузета, била је дренажа са источне стране цркве и планирање терена, како би се добила стабилизација тла и каналисали одводи од падавина које су угрожавале цркву (Милка Чанак-Медић, *Манастир Тројица под Овчаром*, стр. 82-83).

174. Приликом изградње цркве, мајстори су воду, песак и други материјал износили на магарцу. Прилазећи Савиној водици, материјал су носили ручно (Хаџи Миливоје В. Маричић, *Црква Св. Петра и Павла у Жичи, манастири Српске свете горе и остали манастири епархије жичке: Студеница, Жича, Љубосиња, Рача и други...* (друго прерађено и допуњено издање), Чачак, 1973, стр. 58).

175. Миливоје В. Маричић, *Обнова манастира Илиња*, „Жички благовесник за 1939“, Краљево, 1939, стр. 252. Црква Св. Петра и Павла у Жичи налази се источно од велике катедрале и није познато када је подигнута. Обнова је извршена у XIX веку (Вељко Вучковић, *Црква Св. Петра и Павла у манастиру Жичи*, Рашка баштина 2, Краљево, 1980, стр. 309-311). На овај податак пажњу је скренуо Милош Јелић, ученик чачанске Гимназије, у оквиру свога рада за Регионални центар за младе таленте у Чачку.

176. *Злајкоуски пројоведник васкслога Христиа. Свети Владика Николај у сећањима савременика*, приредили Владимир Димитријевић и Горан Вељковић, Крагујевац, 2003, стр. 191.

гомољачког покрета и приложници са стране, омогућили су да је једнобродна црква, скромних димензија подигнута за три месеца, од маја до августа 1939. године. Главни мајстор и зидар био је Михаило Зарић из Јелен-дола, а иконостас је израдио Драги Бајић, из села Ратковића код Крагујевца.¹⁷⁷ Зидови манастира озидани су од камена и врућег креча а свод од сиге. Црква је покривена каменим плочама из села Маће код Ивањице.¹⁷⁸ Под манастира урађен је од камена из оближњег села Рожаца.¹⁷⁹

Још један велики посао у ово доба била је и изградња новог манастира Преображења. Епископ Николај је 1938. године одредио нову локацију, наспрам некадашњег манастира, преко пута Мораве. Црква је зидана прилозима, а највећи део новца дао је генерал Миливоје Јоксимовић. Радови су почели 1938. године. По жељи владике, црква манастира требало је да подсећа на архитектуру цркава из Охрида. Ново Преображење тако нема никакве сличности са порушеном црквом из 1811. године. Садашња грађевина има квадратну основу над којом се диже пирамидална купола осмостраног тамбура. Црква има са свих страна, осим источне, озидани трем, са полуоблим луковима између стубова. Радови на изградњи цркве били су готови 1939. године. Црква је само у олтарском делу живописана, док су остали зидови осликани вегетабилним орнаментима. Мајстор који је радио фреске доведен је из Сарајева 1940. године. Иконостас је исте године урадио Иван Мељников, са својом групом која је била из Битоља. Мељников се потписао и на једној од фресака у олтару. Сви радови извршени су пре освештања цркве 1940. године.¹⁸⁰

Епископ Николај подигао је још један нови манастир. На развалинама куле, изнад Јовања, подигнут је манастир Успеније. Пошто је за зидање нове цркве био потребан камен, мајдан је нађен у близини. Зидови велике куле из XIV века поред новоизграђеног манастира видљиви су и данас, али су добрим делом уништени динамитом употребљаваним за рушење зидова.¹⁸¹ Данас није јасно у којој је мери ово значајно српско средњовековно налазиште оваквим радом оштећено.

177. Темеље који постоје на том месту откопавали су чланови богомољачког покрета, а у отвореним гробовима налазили су на скелете са крстовима у рукама (Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 310-314). Податке о Драгом Бајићу добили смо од ученика Милоша Јелића.

178. Хаџи Миливоје В. Маричић, н.д., стр. 65.

179. *Одломци из летиописа цркве у Јелен-долу*, приредио Александар Савић, стр. 45.

180. Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 325-335.

181. Обренија Вукадин, н.д., стр. 167.

Радови су завршени 1939. године. Манастир Успеније, по жељи епископа Николаја Велимировића, верна је копија цркве посвећене цару Константину и царици Јелени из Охрида (једнобродна базилика са попречним бродом, извученим навише, тако да замењује кубе; олтарска апсида је тространа, а уз јужну фасаду је призидан параклис). На овом месту раније није постојао манастир.¹⁸² Главни ктитор подизања манастира била је Лепосава Прокић из Београда.¹⁸³ Иконостас је, као и у Преображењу и манастиру Жичи, радио Иван Мељников.¹⁸⁴

Поред изградње манастира, епископ Николај је у клисури подигао још једно свето место. Приликом битке на Чачку 1815. године, од насиља Турака (гушењем димом) настрадао је читав један збег у пећини Кађеници, која се налази са десне стране Мораве између Благовештења и села Гугља.¹⁸⁵ Анализа остатака костију настрадалих извршена је 1932. године на иницијативу Страхине Циврића из Јелен-дола.¹⁸⁶ У пећини Кађеници, која је преуређена, очишћена и са проширеним улазом, сакупљене су кости настрадалих и смештене у два велика саркофага од камена. Између саркофага направљена је и олтарска апсида, у којој је урађено распеће Христово, са још неколико икона и чирака. Послове на преуређењу пећине (пробијен је један прозор, пећина је проширена, а под бетониран) урадио је по инструкцијама епископа Николаја инжењер Сергије Попов.¹⁸⁷ Олтарску апсиду украсио је Драги Бајић.¹⁸⁸ Када су радови били готови, 13. октобра 1940. године, приређена је велика свечаност, а Владика Николај је освештао збег-пећину. Дан након тога освешћено је ново Преображење.¹⁸⁹ Овим манифестацијама у Овчарско-кабларској клисури, 13. и 14. октобра 1940.

182. Хаџи Миливоје В. Маричић, н.д., стр. 31; Црква Св. Константина и Јелене у Охриду је вероватно из VI века, а фреске из XIV века (Владимир Петковић, *Преглед црквених сјоменика кроз јовесницу српског народа*, стр. 234-235, 980-981).

183. Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 24.

184. *Манастир Свешто Успеније Пресвете Богородице*, приредио Горан Вељковић, Овчар Бања 1999, стр. 7.

185. Милоје Николић, *Збегови у Србији током другог устанка 1815. године*, Рашка баштина 3, Краљево, 1988, стр. 267.

186. *Одломци из лејојиса цркве у Јелен-долу*, приредио Александар Савић, стр. 46; Није јасан број жртава у пећини, али данас је у њој могуће сместити 500 до 600 људи. Анализа костију утврдила је велики број деце од 1 до 2 године старости, деце старијих узраста, али и особа старих до 70 година. Заједно са људским костима нађене су и кости домаћих животиња, углавном оваца и крупне стоке (Часлав Јордовић, Мирјана Благојевић, *Пећина Кађеница*, Гласник ДКС 18, Београд, 1994, стр. 157).

187. Миливоје В. Маричић, *Збег пећина-збег црква*, „Преглед цркве епархије жичке“ бр. 5, Чачак, мај 1938, стр. 14-16.

188. Податак добијен од Милоша Јелића.

189. Хаџи Миливоје В. Маричић, н.д., стр. 67.

године, присуствовао је и министар Михаило Константиновић и председник Народне одбране Илија Трифуновић.¹⁹⁰

Велика обнова овчарско-кабларских манастира, организована и изведена тридесетих година XX века, створила је просторну структуру манастира која постоји и данас. Монашке заједнице су поново успостављене у Јовању (1936) и Св.Тројицама (1937), које су исте године и темељно обновљене. Из порушених темеља подигнут је манастир Вазнесење (1937), а подигнути су и потпуно нови манастири Савиње (1938), Илиње (1939) и Успеније (1939). Највећи подухват било је подизање новог Преображења. Радови су започели 1938. а завршени су 1940. године, када су сахрањени и остаци настрадалих у пећини Кађењаци. Подизање четири нова манастира, обнављање монашког живота у два постојећа и стварање још два света места, учинак је рада епископа Николаја Велимировића у једном кратком временском периоду, од 1934. до 1940. године. Уметнички домети свих ових грађевина нису велики, а чини се да то није био ни циљ наручиоца радова, који су у верском ентузијазму више размишљали о броју манастира које треба подигнути. Том приликом су искористили и несигурну усмену традицију, па су на рушевинама две средњовековне куле подигли два нова манастира. Ипак, резултати ове велике обнове нису били значајни. Једино је Ново Преображење постало значајно духовно средиште у другој половини XX века, док су остали новоподигнути манастири (осим Вазнесења) остали и дан-данас пусти. У таквом стању манастири у Овчарско-кабларској клисури дочекали су почетак Другог светског рата.

Нова окупација Србије, устанак и грађански рат, донели су поновна страдања овчарско-кабларских манастира. Током повлачења Немаца из Ужица и Пожеге, 21. септембра 1941. године, колона је у клисури нападана од партизана. Као меру заштите Немци су употребљавали авионе, који су бомбардовали околину. Тако су страдали манастири Св. Тројице и Сретење на Овчару.¹⁹¹ Причињена штета није била мала. Манастиру Св.Тројице од авионских бомби срушен је велики конак са звонаром, као и још два мања конака. Црква је страдала

190. Том приликом Трифуновић је одржао говор у коме је подсетио да се национално-револуционарна свест успавала код народа и да нема слободе без жртава, мислећи на настрадале којима је одржавано опело (Милош Тимотијевић, Чачак, у *Иредвечерје Другог светског рата 1938-1941. Социјална, економска и политичка ситуација*, ЗРМ XXIX, Чачак, 1999, стр. 203).

191. Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равнобоца чачанског краја*, Чачак-Горњи Милановац-Краљево, 2002, стр. 185-186.

од детонација, али није порушена. Сретење је такође бомбардовано и митраљирано. Срушен је стари конак још један мањи конак и трпезарија.¹⁹² Приликом бомбардовања Сретења изгорела је и богата библиотека коју је игуман манастира Венедикт формирао у XIX веку.¹⁹³

Рат и окупација донели су многа страдања монаха и монахиња у клисури. Тешко време окупације, грађанског рата и стварања нове комунистичке власти након 1945. године, преламали су се преко живота овчарско-кабларских манастира. Док је још трајала окупација, стари конак у Св.Тројицама је од монаха Јелисеја Петровића обновљен. Материјална штета се и даље правила. Приликом одступања, 1944. године, Немци су минирали мостове у Овчар Бањи, од чега је страдало Благовештење. Након рата сестре које су остале у Сретењу успевају да 1949. године обнове срушени конак, пред црквом, док је други остао у рушевинама. Обновљен је 1950. године и стари велики конак до куле и назидан лепом фасадом на спрат. Народна трпезарија се отвара 1963. године.¹⁹⁴ Иако су ово били мали послови, значајни су јер се

192. Од покретног инвентара у Сретењу уништено је током целог рата пет портрета личности из Првог српског устанка, крст у дуборезу, окован златом, златна копча на једном јеванђељу, један сребрни крст, индитија за свето писмо, завеса из храма, срачица, дарохранилница од сребра и два пара одежди. Штете које су поднели манастири у осталим материјалним добрима такође нису биле мале (*Страдања манастира Преображење, Св.Тројица и Сретење у Другом свјетском рату*, приредио Зоран Маринковић, Изворник 15, Чачак, 1999, стр. 131, 140).

193. Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 381, 391. По описима из XIX века библиотека је имала пуно књига везаних за природне науке и филозофију (Михаило Н. Илић, н.д., стр. 188).

194. Поред рушења манастира, и живот монаха био је стално у опасности. Епископ Николај је ухапшен од Немаца у Благовештењу одмах по успостављању окупације, а у истом манастиру током маја 1941. године малтретирани су монаси од Немаца. Јеромонаха Николаја Лазовића, старешину манастира Благовештења, Немци су ухватили 1943. године, мучили га и сатима нагнали да гледа у сунце. Одведен је на Бањицу код Београда где је стрељан. Његовог сабрата Василија Домановића партизани су 1945. године терали да трчи од Овчар Бање до Пожеге. Од тога је касније преминуо. Немци су у јесен 1943. године због губитка једног свог војника у Овчар Бањи узимали таоце, па су похватили и монахиње из манастира Никоља. Бугари су убили монахињу Катарину, 3. октобра 1943. године, и претукли монахе у Св.Тројицама, од чега су двојица умрла. Када је дошла партизанска власт, мучена је игуманија Никоља Текла, јер је оптужена да је сакривала одбегле четнике. Јовањске сестре су 1945. године вођене у Чачак, на разна саслушања и мучења. Постојало је и настојање да се путем скојеваца многе монахиње извуку из манастира и удају. Било је и случајева премлаћивања, па и убистава, као у случају монаха Јелисеја Поповића који је усмрћен 1947. године. Али манастири су у току рата били и прибежиште за једног од највећих теолога СПЦ, Јустина Поповића, као и за Гојка Стојчевића, данашњег патријарха Павла, који се 1947. године замонашио у Благовештењу. Исте године је монах Михаило из Вазнесења ухапшен, а 1949. године одведен на Голи оток. Тамо је провео годину дана и отпуштен, јер је грешком затворен (Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 58, 60, 61, 63, 153-154, 220, 254, 387, 392-393, 415, 455, 471, 473; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, н.д., стр. 86).

власт у комунистичкој Југославији антагонистички односила према српској цркви, настојећи да јој што више ограничи рад.¹⁹⁵

Ипак, највише штете манастири су претрпели услед прављења хидроцентрала у клисури. Тунел испод манастира Благовештења пробијан је седам година, од 1947. до 1954. године, када је у рад пуштена хидроцентрала Овчар-Бања, планирана још 1901. године. Од детонација страдала је црква манастира Благовештења. Највеће страдање имао је манастир Јовање, који је услед потапања локације на којој се налазио порушен 1954. године, да би хидроцентрала Муђувршје почела да ради следеће 1955. године.¹⁹⁶

Стари манастир је 1954. године порушен, а изградња новог манастира планирана је на малој заравни изнад старе локације, која је потопљена. Радови су обављани од 1957. до 1959. године када је манастир са конаком био готов. Ново Јовање је грађено са благословом епископа Николаја и администратора жичког Германа, будућег патријарха. У грађевинском одбору учествовао је и Бошко Топаловић, будући монах Рафаило, као и јовањске сестре. Око изградње манастира највише се бринуо Миливоје В. Маричић, председник Грађевинског одбора, парох чачански. План за изградњу новог Јовања израдио је архитекта Драгомир Тадић, професор из Београда.¹⁹⁷ Иначе Тадић је један од наших ретких архитеката који су се бавили црквеном архитектуром након Другог светског рата када је то била табу тема. Једно од важнијих остварења овог аутора је и црква манастира Јовања, коју је испројектовао на свој начин спајајући старе и нове обрасце у градитељству.¹⁹⁸ Данашњи манастир није идентичан са изгледом Јовања пре 1954. године. Црква је изграђена у облику триконхоса, али је изнад припрате подигнут један звоник, нешто нижи од висине куполе, редован мотив свих остварења Драгомира Тадића, који је на свакој цркви урадио дру-

195. Сатирање свештеника, пастве и црквених објеката настављено је и после страдања након Другог светског рата. У периоду од 1945. до 1960. држава је редовно кажњавала по 25% свештеника српске цркве, по разним основама. Са друге стране само је 12% некадашње имовине остало цркви. Последице су биле велике, а процес атеизације условио је вишедеценијски губитак духовне оријентације српског народа у другој половини XX века (Ljubodrag Dimić, *Srbija i Jugoslavija. Prostor, društvo, politika. Pogled sa kraja veka*, Istorija 20. veka 1, Beograd, 1997, str. 22).

196. Бранко Танасијевић, Милутин Јаковљевић, Младен Стефановић, н.д., стр. 115-116, 144.

197. Хаџи Миливоје В. Маричић, н.д., стр. 26-30, 33-34.

198. Драгомир Тадић је испројектовао преко 70 цркава, а од 1961. године био је шеф и покретач пројектног бироа у патријаршији Српске православне цркве, у доба када је комунистичка власт имала дубоко антагонистички став према српској цркви и православљу и српској националној традицији. (Александар Кадзијевић, *Један век изражења националног сјила у српској архитектури (Средина XIX-средина XX века)*, Београд, 1997, стр. 217).

гачије. Кубе и звоник озидани су од сиге, делимично узете од порушеног манастира. Патријарх Герман, главни ктитор осликавања јовањске цркве, освештао је манастир 31. маја 1959. године.¹⁹⁹ Приликом рушења манастира Јовања, и премештања материјала, нестао је иконостас.²⁰⁰

Место за изградњу новог Јовања одредио је владика Николај. Све је много мање него у старом Јовању, и локација и црква и конаци. Иконостас манастирске цркве урадио је Милан Милошевић из Трепче, а црква је и осликана. Обнова је вршена и у Вазнесењу. Монах Михаило Филиповић 1956. године сазидоа је за Вазнесење несразмерно велику звонару, која се почела градити 1956, а завршена 1960. године. Постојао је и план да се црква живопише.²⁰¹ Иначе манастир и звонара су освећени од патријарха Германа 1960. године.²⁰²

Након подизања новог Јовања долази до темељне реконструкције три највреднија овчарско-кабларска манастира. Постојање Народног музеја у Чачку, коме је предмет интересовања и проучавања постала клисура са својим споменицима, омогућила је да се створе бољи услови и повољнија културна клима, што је обезбедило реконструкцију манастира.²⁰³

Материјалне могућности за своју обнову манастири нису имали након аграрне реформе, када им је одузета земља, али су заводи за заштиту споменика културе спасили од нестајања заиста значајну духовну, културну и историјску баштину. Најпре су изведени опсежни санациони и конзерваторски радови на конаку манастира Никоља 1955-1956. године, а на манастирској цркви од 1956. до 1960. године.²⁰⁴ Манастир Благовештење је страдао због пробијања тунела у стени изнад које је он подигнут. На цркви су се појавиле пукотине, а настало је и размицање сводара на луцима, носачима куполе. Због таквог стања

199. Хаџи Миливоје В. Маричић, н.д., стр. 26-30.

200. Радници нису чекали да се заврши последње богослужење у цркви, већ су скидали цреп са крова. Дешавало се да је део грађевинског материјала, купован за изградњу новог Јовања, отискиван у Мораву или је нестајао (Нешко Р. Богдановић, *Овчарско-кабларски манастири и њихов значај за српску просвету (I)*, Српске органске студије 1-2, Београд, 2002, стр. 176).

201. Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 65, 151.

202. Хаџи Миливоје В. Маричић, н.д., стр. 33-34.

203. Делфина Рајић, *Одељење за историју уметности*, ЗРHM XXXI, Чачак, 2001, стр. 272; Милош Тимотијевић, *Спалне поставке и изложбена активност музеја 1953-2002. године*, ЗРHM XXXI, Чачак, 2001, стр. 256.

204. Радови на конаку су изведени по пројекту Доброслава Ст. Павловића (Радомир Станић, *Исцртавање и заштитна споменика културе у чачанском крају*, у: „Вишевековна историја Чачка и околине“, Београд, 1995, стр. 608; Светлана Пејић, *Никоље, манастир*, у: „Споменичко наслеђе Србије“, Београд, 1998, стр. 295).

грађевине, на иницијативу Народног музеја у Чачку 1966. године, почели су радови на обезбеђивању цркве. Радови су у више етапа трајали од 1966. до 1967. године. Поред стабилизације структуре цркве, измењен је и кровни покривач, као и сама кровна конструкција, а црква је потпуно стабилизована.²⁰⁵ Истовремено, рестауриране су и фреске у манастирској цркви. Исти посао вршен је и на фрескама у манастиру Никољу.²⁰⁶ Убрзо, 1966. године, демонтиран је иконостас из цркве манастира Св.Тројица (који је до 1955. године био без монаха) и смештен у манастирске просторије.²⁰⁷

Нешто касније кренуло се и у реконструкцију манастира Св.Тројице, чија је црква прилично страдала у земљотресу 1965. године. Конзервација и рестаурација манастирске цркве почела је 1976. године, а радови су трајали до 1978. године. У првој фази санације са крова је скинут клис и кровна конструкција. Камени под цркве спуштен је на првобитни ниво, зидови су омалтерисани и окречени. Скинут је слој малтера на фасади и извршена је реконструкција прозора. Рестаурација је изменила изглед цркве, враћајући га претпостављеној првобитној конструкцији. Највећа промена извршена је на крову куполе која је сада блажег нагиба, попут свих храмова урађених у рашком архитектонском стилу. Цела црква покривена је ћерамидом.²⁰⁸

Поправке су извршене и у манастиру Никољу. Током 1978-1979. године извршени су сликарско-конзерваторски радови на живопису фасаде, олтарског простора и наоса цркве. Радови на реконструкцији и рестаурацији иконостаса извођени су 1979/80. године. У исто време црква је препокривена и поново омалтерисана. Извршени су радови и на конаку кнеза Милоша, током 1975. године.²⁰⁹ Нешто раније стари иконостас у цркви манастира Ваведења, са радовима Николе Апостоливића, уклоњен је 1972. године, када црква добија нови иконостас.²¹⁰

Осамдесете године XX века нису донеле неку нову реконструкцију манастирских цркава, али је до свих манастира пробијен асфалт-

205. Оскар Храбовски, *Конструктивна санација и стабилизација цркве манастира Благовештења под Кабларом*, Саопштења IX, Београд, 1970, стр. 189-196.

206. Радомир Станић, *Испраживање и заштитна сјоменика културе у чачанском крају*, стр. 608.

207. Милорадка Поповић, н.д., стр. 159; Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 209, 404, 413. Две престоне иконе из Благовештења у Св.Тројицама биле су све до 1993. године (Делфина Рајић, *Овчарско-кабларски манастири (сценарио видео филма из 1998. године)*, стр. 1).

208. Марија Домазет, н.д., стр. 357-358.

209. Слободан Ђорђевић, *Делатност завода за заштитну сјоменика културе у Краљеву од 1976. до 1980. године*, Рашка бањина 2, Краљево, 1980, стр. 360-365.

210. Драгомир С. Поповић, *Манастир Ваведење*, стр. 35.

ни пут, чиме су постали доступнији за посетиоце, а тиме су посредно постали и туристичка дестинација, што је целој клисури дало нову димензију у модерном времену. Једино је 1980. године извршена темељна реконструкција цркве на Савиним вода, у литицама Каблара.²¹¹ Исте године из Благовештења су однети на рестаурацију демонтирани делови (не сви) иконостаса манастира Св. Тројице.²¹² Препокривена је и црква манастира Сретења, 1988. године, а извршени су послови чишћења фресака на зиданом иконостасу. Саниран је и стари конак, мењањем кровног покривача и захватним радовима који су омогућили повољније услове за живот монахиња.²¹³

Посебно значајан догађај била је реконструкција иконостаса манастира Благовештења, који је још од почетка XX века био ван употребе, расклопљен и изложен пропадању. Током Првог и Другог светског рата одређени делови су заувек изгубљени или су уништени. Радови су почели 1979. године, али су завршени тек 1993. године. Тако је после девет деценија црква манастира Благовештења добила поново свој иконостас на коме су реконструисани многи делови.²¹⁴ Нешто раније, 1992. године, започели су радови на рестаурацији свих делова иконостаса манастира Св. Тројице.²¹⁵ Обнова је трајала до 1995. године када је иконостас потпуно враћен у цркву.

Од седамдесетих година почиње и градња конака у постојећим манастирима. Ови објекти немају значајнијих архитектонских вредности и уклапају се у начин градње приградских и сеоских породичних кућа у другој половини XX века, али су у многим манастирима трајно пореметили складне архитектонске целине. Својом масивношћу „утопили“ су цркве које су углавном скромних димензија.²¹⁶

Највећа обнова која је уследила крајем XX века десила се у манастиру Успенију који је остао у истом стању као када га је 1939. године

211. Слободан Милеуснић, *Водич кроз манастире у Србији*, Београд, 1995, стр. 314.

212. Милорадка Поповић, н.д., стр. 159.

213. Радомир Станић, *Исцртавање и заштитна споменика културе у чачанском крају*, стр. 617.

214. Милорад Медић, *Реконструкција иконостаса*, у: „Иконостас цркве манастира Благовештења под Кабларом. Реконструкција и презентација“, Београд, 1994, стр. 20-23.

215. Милорадка Поповић, н.д., стр. 159.

216. Нови конак од црвене опеке у новом Преображењу подигнут је 1975/76, када је манастир добио и струју. У Благовештењу је 1975. године обновљен конак из 1869. године, да би се 1991. године кренуло у разбијање стене изнад порте и подизање новог конака. У Ваведу су 1984. године подигли масиван конак. Велика трпезарија у Преображењу је подигнута од 1975. до 1977. године. Летња црква је изграђена између 1993. до 1996. године. Конак у Св.Тројицама ради се од 1987. до 1991. године, а до 1995. године манастир је ограђен зидом. Сретење је добило 1996. године нови конак (Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 268, 306, 362, 416. Делфина Рајић, *Овчарско-кабларски манастири (сценарио видео филма из 1998. године)*, стр. 8-9).

подигао епископ Николај Велимировић. Заузимањем Милоша Велимировића из Чачка, овај манастир је 1998. године потпуно обновљен. Црква је у целини реконструисана, украшена је новим иконостасом, иконама, радовима Весне Биорац из Чачка и богослужбеним предметима. Изграђен је нови конак, трпезарија, звоник и комплетан прилаз манастиру.²¹⁷

Историјско наслеђе и „измишљање традиција“

Данас, почетком XXI века, постоји десет манастира у Овчарско-кабларској клисури, и два света места. Настанак ових храмова обавијен је тамом. Недостатак историјских извора оставља пуно простора за многобројне претпоставке и смеле хипотезе. Ипак, са великом сигурношћу може се рећи да су овчарско-кабларски манастири подигнути крајем XIV века у време доласка монаха синаита у Србију. Стилске карактеристике цркве манастира Никоља потврђују градњу овог храма у то време. Других доказа немамо. Мало је тога остало након многих векова разарања и уништавања. Од свих манастира једино су цркве манастира Никоља, Св.Тројице и Благовештења остале блиске оригиналној градњи. Складне манастирске целине и данас зраче својом лепотом. Али, осим Никоља ниједна данашња манастирска црква не потиче из српског средњег века. Обнова или потпуно ново подизање организовано је у XVI веку, у доба османске власти. Иако су то била времена потчињености хришћана, задивљују архитектонски дometи изградње Св.Тројице, ослоњених на рашку градитељску школу. Најочуванија унутрашња манастирска целина, Благовештењска црква под Кабларом, нешто скромније архитектуре, али оригиналног ентеријера, репрезентативан је пример живописа, иконописа и дубореза у оквиру српске уметности прве половине XVII века. Ове три манастирске цркве су најочуваније и највредније уметничко, културно и историјско наслеђе Овчарско-кабларске клисуре. Ратови и разарања уништили су остале манастире о чијим уметничким дometима можемо судити тек по неком сачуваном архитектонском детаљу или рукописној књизи. Време након велике сеобе из 1690. године, и читаво XVIII столеће, доба је страдања и запуштености овчарско-кабларских манасти-

²¹⁷ *Манастир Свето Успеније Пресвете Богородице*, стр. 9; Делфина Рајић, *Овчарско-кабларски манастири (сценарио видео филма из 1998. године)*, стр. 11.

ра. У вековима који су уследили није било снаге, ни умећа, да се понове уметнички домети из XVI и XVII века.

То се посебно односи на обнову која је уследила у оквиру нове српске државе током XIX века. Најкарактеристичнији пример је манастир Сретење који и поред велике и дугогодишње обнове остаје у сенци старијих манастира. Шта је тачно обновљено у Ваведењу, Преображењу и Јовању данас нисмо у стању да утврдимо. Али и таква, по много чему неука обнова, није се више поновила у XIX веку, па је стање манастира крајем истог столећа било лоше. Претила је опасност од потпуног запуштања монашког живота.

Следила су нова искушења. Просецање саобраћајница кроз клисуру заувек је уништило мир манастира, а Преображење, обновљено почетком друге деценије XIX века, порушено је почетком XX столећа. Тек пред Други светски рат, делатношћу епископа Николаја Велимировића, долази до нове обимне обнове свих манастира. То је време када је ова манастирска целина добила изглед који постоји и данас. Али осим обнове постојећих храмова, епископ је подигао два потпуно нова манастира, ослањајући се на усмену традицију (Успеније и Илиње), два света места (Кађеница и Савине воде), а подигао је и Ново Преображење, поред обнављања Вазнесења и поновног увођења монашког живота у Св.Тројице и Јовање. Био је то велики подухват, са својеврсним „измишљањем традиција“, градњом до тада непостојећих манастира, али без великих уметничких домета. Изгледа да је био важан број подигнутих храмова. Ниједна од ових цркава не оставља својим складом и лепотом утисак на посматрача. Ова обнова није донела нови уметнички израз и доживљај православља, већ се ослањала на понављање старих образаца, понекад потпуно копирање старијих храмова (Успеније и Илиње), без напора да се пронађу нови уметнички путеви. Мале једнобродне грађевине, уских прозора, мрачне унутрашњости, без живописа, осликавале су религиозни занос богомољачког покрета, лишен укуса и уметничких потреба. По својим архитектонским квалитетима, ови манастири су заостајали и за сеоским црквама у околини.

Други светски рат донео је нова разарања и искушења, а нова комунистичка власт је пресекла економску основу свих манастира. Изградњом хидроелектране још једном је измењена географија читаве клисуре која је довела до потапања Јовања обновљеног у XIX веку. Ипак, организовани напор државе кроз делатност музеја и завода за заштиту споменика, спасио је од пропадања највредније манастире, и

можда, што је још важније, сачувао првобитне стилске карактеристике у архитектури и сликарству. Данашњи изглед Никоља, Благовештења и Св.Тројице је резултат рада ових установа. Тиме је сачувано оригинално уметничко, културно и историјско наслеђе. Паралелно, опстајала је да живи традиција масовне градње утемељена у време епископа Николаја, што се осликава кроз подизање многобројних конака који, осим у случају Св.Тројице, ремете манастирске целине чак и оних храмова подигнутих пред Други светски рат. Једино је изградња новог Јовања донела нешто хармоничнију архитектуру, наслоњену на наслеђе средњег века са повезивањем у модерне токове градитељства. Крајем XX века извршена је темељна реконструкција Успенија, које је добило конаке и трпезарије, а почело је и утемељивање традиције новог задужбинарства, са оживљавањем овог манастира који никада није имао своје монахе.

По свом настанку, животу, архитектонским и ликовним думетима, разнородни овчарско-кабларски манастири чине занимљиву културно-историјску целину, кроз коју се преламају уметнички стилови многих епоха. Најстарији градитељски утицај је наслеђе моравске школе из српског средњег века (Никоље и старо Јовање) али најлепши манастири су заправо изграђени у духу понављања узора рашког градитељства у доба османске власти (Св.Тројице, Благовештење, Сретење и највероватније Ваведење и Вазнесење). Уочљиви су неспретни а понекад и крајње лоше изведени покушаји обнове, у духу рашких храмова, у првој половини XIX века (обновљено Ваведење, Преображење и Сретење), као и преправке, поправке и губљење ентузијазма и снаге за обнову крајем истог века (Ваведење, обновљено Јовање, и радови на Св.Тројицама). Битан печат укупној манастирској целини дала је еуфорична, лоше осмишљена, али зато масовна обнова пред Други светски рат (Вазнесење, Савиње, Илиње, Успеније, Ново Преображење, и Кађеница). Својеврстан утицај извршила су и рушења због пробијања нових комуникација и поновно подизање манастира (Преображење и Јовање). Темељна рестаурација и конзервација три најзначајнија манастира у другој половини XX века, (Никоље, Св.Тројице и Благовештење) омогућила је чување аутентичног историјског наслеђа а архитектонски осмишљено поновно подизање разрушених манастира (ново Јовање), утицај нових архитектонских замисли у градњи православних храмова. Нови религиозни занос задужбинарства, по узору на делатност пред Други светски рат поново је оживео градитељску делатност али без нових градитељских замисли (ре-

новирање Успенија и градња бројних конака). Разнородност манастира је потпуна. Векови разарања, поновних обнављања и рушења, учинили су своје. Модернизација у XX веку, као и ратови, изменили су и географски опис целе клисуре. Данас, као никада раније, број храмова, организованост монаштва и посећеност ових манастира нису били већи. Али и у исто време клисура је постала туристичко одредиште, препуна угоститељских објеката и кућа за одмор, са два вештачка језера за хидроелектране, аутомобилском магистралом, железничком пругом (која је у XX веку два пута пробијана кроз клисуру, 1911. и 1976. године), релејима и антенама за телевизијске станице на врховима Каблара и Овчара (првобитна антена на Овчару подигнута 1960. године срушена је од НАТО авиона 1999. године). Амбијентална целина целог подручја заувек је нарушена, а различите традиције, културне, уметничке и историјске вредности овчарско-кабларских манастира само одражавају многе историјске епохе кроз које је пролазило читаво подручје. Законским одредбама Овчарско-кабларска клисура је 2000. године проглашена за природно добро од изузетног значаја, у циљу очувања пејзажне разноликости, лепоте и атрактивности ове значајне културно-историјске целине.²¹⁸ Поред свега, у будућности ће опстанак овог простора и очување постојећих манастира бити приоритет, али тешко је веровати да се могу поновити и заштитити од модернизације идеали монашког живота, уметничког и свеукупног културног стварања из претходних векова. Изгледа да су та времена заувек нестала.

218. Законом је забрањено нарушавање геоморфолошких одлика подручја, градња објеката, депоновање отпада, уклањање вегетације, уништавање заштићених врста флоре и фауне, уношење страних врста дивљих животиња, лов, осим санитарног. Манастири нису заштићени овом уредбом (Уредба о заштити предела изузетних одлика „Овчарско-кабларска клисура“, „Службени гласник Републике Србије“, Београд, 10. мај 2000, стр. 495-496).

CREATING OF 'SERBIAN HOLLY MOUNTAIN' - OVCHAR-KABLAR MONASTERIES FROM XIV TO THE END OF XX CENTURY

Ovchar-Kablar monasteries make one of the most compact sacred cultural-historic entireties in Serbia. Due to their long existence, they are exceptional feature of our cultural and artistic heritage, created through six centuries, of multi level value including rich history, architecture, painting, rewriting activity, as well as other fields of creativity. Today, at the beginning of XXI century there are ten monasteries in Ovchar-Kablar gorge (Vavedenje, Vaznesenje, Preobrazenje, Sretenje, Sv. Trojica, Jovanje, Uspenije, Blagovestenje, Ilinje), and two holly places (Sava's water and the cave Kalenica). The appearance of these temples is still unknown. There are some suppositions, which can be taken seriously, that the monasteries were built in the XV century under the influence of the monks isihasts. Characteristics of the style of the monastery Nikolje confirm building of that temple at that time. Reconstruction or a complete rebuilding of the monastery was organized in XVI century, during the Turkish rule, while the reconstructions and rebuilding in XIX and XX centuries gave the final touch.

Artistic styles of different epochs intervene in the monasteries: heritage of Morava School from Serbian Middle Ages (Nicolje XIV-XV, and old Jovanje XVI century), repetition of Raska School from the Turkish rule (Sv. Trojice, Blagovestenje, Sretenje and very likely Vavedenje and Vaznesenje – XVI century), clumsy and sometimes even bad trials of reconstruction in the manner of Raska temples in the first half of XIX century (Vavedenje was reconstructed in 1797, Preobrazenje in 1811, and Sretenje in 1818), fixing repairing and losing of enthusiasm and strength for reconstruction at the end of the same century (Vavedenje in 1872, Jovanje was reconstructed in 1849 and some works were carried out in Sv. Trojice in 1850). Euphoric and badly imagined reconstructions, but in great number were carried out before the Second World War, which gave that total image to the whole group of monasteries (Vaznesenje 1937, Savinje 1938, Ilinje 1939, Uspenije 1939, Novo Preobrazenje 1940 and Kadjenica 1940). Special contribution was given by ruining because of new communications and building of the monasteries again (Preobrazenje 1911, and Jovanje 1954), as well as thorough restoration and conservation of the three most important monasteries (Nicolje, Sv. Trojice and Blagovestenje). Some monasteries were architecturally rebuilt after being destroyed (new Jovanje in 1959), as well as after the new religious wave of building memorials (reconstruction of Uspenije and building of many konaks). Diversity of the monasteries is obvious due to many destructions, and reconstructions. Modernization in XX century, as well as wars completely changed the scenery of the gorge. At the same ti-

me the gorge became tourist destination with many hotels, weekend houses, motels, with two artificial lakes, motor way, railway, antennas and relays on top of Ovcar and Kablar. In future this region with its ambient and existence of monasteries will have priority, but it is hard to believe that it would be easy to repeat and protect the ideals of monk's life, artistic and cultural creativity from the previous centuries. It seems that those times disappeared for ever.

Delfina Rajić
Miloš Timotijević

CRÉATION DU MONT ATHOS SERBE
MONASTÈRES DE L'OVČAR ET DU KABLAR
(XIVe SIÈCLE – FIN DU XXe)

Les monastères situés dans le défilé entre l'Ovčar et le Kablar forment un des ensembles sacrés les plus compacts parmi les monuments culturo-historiques de Serbie. Étant donné leur longue existence, ils représentent une valeur multiple d'un genre particulier dans notre patrimoine culturel et artistique; cet ensemble s'échelonne sur six siècles et embrasse une histoire riche en événements, l'architecture, la peinture, la copie des livres, ainsi que d'autres activités créatrices. Actuellement, au début du XXIe siècle, il subsiste, aux pieds de l'Ovčar et du Kablar, dix monastères dédiés aux divers saints et fêtes chrétiennes (Présentation de la Vierge au Temple, Ascension, Transfiguration, Présentation du Jésus au Temple, la Sainte Trinité, Saint-Jean, Dormition de la Vierge, Annonciation, Saint-Élie, Saint-Nicolas) et deux lieux saints (Eau de saint Sava et grotte Kadjenica). On suppose, à juste titre, qu'ils furent bâtis au XVe siècle, sous l'influence des hésychastes. La rénovation et la reconstruction de ces monastères au XVIe siècle, sous la domination turque, ainsi que celles qui furent exécutées au XIXe siècle et, en particulier, au XXe, imprimèrent le cachet définitif à l'ensemble tout entier.

Les monastères reflètent les styles artistiques de plusieurs époques: héritage de l'École de la Morava du moyen âge serbe (Saint-Nicolas, XIVe-XVe siècles, et Saint-Jean l'Ancien, XVIe siècle), reprise des modèles de l'architecture rascienne, sous la domination turque (Sainte Trinité, Annonciation, Présentation du Jésus au Temple et, le plus probablement, aussi, Présentation de la Vierge au Temple et Ascension, XVIe siècle), tentatives de rénovation dans l'esprit des monastères de

Rascie, maladroitement et, quelquefois, extrêmement mal exécutées, dans la première moitié du XIXe siècle (rénoyation de la Présentation de la Vierge au Temple, en 1797, Transfiguration, en 1811, et Présentation du Jésus au Temple, en 1818), réfections, réparations et défaut de force et d'enthousiasme vers la fin du siècle en question (Présentation de la Vierge au Temple, en 1872, rénovation de Saint-Jean, en 1849, et travaux effectués au monastère dédié à la Sainte Trinité, en 1850). Une rénovation évidente et euphorique, mal conçue, mais exécutée en masse à la veille de la Seconde guerre mondiale, donna un cachet général à l'ensemble des monastères bâtis dans le défilé (Ascension, en 1937, Eau de saint Sava, en 1938, Saint-Élie, en 1939, nouvelle Transfiguration, en 1940, et Kadjenica, en 1940). Y contribuèrent également, d'une certaine façon, les démolitions, du fait du percement de nouvelles voies de communication et la reconstruction de certains monastères (Transfiguration, en 1911 et Saint-Jean, en 1954), mais aussi une restauration et une conservation radicales, dans la seconde moitié du XXe siècle, des trois monastères les plus importants: Saint-Nicolas, Sainte-Trinité et Annonciation. Il convient d'y ajouter une reconstitution bien conçue d'un monastère démoli (Nouveau Saint-Jean, en 1959), ainsi qu'un élan religieux incitant à la participation à des oeuvres pies, sur l'exemple des activités effectuées à la veille de la Seconde guerre mondiale (rénovation de la Dormition de la Vierge, en 1998, et construction de nombreux bâtiments d'hébergement). Les monastères sont tout à fait hétérogènes. Les siècles de dévastations, de reconstructions et de démolitions ont fait leur oeuvre. Les fâcheuses suites de la modernisation, ainsi que les guerres, ont modifié l'aspect géographique de tout le défilé, qui est devenu une région touristique, pleine d'hôtels, de restaurants, de maisons de repos, pourvue de deux lacs artificiels pour les centrales hydrauliques, d'une autoroute, d'un chemin de fer, d'antennes et de relais de télévision, installés sur les hauteurs de l'Ovčar et du Kablar. L'atmosphère de la contrée est, dans son ensemble, définitivement compromise, les différentes traditions, les valeurs historiques et culturelles des monastères de l'Ovčar et du Kablar n'étant plus qu'un écho des nombreuses époques historiques traversées par toute la région. A l'avenir, faire survivre ce territoire et sauvegarder les monastères existants, c'est ce qui s'imposera comme tâche prioritaire, mais il est difficile de croire que les idéaux de la vie monacale, ainsi que ceux de la création artistique et culturelle des siècles écoulés puissent connaître un renouveau et échapper à la modernisation. Ces temps semblent s'être à jamais évanouis.

Delfina Rajić
Miloš Timotijević

ДЕЛФИНА РАЈИЋ

ИКОНОСТАС ЦРКВЕ ВАЗНЕСЕЊА ХРИСТОВОГ У ЧАЧКУ

Делфина Рајић
СЦГ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK: 75.046.7(497.11)

Храм Вазнесења Христовог у Чачку настао је доградњом и пре-
правком бивше средњовековне цркве. Манастирску цркву, посвећену
Богородици у моравском Градцу, саградио је, крајем XII века, Стефан
Страцимир, брат Стефана Немање.¹

У писаним изворима први пут се помиње 1207-1215. године. Бого-
родичина црква доживела је у другој половини XIV века темељну об-
нову, а средином XV века постала је средиште митрополије.² Средњо-
вековна црква тешко је страдала за време турског освајања Србије.
Њене остатке искористио је Хајрудин-емин да на њима подигне џами-
ју, пре 1560. године, коју је Турали-бег завршио у следећим деценија-
ма.³ После Пожаревачког мира и пада северне Србије под аустријску
окупацију 1718. џамија је претворена у цркву. Након поновног враћа-
ња ових крајева под турску власт 1739. године црква је поново прео-
браћена у џамију.⁴ За време борби у Првом српском устанку џамија је
страдала и поново је по ослобођењу 1804. претворена у цркву. У њој је
до 1813. одржано само неколико богослужења. После пропасти устан-
ка опет је 1813. године претворена у џамију, али без минарета.

Потреба за катедралном црквом после избора Чачка за седиште
ужичке епархије у октобру 1831. године, убрзала је доношење одлуке

1. Д. Ранковић-Вучићевић, *Прилози познавању Богородице Градачке*, Зборник радова
Народног музеја, I, Чачак, 1969, 17.

2. Д. Рајић, *Архитектонско наслеђе Чачка*, Чачак, 1997, 7.

3. Р. Бојовић, О. Марковић, Д. Рајић, *Богородичина црква на Морави*, Чачак, 1992, 4.

4. Д. Ранковић-Вучићевић, *нав. дело*, 19.

о уклањању исламских обележја са објекта. Обнова је окончана крајем лета. Освећење је извршио владика Никифор Максимовић 1834. године и, по жељи књаза Милоша Обреновића, храм посветио Вознесењу Христовом.⁵ Послови на изради иконостаса започети су 1841. године уз подршку митрополита Петра Јовановића. Иконостас је 1846. насликао Живко Павловић из Пожаревца.⁶ Породица Павловић потиче из села Кисиљева код Великог Градишта. Пошто књиге рођених из прве половине XIX века нису сачуване, није могуће утврдити годину рођења Живка Павловића.⁷ Сликарску каријеру започео је у Подунављу тридесетих година XIX века. Из 1837. године потиче најранији податак о њему, а односи се на рад при сликању икона за цркву у родном месту Кисиљеву,⁸ а први познати запис о његовом раду налази се на икони Богородице у цркви светих Архистратига у Раму (1839).⁹ Претпоставља се да му је први учитељ могао бити Арсеније Јакшић, који је у Кисиљеву боравио 1826. године. Судаћи по раним радовима Живка Павловића, ова веза није дуго трајала. У почетку своје сликарске делатности имао је контакте и са сликарем Милијом Марковићем који је своју каријеру започео у овом крају.¹⁰ Павловић је, ипак, више био упућен на лутајуће иконописне дружине, које су радиле у овом делу Србије. Он припада оним домаћим иконописцима који су покушали да се на време прилагоде захтевима новог времена и образованијим друштвеним слојевима, који су били на помолу. Схватио је да се стари и превазиђени узор позносредњовековне традиције морају замењивати новим, нарочито у времену када је у кнежевини отпочео важан преокрет.¹¹

После Кисиљева нижу се његови радови у готово свим већим местима и манастирима у Србији: у Раму (1839), Пожаревцу (1841-42), Пољни (1843), у манастиру Студеници (иконостас и зидне слике 1843-46), у Крушевцу (иконостас у Лазарици из 1844), у манастиру Сретењу у Овчарско-кабларској клисури (престоне иконе, као и зидне слике за-

5. Р. Бојовић, О. Марковић, Д. Рајић, нав. дело, 6.

6. П. Васић, *Живко Павловић молер пожаревачки и његово доба*, Пожаревац, 1968, 17; Н. Кусовац, *Каталог црквеног сликарства и примењене уметности*, у: *Класицизам код Срба*, Народни музеј, 6, Београд, 1967, 34, 133.

7. П. Васић, нав. дело, 13.

8. В. Вујовић, *Уметности обновљене Србије 1781-1848*, Београд, 1986, 265.

9. П. Васић, *Уметничка топографија Крушевца*, Нови Сад-Крушевац, 1990, 198.

10. В. Касалица, *Сликарство Живка Павловића-Молера у Заови*, VIMINACVM. Зборник радова Народног музеја, 8-9, Пожаревац, 1994, 244; В. Вујовић, *Црквени споменници на подручју града Београда*, II, Београд, 1973, XI.

11. М. Јовановић, *Српско сликарство у доба романтизма 1848-1878*, Нови Сад, 1976, 84.

једно са Николом Јанковићем из Охрида 1844), у Чачку (1846), Брезови (1846), Јарменовцима (1847), Рибнику (1848), Заови (иконостас и зидне слике 1846-49), Трстенику (1848), Трнави, Ариљу, Александровцу (иконостас 1850), у манастиру Никољу у Доњој Шаторњи, (живопис заједно са Илијом Стојићевићем).¹²

Репрезентативност чачанског иконостаса, избор уметника који у тадашњој Србији ужива велики углед и стилско јединство, говоре да га је наручио неко ко је знао како ће он деловати на вернике у епископском седишту. То је, највероватније, епископ ужички Никифор Максимовић-Вукосављевић (1788-1853),¹³ који је уз господара Јована Обреновића (1786-1850)¹⁴ својим положајем, знањем и радом био друга личност у чачанском и рудничком округу у првој половини XIX века.¹⁵ Остао је у сећању народа као велики градитељ, дародавац, обновитељ запустелих Овчарско-кабларских манастира, заслужан за развој Чачка и рад чачанске Гимназије.

За чачанску патријархалну средину иконостас је својом архитектонском концепцијом и дрворезбарском декорацијом, био нешто сасвим ново. Чврстом архитектуром, прегледношћу, одмереношћу и јасним рашчлањавањем целине на поједине склопове и детаље, са наглашавањем декорације на главним партијама (царским и бочним дверима и горњој зони са Распећем), иконостас оставља утисак стабилне, добро пропорционисане и хармонично усклађене, ажуриране олтарске преграде. Велике димензије икона и целокупног склопа иконостаса у складу су са пространим ентеријером храма.

Иконостас припада типу развијених олтарских преграда. У пет осликаних зона, у раскошно резбареном ткиву олтарске преграде, смештено је 48 појединачних икона. Дуборез, заједно са дрвеном конструкцијом која носи иконе, везује се за прву половину XIX века. За декоративност ове репрезентативне целине, по свему судећи, заслужан је зограф Никола Јанковић из Охрида, кога епископ Никифор помиње у преписци са пожешком црквом.¹⁶ Он је обучен у духу најбољег резбарског заната дебарске традиције. Позлаћивање дрворезбарених

12. Б. Вујовић, *Уметности обновљене Србије*, 266; П. Васић, *Живко Павловић-Молер ио-жаревачки*, 17.

13. М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменијих људи у српској народа новијег доба*, Београд, 1888, 318-319.

14. Р. Љушић, *Обреновићи и њихов родослов*, Горњи Милановац, 1998.

15. В. Марковић, Т. Вукосављевић, *Портрети епископа ужичког Никифора Максимовића*, Зборник радова Народног музеја, X, Чачак, 1979, 119.

16. М. Чанак-Медић, З. Ивковић, *Богородица Градачка*, Београд, 1992, 51.

мотива је извршено са изузетним познавањем ове технике и са испољеним високим степеном занатско-уметничке вештине.

Простор унутар мрежасте структуре испуњен је флоралном орнаментиком, сачињеном од стилизованог храстовог лишћа, гранчица и ружа које излазе из ваза обложених лишћем и преплета винове лозе са гроздовима. Дуборезна декорација не конкурише сликарским делима, већ их на префињен начин истиче. Велике димензије цркве, конструкција иконостаса и савремена иконографска пракса утврдили су репертоар сликаног програма.

Може се уочити да ни у распореду тематских целина, нити у иконографском садржају нема неких значајнијих одступања од уобичајених схема.

После конзерваторских радова на иконостасу у току 1982. године¹⁷, обезбеђени су предуслови да се сагледа степен очуваности овог дела, обави потпуна дескрипција и изврши поуздана стилска и иконографска анализа икона.

Распоред икона је следећи: на парапетним плочама су приказане старозаветне представе: Исак у рају са душама праведника, Аврам приводи Исака на жртву, Жртва Аврамова, Жртва Нојева, Праведни разбојник у рају, Јаков у рају са душама праведника. Изнад су престолне иконе: Свети Никола, Богородица са Христом, Исус Христос, Свети Јован Крститељ. Десно су Свети Ђорђе и Свети Димитрије, а лево Света три јерарха. У средини, на царским дверима, су Благовести. На северним дверима у истом реду приказан је Арханђел Михаило, а на јужним Архиђакон Стефан.

У трећој зони распоређене су апостолске иконе, по шест са сваке стране, и Крунисање Богородице у средини. Десно су: Филип, Јаков Заведејев, Јуда, Симон Зилот, Матеј и Петар, а лево: Јован, Андреј, Јаков Алфејев, Матеј, Вартоломеј и Тома. Четврти ред садржи укупно дванаест композиција из циклуса Великих празника и Живота Богородице, у следећем редоследу: Силазак Светог духа, Преображење, Успење Богородице, Рођење Богородице, Ваведење Богородице, Рођење Христово, Сретење, Крштење, Благовести, Улазак у Јерусалим, Вазнесење Христово, Васкрсење, са Убрусом у средини. Изнад је Васкрсење Адамово-Силазак у ад, а над њим монументални и раскошно резбарени крст са Христовим распећем. Десно су Богородица и Свети Сава, лево Свети Јован и Свети Симеон Мироточиви.

17. З. Ивковић, М. Ђокић, *Иконостас цркве Вазнесења Христовога у Чачку*, Рашка баштина, 3, Краљево, 1988, 319-320.

Исак у рају (90×100 cm, без рама, *Ісаакъ.*), приказан је у пејзажу, фронтално у седећем положају. На крилима држи праведнике. Има седу косу и браду. Одевен је у тамноплаву хаљину и црвени огртач и има златан ореол. Поред њега протиче река Тигар (*Тигрисъ.*).

Аврам са Исаком (91×89 cm, *Авраамъ.*), у пејзажу у трочетвртинском профилу, приказан је у седећем положају. На левом крилу држи дечака Исака. Одевен је у црвену хаљину и тамноплави огртач. Поред протиче река Еуфрат (*Ефратъ.*). Има седу косу и браду и златан ореол.

Жрѣва Аврамова (90×88 cm, *Жрѣта Аврамова.*): у средишњем делу иконе Аврам држи дечака Исака са белим повезом преко очију и белом перизомом, на ломачи, и замахује да га усмрти ножем. Поред њега је анђео одевен у дугу тамноплаву хаљину, преко ње у зелену, који га левом руком хвата, а десном приводи овна. Аврам има седу косу и браду, а одевен је у црвену хаљину и тамноплави огртач.

Жрѣва Нојева (89×90 cm, *Жрѣта Нојева.*): на брду клечи Ноје испружених руку. На падини брда је постављен жртвеник. Иза Ноја стоје његови синови. Изнад у облаку приказан је Бог отац у зеленој хаљини и тамноцрвеном огртачу. Ноје има седу косу и браду, одевен је у тамноплаву хаљину и црвени огртач.

Праведни разбојник (91×90 cm, *Разбойникъ.*), представљен је у стојећем ставу, у пејзажу. Има црну косу. Преко бедара пребачена је бела перизома, а огрнут је црвеним огртачем. У рукама држи дуг крст. Поред протиче река (*Геонъ.*). Има златан ореол.

Јаков у рају (90×85 cm, *Јаковъ.*), у пејзажу, приказан је фронтално у седећем ставу. Има седу косу и браду. Одевен је у тамноцрвену хаљину и тамноплави огртач. На крилу држи душе праведника. Поред њега протиче река (*Фисонъ.*).

Павловић је често на парапетима обрађивао сцене из Старог завета, где се видело његово оскудно знање у компоновању фигуре.¹⁸ Још од почетка седме деценије XVIII века на парапетима испод престоних икона, под руским утицајем, појављују се старозаветне сцене.¹⁹

Благовесѣи су насликане у два издужена овала на царским дверима: Богородица на левој и арханђео Гаврило на десној страни. Представа је иконографски уобичајена и означена као (*Благовѣщеніе Прѣдѣлы Бѣи.*). У распореду иконографских садржаја ово средишње место има дубоко симболично значење, а у исто време се повезује и са другим

18. П. Васић, нав. дело, 23.

19. М. Лесек, *Барокно сликарство у Срему*, Нови Сад, 2001, 48.

призорима распоређеним по средишњој вертикали на иконостасу Благовести-Васкрсење-Распеће на врху иконостаса.

Богородица (68×26,5 cm, МР. О^в), у клечећем ставу, пред пултом, погледа упртог према отвореном јеванђељу, смештена је у амбијент дефинисан намештајем и архитектуром. Обучена је у тамноплаву хаљину и тамноцрвени огртач и има златан ореол. Светлосни зрак и голуб у њему падају на њу.

Арханђео Гаврило (67×26,5 cm, Г.), окренут полулево, обучен у белу хаљину са црвеним појасом преко ње, десном руком благосиља, а у левој држи крин. У лакој покрету како се, иначе, приказује у XIX веку. Младолик, широког лица, са таласастом косом слободно пуштеном преко рамена, смештен је на облаку, у апстрактан простор. Изнад је Бог отац (О^{ВН}), који десном руком благосиља. Бог отац се укључује у представе Благовести под утицајем Псеудо-Бонавентуриних медитација, где су описани догађаји који су претходили тренутку Христове инкарнације.²⁰ На царским дверима се истиче резбарени преплет винове лозе са гроздовима. Тај стари еухаристички мотив, преузет са сликаних и дуборезних украса XVII и XVIII века у Светој Гори и јужним областима Балкана, јавља се често у црквеном сликарству предустаничког раздобља, а и касније у обновљеној Србији.²¹ Ружа на царским дверима српских иконостаса везана је за шира значења. Она је превасходно симбол Богородичиног девичанства. У стабљикама лозе са гроздовима и уз помоћ руже, сажета је тематика инкарнације и саможртвовања Христа ради искупљења људског рода, као и Богородичине улоге у економији спасења. На врху двери у плавом кругу је златна Мојсијева звезда са Свевидећим оком у средини. Изнад је мали крст обојен златом.

За израду иконостаса владика Никифор Максимовић је поклонио 50 дуката у фебруару 1846. године.²² Од тог новца плаћена је израда царских двери, на чијем јужном крилу је сачуван натпис о години сликања велике иконописне целине и личном учешћу ужичког епископа:

„*Сіе двери приложи гднн епскпъ ужичкій никифоръ максимовићъ у чачанску цркву лѣта хрстова 1846*“

20. М. Тимотијевић, *Свејло као симбол на њредсїавама Благовестїи у срїској умейностїи XVIII века*, Свеска друштва историчара уметности Србије, 16, Београд, 1985, 58.

21. Б. Вујовић, *Умейностїи обновљене Србије*, 192.

22. Р. Бојовић, О. Марковић, Д. Рајић, нав. дело, 7.

На северним дверима у истом реду приказан је Арханђео Михаило, а на јужним архиђакон Стефан.

Арханђео Михаило (151×72 cm, *СѢ́ЫЙ АРХИСТРА́ТЫГЪ МИХАИЛЪ*) је на смеђој позадини приказан са огњеним мачем у десној и теразијама у левој руци. Представљен је у стојећем ставу, обучен у зелену хаљину и тамноцрвени огртач и има златан оклоп украшен људским ликом. Стоји на умрлом трговцу који има чалму на глави, и његову душу, коју демон покушава да одвуче, мери на својим теразијама. То је пандан западњачке игре смрти, коју Павловић увек представља на северним дверима својих иконостаса. Арханђео Михаило је био омиљен светитељ код Цинцара, па је од њих и прихватио ову тему, која је на западу само сажета у његову победу над демоном.²³ Варирао је ову тему, диференцирајући само покрет арханђела Михаила који је на ранијим иконама en face, а на каснијим приказан у тричетврти, окренут удесно. И умрли трговац је на неким дверима приказан без чалме (Кисилево), а касније по правилу са чалмом.²⁴

Свѣѣи архиђакон Сѣефан (150×71 cm, *СѢ́ЫЙ АПЛЪ И АРХИДІАКОНЪ СѢЕФАНЪ*) представљен је фронтално у стојећем ставу, окренут полудесно. Испод црвеног стихара са плавом бордуром при дну провирује бела хаљина. Оивичен је златном декорисаном траком. У десној руци држи кадионицу, а у левој затворено јеванђеље и крај светлоплавог орара са златним крстовима који пада са левог рамена. У позадини се види црква. Изнад, на облацима, два херувима у златним хаљинама носе венац.

У другој зони су престоне иконе.

Свѣѣи Никола (135×95 cm, *СѢ́ЫЙ НИКОЛАЙ*), представљен је фронтално у стојећем ставу у раскошној архијерејској одежди са златном круном и ореолом на глави. Одевен је у дугу плаву хаљину, преко ње у црвену, и омофор украшен златом. У десној руци држи затворено јеванђеље, а у левој скиптар са две змије. О десној руци му виси набедреник, око врата ланац са крстом и панагија на којој је приказан Бог отац. У десном горњем углу насликан је Христос (*ІС ХС*) у црвеној хаљини и тамноплавом огртачу, у облацима, са затвореним јеванђељем у левој руци, а десном благосиља. У левом углу Богородица (*МР. ΘΥ*) из облака пружа обема рукама омофор украшен златним крстовима. Одевена је у тамноплаву хаљину и црвени мафорион. У позадини се види брод на мору.

23. П. Васић, нав. дело, 22.

24. П. Васић, нав. дело, 22.

Богородица са Христѿом (134×94 cm, $\tilde{\text{MP}}\tilde{\text{O}}\tilde{\text{X}}\tilde{\text{.}}$) је на плавој позадини, приказана како седи на раскошном златом декорисаном престолу, ногу ослоњених на подножник. Одевена је у тамноплаву хаљину и тамноцрвени богато орнаментисан мафорион. На глави јој је круна златом украшена и златни зракасти нимб. На њеном крилу седи мали Христос у белом хитону и црвеном химатиону. Десном благосиља, а у левој држи плаву земаљску куглу. Има златан нимб (OHN). Богородица у десној руци држи црвену ружу. У горњем делу иконе, лево и десно, лебде по три херувима. Статичан положај тела Богородице спојен је са благим, мирним изразом лица.

Исус Христѿос (134×96 cm, $\tilde{\text{I}}\tilde{\text{H}}\tilde{\text{C}}\tilde{\text{.}}\tilde{\text{X}}\tilde{\text{P}}\tilde{\text{I}}\tilde{\text{O}}\tilde{\text{S}}$) је приказан на плавој позадини као Цар царева и Велики архијереј на раскошном царском престолу украшеном златним стилизованим елементима. Одевен је у тамноплаву хаљину, а преко ње је тамноцрвена украшена ситном биљном орнаментиком. На глави му је тамноцрвена круна златом украшена и златни зракасти нимб. Око врата има ланац са крстом и панагију. Десном руком благосиља а у левој држи отворено јеванђеље са текстом:

„*ПРИДИТЕ БЛГОСВЕННИИ ѿЦА МО: ЕГѦ, НАСЛѢДНИ: ТЕ, О УГОТѦВАННОЕ ВАМЪ ЦРТВІЕ, ѿ СЛОЖЕНА МІРА, БЗЛАКАХАБѦ, И ДАСТЕ МИ ГАС: ТИ: БОЗЖАДАХ: СА, И НАПОИГТЕ: МА СТРАНЕЪ ВЪ ХЪ, И ВЕДОСТЕ МЕНЕ“:* МА ТЪКЕ С: ГД.²⁵

Бели омофор украшен је златним крстовима, а архијерејску одећу допуњује набедреник. У горњем левом и десном углу насликана су по три херувима. У позадини је отворено небо, означено белим облацима.

Свѣѿи Јован Прѣѿеча (133×94 cm, $\tilde{\text{C}}\tilde{\text{.}}\tilde{\text{I}}\tilde{\text{O}}\tilde{\text{V}}\tilde{\text{A}}\tilde{\text{N}}\tilde{\text{N}}\tilde{\text{.}}\tilde{\text{P}}\tilde{\text{R}}\tilde{\text{E}}\tilde{\text{T}}\tilde{\text{E}}\tilde{\text{C}}\tilde{\text{H}}\tilde{\text{A}}$) приказан је фронтално у стојећем ставу, у пејзажу. Обучен је у смеђу хаљину од камиље коже и тамнољубичасти огртач, врло драпиран и има златан ореол. У десној руци држи размотан бели свитак са текстом: „*ПОКАИТЕСА ПРИБЛИЖИ БОГА ЦРТ: ВІЕ НЕБЕСНОЕ. СЕ БО РЕЧЕН: НИ ІСАИЕМЪ ПРОРОКОМ ГЛАГОЛУЩИМ ГЛАСЪ ВОПИЮ: ШАГО ВЪ ПЪСТНИ.“*²⁶

У левој руци има крст преко кога је пребачен мањи свитак: „*СѢ АГНЕЦЪ СЖИ“*²⁷ Има златан ореол.

У уметничком погледу зона престоних икона на иконостасу чачанске цркве, представља најзначајнији и највиши сликарски домет који је у остварењу ове иконописне целине постигао Живко Павло-

25. Матеј, 25, 34.

26. Матеј, 3, 2.

27. Јован, 1, 29.

граму храма.³⁰ Фронталност Павловићевих фигура, код престоних икона или појединачних стојећих фигура, присутна је од раних радова. Касније се запажа ослобађање фигура, посебно на иконостасу крушевачке Лазарице.³¹ После тога се враћа строгости, тврдоћи свог уходаног препознатљивог рукописа.

Између апостола приказано је Крунисање Богородице (135×109 цм, *Света Троица*). У небеском простору је Богородица (*MP ΘX*), у клечећем положају, са прекрштеним рукама на грудима, у тамноплавој хаљини и тамноцрвеном огртачу. Изнад ње десно је Исус Христос (*ΩN*) у тамноцрвеној хаљини и тамноплавом огртачу, а лево Бог отац (*ΟΩN*) у зеленој хаљини, и тамноплавом огртачу, који спуштају круну на Богородичину главу. Христос у десној руци држи дугачки крст, а Бог отац десном додирује плаву земаљску куглу. Изнад њих је Свети дух у виду голуба (*ΟΩN*). Извесна статичност ликова ублажена је неким цртама лица Богородице и Христа, као и драперијом, која пада у богатим наборима. При дну иконе су два анђела: десни Богородици пружа скиптар, а леви струк крина симбол њене чистоте. Од средине XVIII века, као централна икона, укључује се и у тематски репертоар барокних иконостаса.³² У другој половини XVIII века мотив крунисања Богородице постаје редовно саставни део репертоара иконостаса у православним црквама на подручју Карловачке митрополије. Ова тема је под руским утицајем ушла у српску уметност у првој половини XVIII века.³³ Пре него што се појавила на иконостасима, била је прихваћена у зидном сликарству Карловачке митрополије. Од најранијих сачуваних примера је композиција Христифора Жефаровића са свода припрате цркве манастира Бођана, осликане између 1735. и 1737. године.³⁴ Сагледавана у ширим оквирима православног света, ова тема ће остати карактеристична за барокне иконостасе Карловачке митрополије. Крајем XVIII века, са критиком барокног пренаглашавања прославања Богородице, тема се све мање слика.³⁵ Она ће остати присутна у тематском репертоару иконостаса кроз цео XIX век. Посредством Карловачке митрополије, композиција се прихвата и на иконостасима обновљене Београдске митрополије, а потом Пећке патријаршије и

30. М. Тимотијевић, нав. дело, 367.

31. М. Чанак-Медић, З. Ивковић, нав. дело, 43.

32. М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Београд, 349.

33. М. Тимотијевић, *Света Троица крунишу Богородицу*, Зборник музеја Срема, 4, Сремска Митровица, 2000, 67.

34. М. Тимотијевић, нав. дело, 67.

35. М. Тимотијевић, нав. дело, 78.

слика се све до последњих деценија XIX века, када се све више критикује и коначно повлачи са иконостаса.³⁶

Између друге и треће зоне постављено је десет раскрыљених голубова, обојених сребром. У трећој зони су распоређене апостолске иконе, по шест са сваке стране.³⁷

Ајосѿол Филипѿ (ѿѿи. ап: Фѿлиптѿ.), обучен у тамноцрвену хаљину и зелени огртач, у десној руци држи затворено јеванђеље, а преко леве му је пребачен крај огртача. Изразито широко лице уоквирено је танком траком смеђе косе. Очи су му размакнуте, обрве овалне. Стоји на облацима.

Ајосѿол Јаков Заведејев (ѿѿи. ап: Јаковѿ. Зеведѿевѿ.), окренут полудесно, обучен је у зелену хаљину и црвени огртач. У десној руци држи смотан свитак, а левом придржава огртач, богато драпиран. Представљен је као млађи мушкарац смеђе косе.

Ајосѿол Јуда (ѿѿи. ап: Јуда братѿ. Ђожи.) окренут полуполево, на себи има црвену хаљину и тамноплави огртач, у рукама држи отворено јеванђеље. Има смеђу косу и браду. Стоји на облацима.

Ајосѿол Симон Зилоѿ (ѿѿи. ап: Симонѿ. Зилотѿ.), окренут полуполево, обучен у црвену хаљину и тамноплави огртач, у десној руци држи перо, а у левој затворено јеванђеље. Приказан је као зрео мушкарац смеђе косе и браде.

Ајосѿол и јеванђелисѿи Маѿеј (ѿѿи. ап: и еѿ: Матѿеј.), окренут полуполево, обучен у тамноцрвену хаљину и тамнозелени огртач, у рукама држи затворено јеванђеље. Представљен је као старији мушкарац седе косе и браде.

Ајосѿол Пеѿтар (ѿѿи. ап: Петрѿ.), обучен у тамнозелену хаљину и црвени огртач, у десној руци држи затворено јеванђеље, а у левој кључеве. Представљен је као старији мушкарац седе косе и браде, окренут полуполево.

Ајосѿол и јеванђелисѿи Јован (ѿѿи. ап: и еѿ: Јованнѿ.), приказан у трочетвртинском профилу са пером у десној руци, обучен је у тамноцрвену хаљину и тамноплави огртач. У левој руци држи размотан свитак са текстом: „Вѿ начель вѿѿ слово, и слово бѿѿ кѿ бѿѿ и вѿѿ вѿ слово. сеѿ бѿѿ и сконн кѿ вѿѿ, вса тѿѿмѿ виша., и везѿ него ничто же вистѿ, еже вистѿ ... ѿ маѿна глава а:“. Има седу косу и браду.

36. Исти, 79.

37. Највише зоне икона, због свог положаја, нису биле доступне мерењу.

Ајосѿол Андреј (Ѓѿи. ап: андрей), окренут је полудесно, приказан као старији мушкарац смеђе косе и браде. Обучен је у тамнозелену хаљину и тамноплави огртач, у рукама држи крст.

Ајосѿол Јаков Алфејев (Ѓѿи. ап: Јаковъ алфеовъ.), окренут полудесно, обучен у тамнозелену хаљину и тамноплави огртач, у десној руци држи отворено јеванђеље, а у левој штап. Представљен је као зрео мушкарац смеђе косе и браде.

Ајосѿол и јеванђелисѿи Маѿеј (Ѓѿи. ап: маѿѿ), обучен у тамноцрвену хаљину и окер огртач, у рукама држи затворено јеванђеље. Има смеђу косу и браду. Окренут је полудесно.

Ајосѿол Варѿоломеј (Ѓѿи. ап: вартоломей) је приказан у трочетвртинском профилу, обучен у тамнозелену хаљину и тамноплави огртач. У десној руци држи затворено јеванђеље, а леву је подигао. Приказан је као млађи мушкарац смеђе косе и браде.

Ајосѿол Тома (Ѓѿи. ап: тома.), окренут полудесно, обучен у тамноплаву хаљину и црвени огртач, у рукама држи затворено јеванђеље. Представљен је као млађи мушкарац смеђе косе.

Распоред апостолског реда је уобичајен. Сви апостоли су насликани у целој фигури на плавој позадини, у правоугаоним пољима. Представљени у апстрактан простор, стоје на облацима, познатом симболу небеског одредишта. Њихова физиономија појављује се у распону од младоликних до ликова зрелог доба. Варирање поза је минимално, тако да једини покрет на слици ствара благо усталасана драперија. Високо чело, благ поглед и лепота лица изражавају продуховљене мисаоне ликове.

Простор између треће и четврте зоне декорисан је стилизованом златном виновом лозом са црвеним и плаво обојеним гроздовима.

У четвртој зони приказане су композиције из циклуса Великих празника и Живота Богородице. Циклус Великих празника је своје место на иконостасу, логичан распоред и симболику добио током четрдесетих година XVIII века у Карловачкој митрополији посредовањем украјинских мајстора,³⁸ мада се у областима обновљене Пећке патријаршије среће и раније.

Силазак Свѿѿоѿ духа (Сошествіе Сѿаго Дѿха): у соби седи у полукругу дванаест апостола. У средини је Богородица (Мр.ѿх.), одевена у тамноплаву хаљину и златан мафорион. У врху собе је Свети дух у об-

38. М. Тимотијевић, *Иконографија Великих празника у српској барокној уметности*, ЗЛУМС, 25, Нови Сад, 1989, 95-132.

лику голуба. Око њега бљешти јарка светлост, а из ње излазе огњени језици и спуштају се на сваког апостола.

Преображење (Преображеніе Хрѣтово): једноставна варијанта уобичајене композиционе схеме са сценом Преображења, где се Христос (Іс. Хр.) појављује у фронталном ставу, раширених руку на Тавору са Мојсијем и Илијом и апостолима који су попадали од страха (Петар, Јаков, Јован) у доњем делу иконе. Христос је у молитвеном расположењу, обучен у белу хаљину, плави огртач и златни нимб. Иза Христа благо исијава његова преобразена светлост. Сцена је и психолошки добро обрађена, осећају се драматика и заустављен покрет. Доњи део композиције чини, зеленом бојом, сликани Тавор, његово подножје где се налазе три клечеће фигуре Христових ученика.

Успјење Богородице (Успеніе Бѣды): у средишњем делу је одар са уснулом Богородицом, иза којег стоје архиепископи, а са стране су постављени апостоли. У горњем делу композиције је Христос (Іс. Хр.) на облацима, у црвеној хаљини и тамноплавом огртачу, са Богородичином душом у наручју. Лево и десно у облацима приказан је по један анђео. Представа је оживљена апокрифном епизодом која се помиње у проповеди Псеудо-Јована Јеванђелисте. Испред Богородичиног одра је анђео у зеленој хаљини, преко које је златна, који се спрема да мачем одсече руке Јеврејину Јефонији, који је хтео да преврне одар са Богородицом. У највећем броју примера телесно узношење Богородице на небо је укључено у представу њеног Успења. Обично се на истој композицији, изнад Богородице на одру, слика и њена мала фигура, која се успиње на небо. Она стоји у облацима са рукама испруженим према Христу који је прихвата. Богородицу прате два анђела. Овакво решење Богородичиног успења настаје у украјинској уметности и често се среће у току XVII века.³⁹

Рођење Богородице (Рождество Бѣды): у дому, света Ана седи на постељи, одевена у црвену хаљину и тамнозелени мафорион. Две девојке су са десне стране. Прва служавка клечи поред новорођенчета, а друга носи посуду са водом. Јосиф је у тамноплавој хаљини и црвеном огртачу.

Ваведење Богородице (Входъ Бѣды): у храму, на вратима стоји пророк Захарија у тамнозеленој хаљини преко које је златна, пруживши руке пресветој Марији, трогодишњој девојчици која стоји испред, пружајући му ручице. Богородица је одевена у тамноплаву хаљину и там-

39. М. Тимотијевић, нав. дело, 126.

ноцрвени мафорион. Иза ње се Јоаким у тамноплавој хаљини и црвеном огртачу и Ана у тамнозеленој хаљини, гледају а испред њих стоје девојке са свећама. Израз лица трогодишње девојчице је сувише озбиљан, црте лица превише изражене, као да не одговарају њеном узрасту. У колористичкој обради овог призора преовлађују земљане боје, окери, мрке, понегде са акцентима црвене, светложуте, светломаслинасте.

Рођење Христово (Рождество Христово): испред пећине у јаслама лежи младенац Христос, повијен у пелене. Иза је Богородица до појаса одевена у тамноплаву хаљину и тамноцрвени мафорион, а са десне Јосиф у црвеној хаљини и тамноплавом огртачу, изнад Христове главе. Испред јасала во и магарац посматрају Христа и подсећају на пасторални карактер догађаја. Пастир у црвеној хаљини и тамноплавом огртачу са леве стране пећине држи јагње, други, у црвеној хаљини, гледа у небо, одакле га благосиља анђео. Над пећином су још два анђела у облацима, који држе белу траку са текстом: „*СЛАВА ВО ВИШНИКЪ БГ҃У ВОСПѢДИТЕ ЛЮДИЕ ДНЕС ХР҃*“. Ове анђеоске фигуре су сликане у сасвим светлом тону, скоро монохромно, док фигуре у доњем делу иконе имају наглашене контуре и богату валерску градацију.

Сређење (Срѣтеніе Гднѣ.): у композицији су присутни Симеон Богопримац одевен у црвену хаљину, а преко ње зелену и тамноплави огртач, који пружа Христа (І҃с. Хр҃). Богородици. Ана и Јосиф су са два голуба. Ана је одевена у тамноплаву хаљину и тамноцрвени мафорион, а Јосиф у црвену хаљину и тамноплави огртач. Представљена је сцена доношења малог Христа у храм, односно његово увођење у живот црквене заједнице. Цео приказ је сликан у изразито пријатном, топлим тоналитету, у којем преовладавају ружичаста, окер и мрка боја. На овој икони Павловић је са посебном пажњом сликао ликове који су схваћени портретски.

Крштење (Крещеніе Гднѣ.): у центру композиције Христос (Іс. Хр҃с.) стоји у Јордану. Има пребачену окер перизому преко бедара, а руке је прекрстио на грудима. Лево на обали стоји Јован Крститељ, у левој руци држи дугачак штап са крстом, на којем је увијена бела лента са натписом: „*Се агнецаъ вжи*“⁴⁰. На другој обали стоје два анђела, који у ритуалу крштења врше службу ђакона. Први анђео је у зеленој хаљини, преко ње црвеној, а други у плавој хаљини. У сегменту неба насликан је Свети дух у облику голуба. У горњем делу композиције, у облацима је Бог отац (ӨШН) у златној хаљини и плавом огртачу. Јован

40. Јован, 1, 29.

је приказан у стојећем ставу, у пејзажу којим доминира река Јордан. Обучен је у хаљину од камиље коже и тамноплави, врло драпиран огртач.

Из небеске светлости, која се шири у горњем делу композиције, појављује се лебдећа фигура Бога оца који благосиља чин крштења, а испод облака, над Христовом главом је Свети дух у облику белог голуба. Овако иконографско решење представе свете тајне крштења је створено у српској уметности још у XVIII веку, у доба барока, а на основу украјинско-руског предлошка.⁴¹

Благовесѝи (Благовѣщеніе Бѣци): догађај је смештен у јерусалимски храм. Арханђео Гаврило десном руком показује на светлосни зрак у коме је голуб који пада на Богородицу, а у левој држи крин, прецизно дефинисан атрибут њеног безгрешног зачећа, и даје га Богородици. Арханђео је одевен у тамноплаву хаљину, краћу тамноцрвену и тамнозелени огртач. Стоји на облацима. Богородица (МР.ѠХ.) пружа руке према арханђелу Гаврилу. Одевена је у тамноплаву хаљину, украшену ситним биљним орнаментом и тамноцрвени мафорион. На пулту, испред ње је отворено јеванђеље. Светлосни зрак са голубом Светог духа који лети према Богородици, појављује се на представама Благовести од времена ранохришћанске уметности.⁴²

Представом Благовести визуелизује се учење о Христовој инкарнацији и, уједно, идеја о Богородичином безгрешном зачећу.⁴³

Улазак у Јерусалим (Цвѣтоносіе): насликан је град у позадини и Христос (Иис. Хрс.) који јаше на магарцу, у пратњи апостола и благосиља. Одевен је у црвену хаљину и тамноплави огртач и има златни нимб (ѠWN). Испред Христа је јеврејски народ, који га свечано дочекује препознајући у њему цара израиљског. Није изостављена ни наративна епизода у којој дечак одсеца гране на дрвету, у позадини.

Вазнесење Христѡво (Вознесеніе Хрѡтово): Христос (Иис. Хрс.) раширених руку, у златној хаљини и плавом огртачу узноси се на облацима и апостоли од којих неки клече а неки стоје лево и десно у дну сцене и са чуђењем гледају увис, подигавши руке. Усред њих је Богородица (МР.ѠХ.) у плавој хаљини и тамноцрвеном мафориону, гледа горе. Лево и десно од Христа два анђела у белим облацима показују апостолима Христа, који се узноси на небо стојећи на облацима.

41. М. Тимотијевић, *Иконографија Великих ѡразника у српској барокној уметности*, 103-107.

42. М. Тимотијевић, *Свейло као симбол*, 59.

43. Б. Вујовић, *Саборна црква у Београду*, Београд, 1996, 86.

На сцени Вазнесења Христовог присутни су мир и достојанство, задржавајући једноставну структуру и строгу геометризацију. Израз мирног чуђења и побожности огледа се на лицима апостола. Развучену композицију повезује јединствена драмска радња.

Васкрсење (Воскресеніе Хротова): Христово наго тело у облацима, обавијено перизомом, доминира сценом. Насликан је тренутак Христовог тријумфалног излетања, васкрсења из гробнице, чији поклопац отвара анђео у зеленој хаљини, док војници дремају наслоњени на гроб. Христос (Ис. Хр.) се јавља над самом гробницом, у великом сјају, у десној руци држи заставу победе над смрћу и злом:

ІС ХС
НН ІА

Стражар на десној страни је у тамноплавој хаљини, окер панцирној кошуљи и тамноцрвеном огртачу, са копљем у десној руци и левом подигнутом. На левој страни стражар је одевен у зелену хаљину, преко ње је окер и црвени огртач, из десне руке му испада копље, а левом прикрива очи, заслепљен светлошћу васкрслог „Сунца правде“. Трећи стражар у окер хаљини је приспао на гробници.

У сликању Великих празника Павловић је тешко савладавао сложеност проблеме композиције, перспективе, фигуре у покрету, скраћењу, профили. Више пажње посвећивао је лицима и декоративним детаљима намештаја, одежди.⁴⁴

У средини, између Великих празника приказан је *Убрус*, нерукостворени образ Христов. У централном делу раширено бело платно са Христовим ликом (ΘΩΝ) држе два анђела. Одевени су у зелене хаљине и преко њих тамноцрвене. Представа је сликана по узору на руске портативне иконе, које се често срећу у црквама обновљене Београдске митрополије.

Васкрсење Адмово – Силазак у ад (Воскресеніе Адмово), у централном делу иконе, чији је горњи део лучно обликован, на крсту стоји Исус Христос (ІС: ХС:). Фронтално приказан, одевен је у црвену хаљину и тамноплави огртач. Десном руком вуче Адама одевеног у зелену хаљину, а у левој држи дугачак штап са крстом. Ева је у тамноцрвеној хаљини и зеленој преко ње.

Највиши завршни део иконостаса чини крст са приказом Христовог распећа, богато орнаментисан. Христос је распет на крсту, а његово

44. М. Чанак-Медић, З. Ивковић, нав. дело, 50; З. Ивковић, *Иконостас цркве у Чачку, у: Богородица градачка у историји српског народа*, Чачак, 1993, 233.

наго тело прекривено је белом перизомом преко бедара. Глава му је нагнута на десну страну, очи затворене, а обрве изражавају бол. Праменови косе пали су на рамена. Инкарнат је окер ружичаст са руменим сенкама на лицу, у пределу обрва, носа и врата. У лучним завршецима кракова крста симболи јеванђелиста су смештени у тролисте, златом уоквирене. Горе је анђео, доле орао, десно бик и лево лав. На врху крста је раскриљени голуб, сребром обојен, као завршни дуборезни акценат.

Десно од Распећа је икона са приказом *Богородице*. Богородица (МР. ΘΥ.) је одевена у тамноплаву хаљину и тамноцрвени мафорион. Десну руку је испружила, а у левој на грудима држи марамицу. У позадини се види црква.

Лево од распетог Христа је *Свети Јован Богослов*. Стојећа фигура (С: ΙΩΑΝΝ̄ ΒΟΓΟΣΛΩΒ̄) окренута полудесно, са златним ореолом. Приказан је у тамнозеленој хаљини и црвеном огртачу. Десна рука му је на грудима, а леву је испружио. У позадини се види црква.

Десно од Богородице приказан је *Свети Сава* у стојећој фигури. Одевен је у белу хаљину, преко ње плаву оивичену златном траком. Омофор је украшен крстовима. Десном руком благосиља и о њој висе набедреник а у левој држи жезло. На глави му је круна украшена златом.

На крају је *Свети Симеон Мироточиви* (С: ΣΙΜΕΩΝ̄ ΜΙΡΟΤΟΧΙΒΙ), фронтално представљен, са крстом у десној и бројаницама у левој руци. Одевен је у браон хаљину и црни огртач. Владарске инсигније, као симболи презирања земаљске таштине, приказани су поред његових ногу (круна и скиптар). Свети Сава је насликан у архијерејској, а Свети Симеон Мироточиви у монашкој одећи, што их истиче као зачетнике пуног живота цркве.

Од средине XVIII века долази до промене изгледа олтарских преграда које расту у висину примајући нову тематику. У репертоар иконостаса постепено улазе Срби светитељи чији је култ био раширен током XVIII века на подручју Карловачке митрополије.⁴⁵ До развоја култова српских владара и светитеља долази после сеобе под Арсенијем IV Јовановићем – Шакабентом. Тада се повезују два култа: стари немањићи, који је био развијен у средњовековним манастирима, са култом последњих деспота Бранковића. Спајање ова два култа представљало је учвршћење везе Карловачке митрополије са старим српским духовним центром – Пећком патријаршијом.⁴⁶

45. М. Лесек, нав. дело, 46

46. М. Лесек, нав. дело, 46

Свети Сава и Свети Симеон Мироточиви, постављени уз крст на врху иконостаса, постају најодабранији посредници који ступају пред Христа као заступници српског народа. Сликање српских светаца у XIX веку био је само један од прилога буђења националног духа помоћу ширења култа наших предака.⁴⁷ Присуство два српска светитеља на врху иконостаса може бити посебна жеља наручиоца.

После велике обнове коју су извршили књаз Милош и господар Јован Обреновић на архитектури чачанске цркве до 1834. године, уређење њене унутрашњости, деценију касније, преузео је Никифор Максимовић, епископ ужички. И поред неслагања са политиком књаза Милоша и Јована Обреновића, овај учен човек, ктитор, добротвор оставио је у црквеној, просветној и културној историји Чачка значајан траг. Био је сарадник Његоша и Вука Караџића, члан Друштва српске словесности. Заслужан је за развој цркве и просвете у Чачку.⁴⁸ Са Јованом Обреновићем учествовао је у изградњи основне школе, а захваљујући њима Чачак је 1837. године добио гимназију, која је тада основана у још само два епископска седишта у Србији: у Шапцу и Зајечару. Епископ је обновио цркве у Чачку, Ужицу и манастир Сретење на Овчару. Чак је, и својим тестаментом, оставио новац за обнову храмова. Изградњу конака отпочео је 1836, на месту садашње зграде Гимназије у Чачку, а завршио 1837. Да би ојачао економску моћ цркве, Никифор Максимовић је касније, поред конака, подигао гостионицу и четири локала.⁴⁹

С обзиром на његову ктиторску активност, након обнове архитектуре храма, преузео је бригу о уређењу унутрашњости, посебно иконостаса, и има много удела у компоновању и његовој иконографији.

Код избора сликара, епископова реч је била пресудна. Веома је ценио Молера из Пожаревца, Живка Павловића, и имао разумевања за традиционализам и конзервативност у његовом сликарству. После Павловићевих радова у манастиру Сретењу овчарском, црквама у Чачку, Трнави (чачанској) и Ариљу препоручио га је за осликавање пожешког храма.

Уобичајен, одређен избор програма у иконографији икона, зависили су и од самог уметника. Од свих иконостаса које је Павловић сликао, чачански је највећи и један од најрепрезентативнијих.

47. Ј. Павловић, *Сликарство и наџици Живка Павловића а у Немањиној Сџуденици*, VIMINACIUM. Зборник радова Народног музеја, 6, Пожаревац, 1991, 122.

48. В. Марковић, Т. Вукосављевић, нав. дело, 119-151.

49. М. Радовановић, *Богородица Градачка у урбанистичкој сџрукџури Чачка*, у: Богородица градачка у историји српског народа, Чачак, 1993, 216.

У погледу тематског репертоара и иконографије овај иконостас не доноси значајне новине. Архаични иконографски репертоар тема прате архаичне стилске карактеристике. Графички елементи цртежа и злато удружују се са јаким колоритом, у коме преовладава однос црвено-зелено, црвено-плаво, плаво-зелено. Присутна је тежња ка постизању пластичности волумена приликом сликања инкарната, док су драперије, узнемираних линија, сликане без претензија да прате покрет.

Скоро на свим иконостасима на северним дверима слика арханђела Михаила како на теразијама мери душу умрлог, кога демон покушава да одвуче. Овако развијена реалистичка представа потврда је цинцарских утицаја и присуства виђених решења сликара Арсенија Јакшића и Георгија Бакаловића. Тежња да се прилагоди новом, под утицајем савременика Димитрија Аврамовића, примећује се у иконографском распореду. Свету Тројицу заменио је католичком темом Крунисање Богородице, иако одан византијској оријентацији. У стилском сазревању није отишао даље.

Особеност репертоара Живка Павловића у избору тема свакако су и старозаветни призори на паралетним плочама. На иконостасима и у Чачку и у Лазарици, у циклусу Великих празника, убачене су две иконе из живота Богородице: Рођење и Ваведење.

На престоним иконама приметан је развитак зрелости уметничког израза. Брижљивом ликовном обрадом престоним иконама дат је посебан значај. Истакнуте су да привуку поглед верника и задиве раскошном представом насликаних светитеља. И Богородица и Христос приказани су на златном престолу, украшеном стилизованим биљним геометријским орнаментима. И поред релативно доброг цртежа, фигуре Христа и Богородице дате су круто и статично, с наглашеним хармонијама топлог и звучног колорита.

Чачанске престоне иконе, па и остали делови ове иконописне целине, иконографски и стилски најближи су иконама на студеничком иконостасу (1843-46) и на иконостасу у Лазарици (1844).⁵⁰ Имају и одређене сродности са престоним иконама из цркве манастира Сретења на Овчару и храма Светог Николе у Брезови код Ивањице. Павловићеве иконе из Чачка, Студенице, Сретења, Брезове,⁵¹ Лазарице и За-

50. В. Ристић, *Лазарица и крушевачки жрад*, Крушевац, 2001, 66.

51. М. Шаkota, Р Станић, *Иконе и иконописаци*, Благо манастира Студенице, Београд, 1988, 237.

ове, не само што се сврставају у његова најбоља остварења, већ имају изузетан значај за сагледавање уметничког развоја овог сликара.⁵²

Кад је прихватио да слика иконостасе на подручју епархије ужичког владике Никифора Максимовића, молер пожаревачки је почео полако да напушта пресахле поствизантијске иконографске-стилске предлошке. Био је између строгих захтева тадашње конзервативне црквене клијентеле и сопствених жеља да се приближи „академичким“ образцима. У своја дела, заснована на поствизантијском концепту, принуђен да поштује укус наручилаца, уносио је по неки елемент из ликовног света уметника школованих у академијама аустријске империје.

Скромно сликарско образовање није му дозволило да битније развије своје склоности ка усвајању и прихватању нових идејних и стилских оријентација које су све више освајале српско црквено сликарство. Најсигурнији је био кад се кретао у оквирима зографског сликарства.

Чачанске иконе, које је сликао са жељом да изађе из тих оквира, иконографским појединостима и слободним бојеним односима сведоче о иконопишчевој немоћи да се приближи новим тенденцијама. Није успео да досегне ниво својих савременика који су се ослободили стега ретардираних јужно-барокних иконописних схватања и укључили у нове токове западноевропске уметности.

Богатим репертоаром стилизованих орнамената, занатски врло добро изведених, иконостас је као декоративно пластична целина сведен на живописне ефекте и допадљивост. Аутор дубореза је вероватно Никола Јанковић, иконописац из Охрида.

Резбарени фризови биљне орнаментике, бојени и прекривени сребрним и златним листићима, доприносе утиску раскоши.

Живко Павловић је иконописне представе вешто уклопио у раскошне и богате, златом и сребром украшене, декоративно-орнаменталне површине.

Павловићево сликарство представља оригиналан и особен израз у оквиру српског сликарства XIX века. Услед недостатка академског образовања, он није могао да се суштински измени и зато је остао забележен као представник конзервативног сликарства.⁵³

Умро је између 1. децембра 1850. и 2. јула 1851. у Крушевцу или у Марковцу, где је био уговорио нов посао.⁵⁴

52. В. Касалица, нав. дело, 244.

53. П. Васић, *Уметничка иконографија*, 198.

54. П. Васић, нав. дело, 198.

Сликарство иконостаса цркве Вазнесења Христовог у Чачку, иако не високих димензија, има културно-историјску и ликовну вредност, уз то је и особено за шире подручје у унутрашњости Србије.

Павловић је ово своје дело вешто уклопио у целину простора, не реметећи његову узвишеност, али је иконостас остао средишњи уметничко-декоративни мотив ентеријера и застор који разграничава олтар од наоса и као духовна окосница упућује човека да са земаљског света упути поглед и дух у небеску сферу.⁵⁵

ICONOSTASIS OF THE CHURCH OF CHRIST ASCENSION IN CACAK

The works on making the iconostasis started with the support of metropolitan Petar Jovanovic in 1841. The iconostasis was painted by Zivko Pavlovic from Pozarevac in 1846.

Stylishness of Cacak iconostasis, the choice of the artist who had a high reputation in Serbia at that time, show that it was ordered by someone who knew very well how it affected the believers in the bishop centre. That was, probably, Bishop Nikifor Maksimovic – Vukosavljevic of Uzice (1788-1853). In the memory of people he remained as a person who was a great builder, donor, restorer of empty, neglected Ovcar-Kablar monasteries, he was also responsible for development of Cacak and the work of Cacak Grammar School.

The iconostasis belongs to the type of developed altar partition. Within five painted zones, in the finely engraved tissue of the altar partition, there are 48 separate icons. Engraving, together with the wooden construction which carries icons belong to the first half of the XIX century. These exceptional decorations were probably work of art of zoograph Nikola Jankovic from Ohrid, whose name is mentioned in the correspondence of bishop Nikifor with church in Pozega. Gilding of engraved motifs was carried out with great knowledge and skilfully in the sense of craftsmanship and artistry.

The schedule of the icons is as follows: in parapet plaques there are scenes from the Old Testament: Isak u raju sa dusama pravednika (Isaac with the souls of the righteous in Paradise), Avram privodi Isaka na zrtvu (Abram sacrifices Isaac), Zrtva Adamova (Abram's sacrifice), Zrtva Nojeva (Noel's sacrifice), Pravedni razbojnik u raju (Righteous outlaw in Paradise), Jakov u raju sa dusama pravednika

55. Б. Вујовић, *Саборна црква*, 71.

(Jacob in Paradise with the souls of the righteous). Above them are capital icons: Sveti Nikola (Saint Nicholas), Bogorodica sa Hristom (Virgin Maria with Christ), Isus Hristos (Jesus Christ), Sveti Jovan Krstitelj (Saint John the Baptist). On the right we can see Sveti Djordje (Saint George) and Sveti Dimitrije (Saint Demetrius), and on the left Sveta tri Jerarha (Three Saint Bishops). In the middle, we can see Blagovesti (Annunciation). On the north door there are Arhandjel Mihailo (Archangel Michael) and, on the south Arhidjakon Stefan (Archdeacon Stephen).

In the third zone, there are apostle icons, six on each side and Krunisanje Bogorodice (Crowning of Mother of God) in the middle. On the right are Philip, Jacob Zavedejev, Judah, Simon Zealot, Mathews, and Peter, and on the left: John, Andrei, Jacob Alfejev, Mathews, Bartholomew and Tom. The fourth row consists of twelve compositions from the cycle of Big holidays and the Virgin's life in the following sequence: Silazak Svetog Duha (Holy Ghost's Coming down), Preobrazenje (Transfiguration), Uspenje Bogorodice (Virgin's Ascension), Rodjenje Bogorodice (Mother of God's birth), Vavedenje Bogorodice (Mother of God's Vavedenje), Rodjenje Hristovo (Christ's birth), Sretenje, Krstenje (Baptism), Blagovesti (Annunciation), Ulazak u Jerusalim (Entering Jerusalem), Vaznesenje Hristovo (Christ Assumption), Uskrsnuce (Resurrection), sa Ubrusom u sredini (with the Towel in the middle). Above them is Vaskrsenje Adamovo-Silazak u ad (Resurrection of Adam.Going Down to Hell), and above it there is monumental and lavishly engraved cross with Hristovo raspece (Christ Crucifixion). On the right is Bogorodica (Mother of God) and Sveti Sava (Saint Sava), on the left there are Sveti Jovan (Saint John) and Sveti Simeon Mirotocivi (Saint Simon Mirotocivi).

Among all iconostasis painted by Pavlovic, Cacak iconostasis is one of the biggest and most representative.

The exceptionality of Pavlovic's choice of themes is for sure scenes from the Old Testament on parapet plaques. There are two iconos from the life of the Virgin: Birth and Vavedenje in iconostasis in Cacak and Lazarica.

We can also notice development of art expression in capital icons.

The capital icons from Cacak iconostasis are most similar to the icons in iconostasis of Studenica (1843-46) and Lazarica (1844). There also some similarities with capital icons from monastery Sretenje in Ovcara and temple of Saint Nicholas in Brezova, near Ivanjica. Pavlovic's icons from Cacak, Studenica, Sretenje, Brezova, Lazarica and Zaova present his best creations and they are significant in artistic development of this painter.

Painting of the iconostasis of Christ Vaznesenje church in Cacak also has cultural and historical as well as artistic value and it is special for the larger area in the province region of Serbia.

Delfina Rajić

ICONOSTASE DE L'ÉGLISE DE L'ASCENSION À TCHATCHAK

La réalisation de l'iconostase commença en 1841, avec le soutien du métropolitain Petar Jovanović. Les icônes ne furent exécutées qu'en 1846 par Živko Pavlović, originaire de Požarevac.

L'aspect imposant de l'iconostase de Tchatchak, l'unité du style, le choix de l'artiste qui, dans la Serbie de l'époque, jouissait d'une excellente réputation, montrent que celui qui l'avait commandée savait quel effet elle allait produire sur les fidèles du diocèse. Ce fut, selon toute apparence, l'évêque d'Užice, Nicéphore Maksimović-Vukosavljević (1788-1853). Celui-ci est resté dans la mémoire du peuple comme grand donateur, rénovateur des monastères désertés de l'Ovčar et du Kablar et promoteur du développement de Tchatchak et du fonctionnement du Lycée de la ville.

L'iconostase appartient au type de cloison du sanctuaire étendue. Dans cinq zones de peintures, insérées dans un tissu somptueusement sculpté de la cloison du sanctuaire, figurent quarante-huit icônes isolées. La sculpture sur bois et l'armature de l'iconostase, également en bois, qui soutient les icônes, remontent à la première moitié du XIXe siècle. Le caractère décoratif de cet ensemble imposant est à attribuer, selon toute apparence, au zographe Nicolas Janković, originaire d'Ohrid, que l'évêque Nicéphore mentionne dans sa correspondance avec l'église de Požega. Ce zographe était formé dans la meilleure tradition de Debar et possédait à merveille le métier de sculpteur sur bois. Il exécuta le dorage des motifs sculptés avec une connaissance exceptionnelle de cette technique et avec un haut degré d'habileté artisanale et artistique.

La distribution des icônes est la suivante: sur les plaques du parapet sont représentées les scènes de l'Ancien Testament: Isaac au paradis avec les âmes des justes, Abraham offrant Isaac en sacrifice, Sacrifice d'Abraham, Sacrifice de Noé, le Bon larron au paradis, Jacques au paradis avec les âmes des justes. Au-dessus, les grandes icônes: saint Nicolas, la Vierge à l'Enfant, le Christ, saint Jean Baptiste. A droite de ceux-ci, saint Georges et saint Démétrius, à gauche, Trois saints hiérarques. Au milieu, sur la porte royale, l'Annonciation. Sur la porte nord, dans le même rang, est représenté l'archange Michel et, sur la porte sud, l'archidiacre Étienne.

Dans la troisième zone se succèdent les icônes des apôtres, à raison de six de chaque côté, avec, au milieu, le Couronnement de la Vierge. A droite sont figurés: Philippe, Jacques, fils de Zébédée, Judas, Simon le Zélote, Matthieu et Pierre; à gauche, Jean, André, Jacques, fils d'Alphée, Matthieu, Barthélémy et Thomas. Le quatrième rang réunit douze compositions du cycle des grandes fêtes et de la vie de la Vierge, dans l'ordre suivant: Descente du Saint-Esprit sur les apôtres,

Transfiguration, Dormition de la Vierge. Nativité de la Vierge, Présentation de la Vierge au Temple, Nativité du Jésus, Présentation du Jésus au Temple, Baptême du Christ, Annonciation, Entrée à Jérusalem, Ascension, Résurrection, avec, au milieu, le Linge à l'effigie du Christ. Dans le rang le plus haut sont représentées la Résurrection d'Adam, la Descente aux Limbes, surmontées d'un crucifix monumental, richement sculpté. A droite sont représentés la Vierge et saint Sava et, à gauche, saint Jean et saint Siméon le Myrrhophore.

Le programme iconographique dépendait aussi du choix que faisait le peintre lui-même. De toutes les iconostases exécutées par Živko Pavlović, celle de Tchatchak est une des plus grandes et des plus imposantes.

Le caractère particulier du répertoire de Živko Pavlović réside indubitablement aussi dans le choix des scènes vétérotestamentaires, illustrées sur les plaques du parapet.

Dans le cycle des grandes fêtes le peintre a fait figurer, sur les iconostases de Tchatchak et de Lazarica, deux icônes évoquant la vie de la Vierge: la Nativité et la Présentation de la Vierge au Temple.

Les grandes icônes témoignent d'un progrès considérable de l'expression artistique du peintre. Une exécution soignée leur a donné une importance particulière.

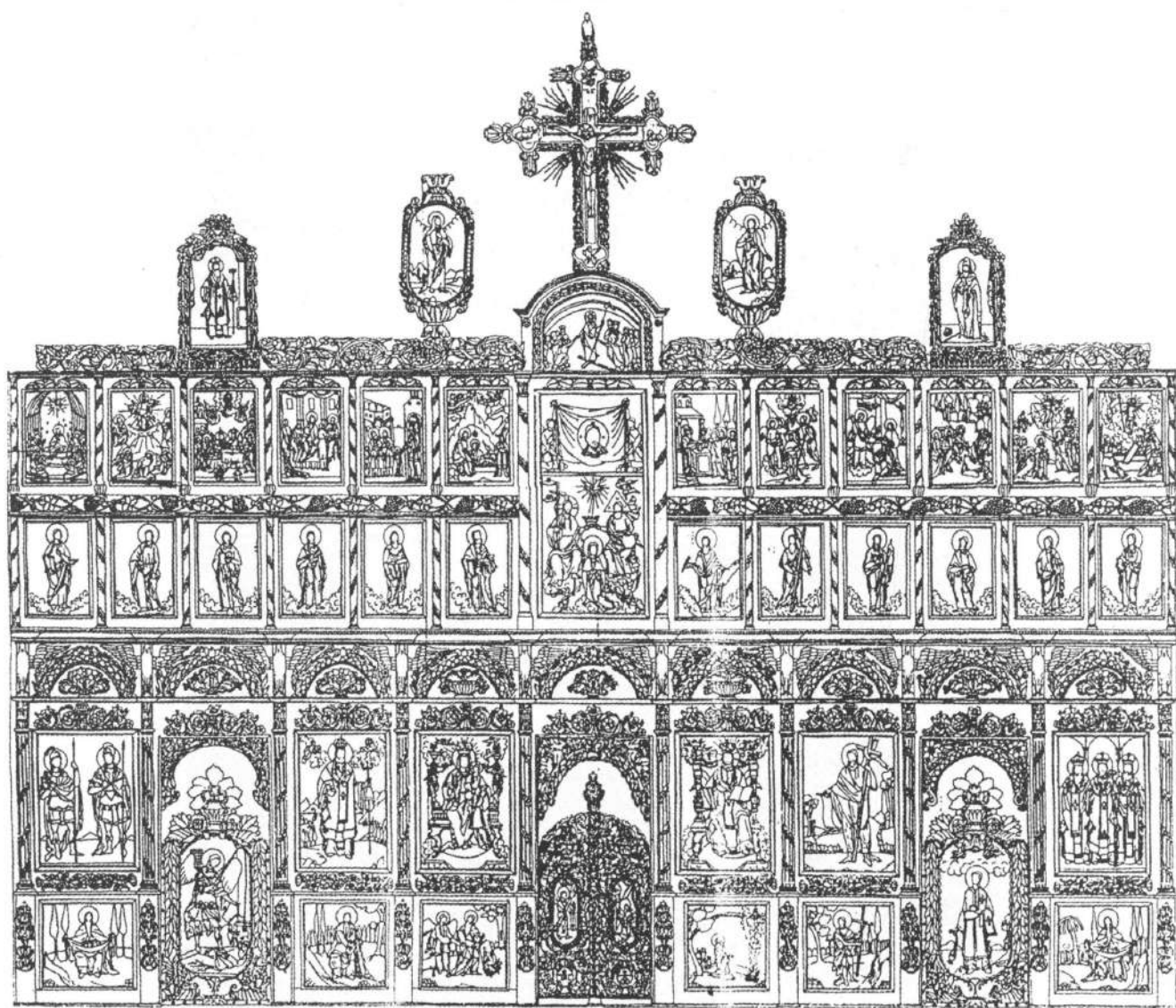
Les grandes icônes de Tchatchak, comme d'ailleurs d'autres parties de cet ensemble pictural se rapprochent le plus, du point de vue du style et de l'iconographie, de l'iconostase de Studenica (1843-1846) et de celle de Lazarica (1844). Elles présentent également une certaine parenté avec les grandes icônes de l'église du monastère dédié à la Présentation du Jésus au Temple, dans l'Ovčar, et avec celles de l'église Saint-Nicolas à Brezova, près d'Ivanjica. Les icônes exécutées par Živko Pavlović à Tchatchak, à Studenica, au monastère consacré à la Présentation du Jésus au Temple, à Brezova, dans Lazarica et dans l'église du monastère Zaova, non seulement se rangent parmi ses meilleures oeuvres, mais revêtent une importance exceptionnelle, du fait qu'elles nous permettent de nous rendre compte du développement artistique de ce peintre.

La peinture de l'iconostase de l'église de Tchatchak, quoique de qualité modeste, présente de la valeur du point de vue de l'histoire, de la culture et de l'art; de plus, elle est caractéristique d'une vaste région de la Serbie.

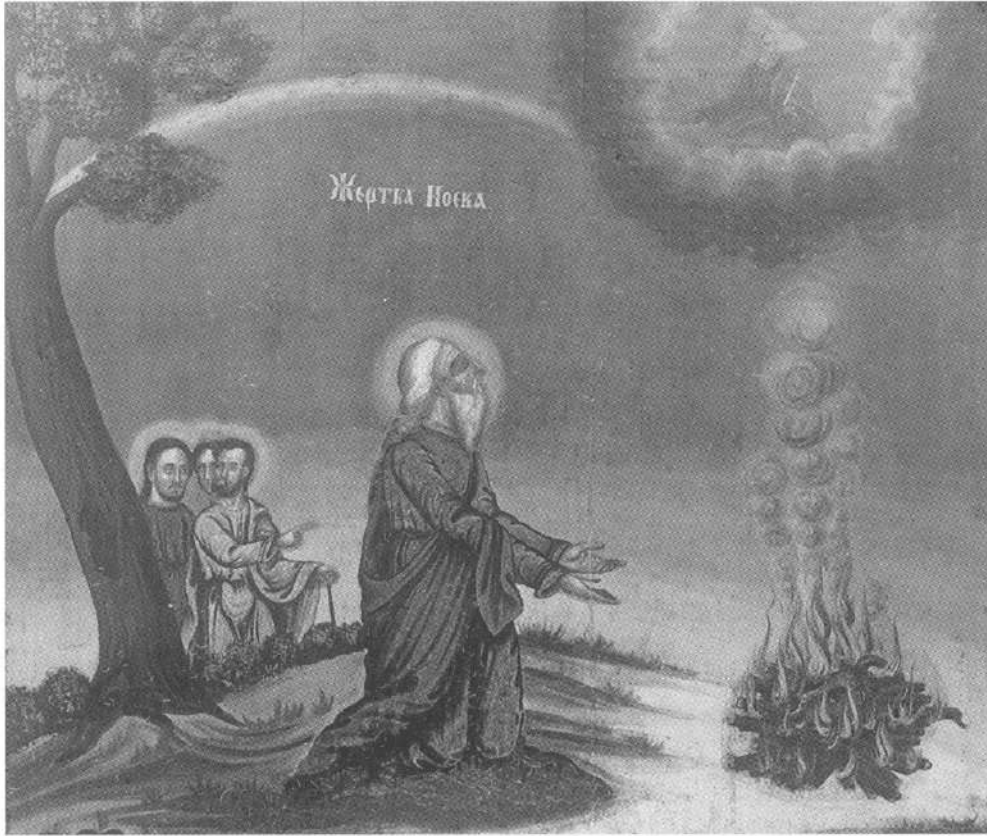
Delfina Rajić

Црква Вознесења Христовог у Чачку

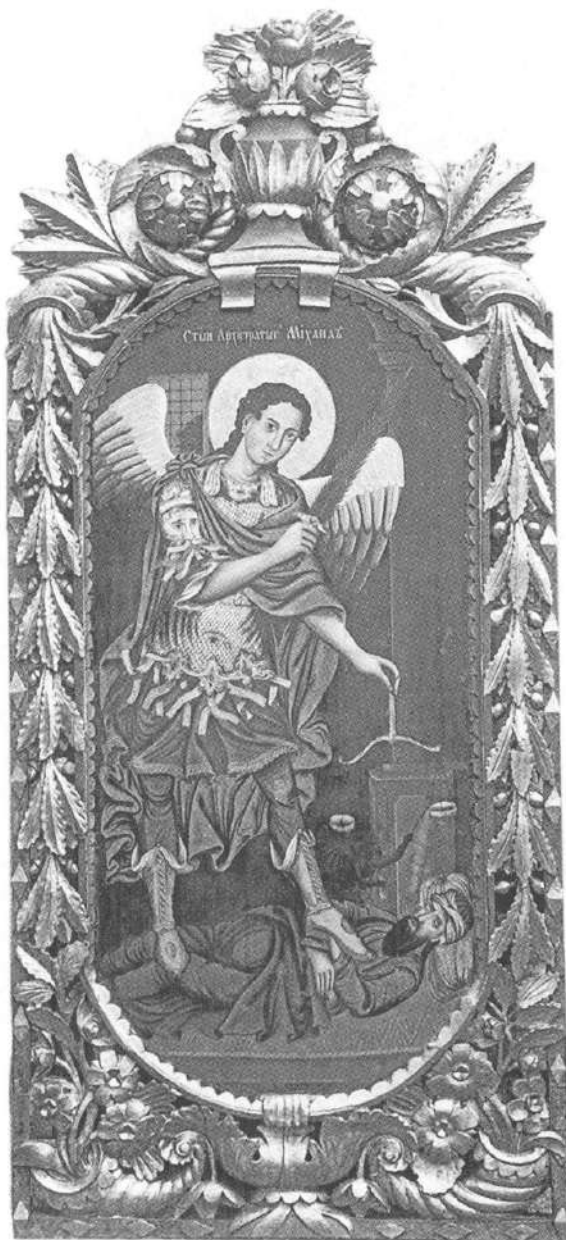
Иконостас (1846)

Жртва Нојева

Жртва Аврамова

Архангѣо Михаило

Свѣтѣ архиѣакоу Стефану

Царские двери (Благовести)

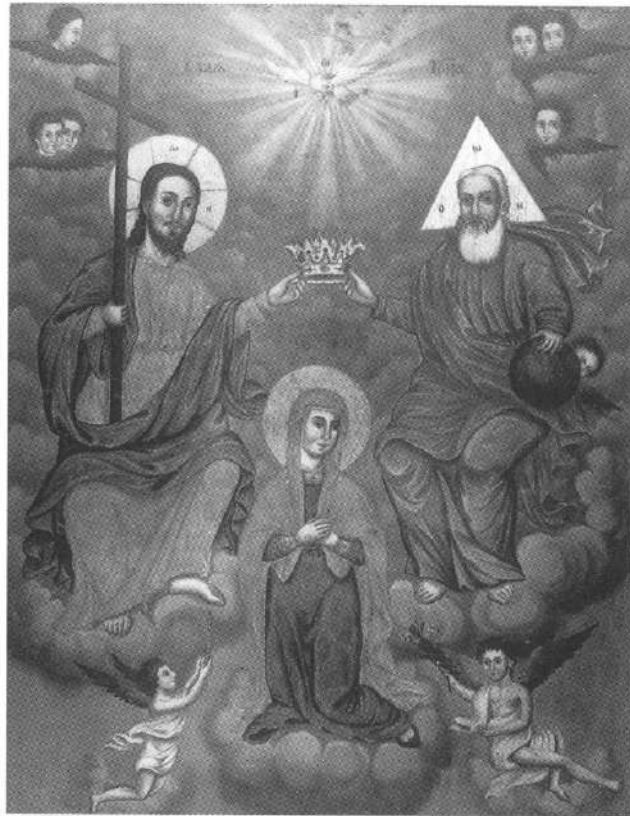
Деталъ пластике изнад реда престоних икона

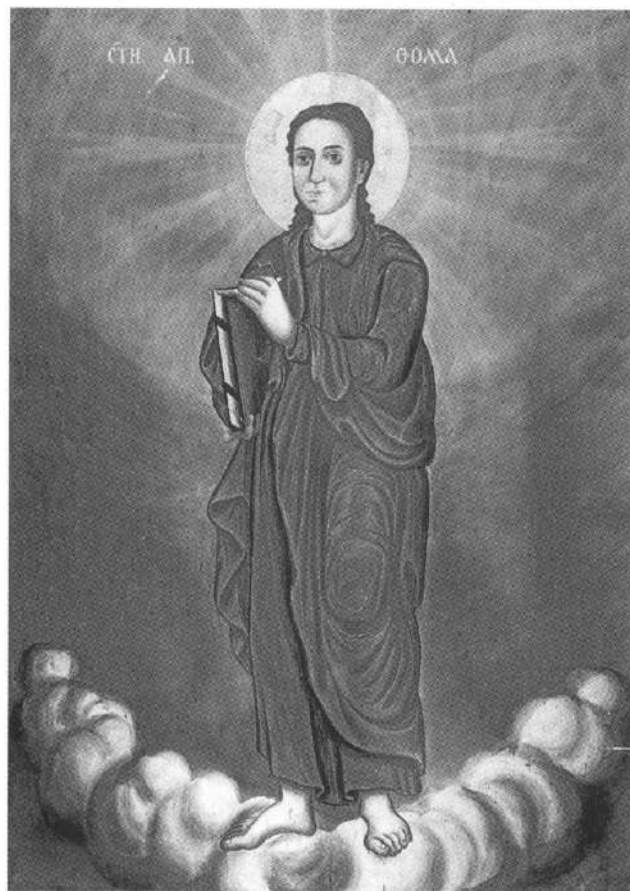
Престона икона Богородице

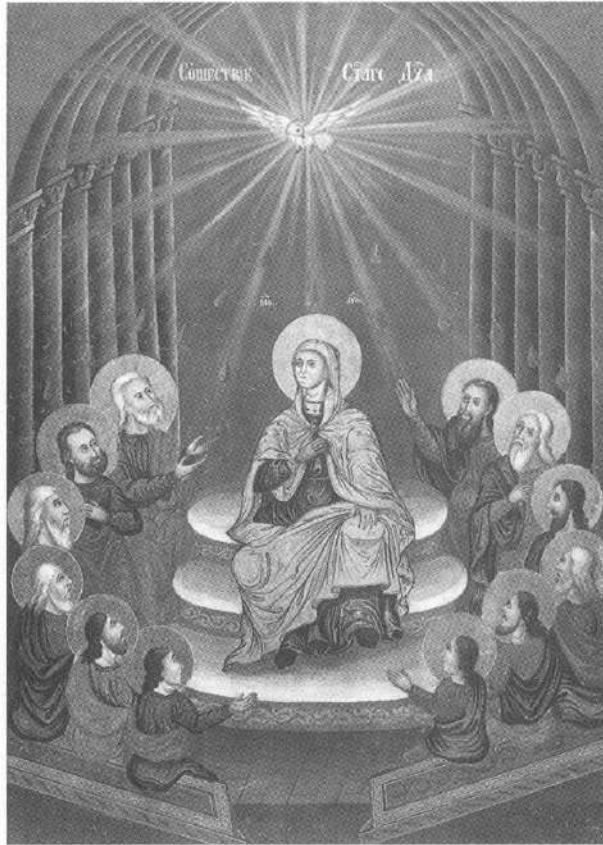
Престона икона Исуса Христа

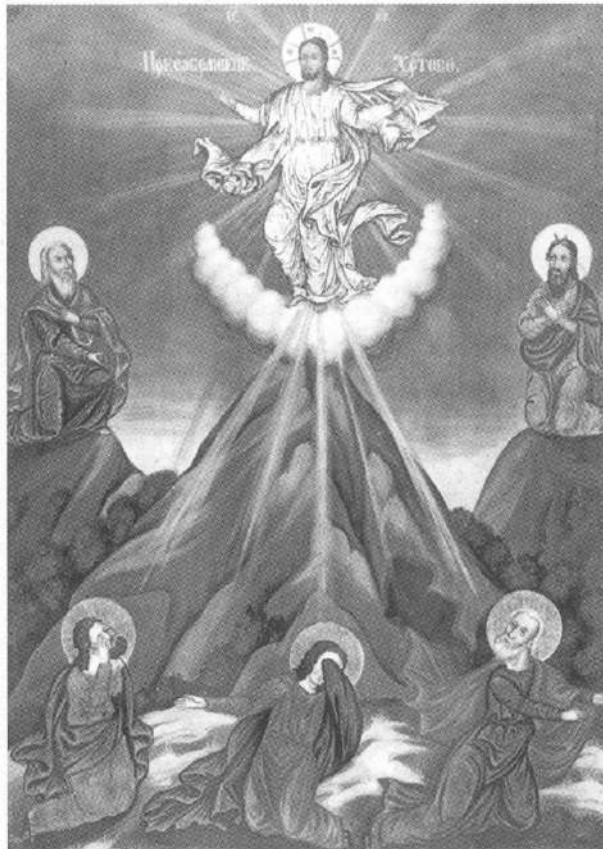
Крунсање Богородице

Апостол Тома

Силазак Светог духа

Преображење

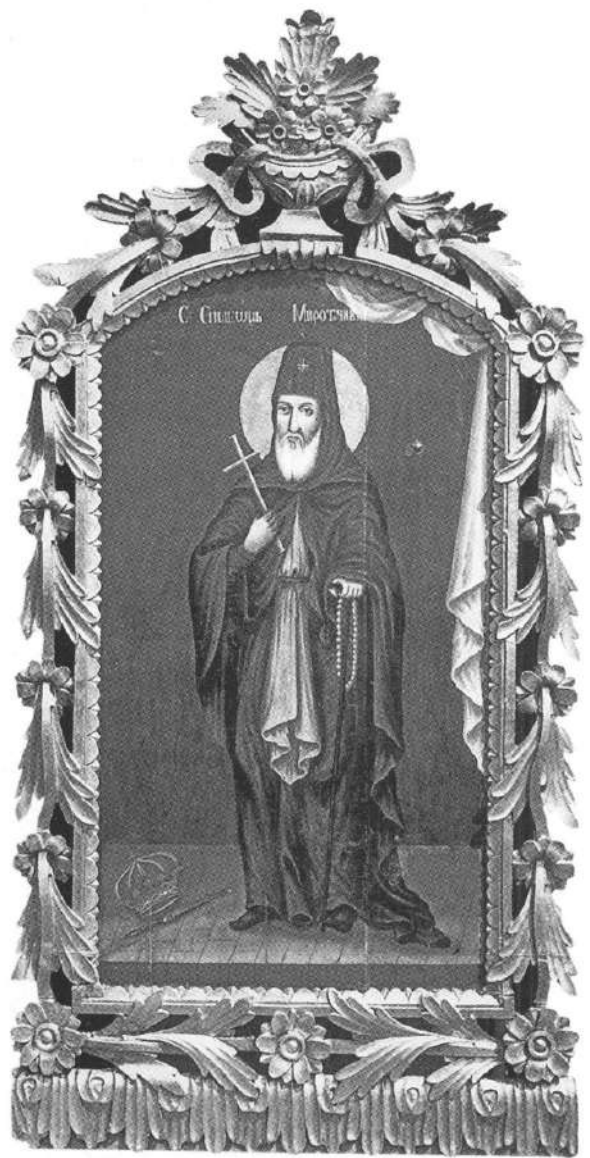
Успение Богородице

Богородица

Свети Јован Богослов

Свети Симеон Мироточиви

МИЛОШ ОБРАДОВИЋ

КНЕЗ И БУЉУБАША ПЕРИША ИЗ МИОКОВАЦА

Милош Обрадовић, психолог
СЦГ 32000 Чачак
Зеленгорска 1

UDK: 929

Устаник и предводник устаника у борбама за ослобођење Србије од Турака 1804-1815. године, Миоковчанин Периша Савић заборављен је од потомака и земљака. Његово име и дело нису забележени ни у завичајној историји чачанског и горњомилановачког краја.

Као устаничког старешину, Перишу Савића, помиње историчар Карађорђевог војевања Миленко Вукићевић, наводећи да је он са Милићем Дринчићем из Теочина био заповедник устаника у сукобу са ужичким Турцима код пожешког села Глумач 1807. године.¹ Две године касније (1809), пред Петровдан, у боју на планини Кукутници код Ариља, војску из рудничке нахије (око 1000 устаника) предводили су Арсеније Лома, Периша Савић и Милош Обреновић.² „Побију се с 3000 Турака где им је старешина Сулејман паша био ... од подне до мрака туче се, а у мрак надвлада српска војска ... По овом крене се српска војска на Златибор ... те до Миољдане буде, а о Миољдуне оде у Рудово ...“ – тако је своје ратно искуство казивао Јован Ристановић из Ракове 1841. године у Начелству окружја рудничког са седиштем у Брусници а на захтев Попечитељства просветленија Србије.

Периша Савић је био и учесник договора у Такову, на Цвети 1815. године, где је забележен као „Периша Н. Буљубаша из Миоковаца“.³ Као такав уписан је на спомен-плочи на Музеју Другог српског устанка у Такову.

1. Миленко Вукићевић, *Карађорђе*, књига друга, Београд, 1912, 272.

2. Изворник, грађа Међуопштинског историјског срхива, 7, *Казивање Рудничана о Првом српском устанку*, приредио Радош Ж. Мацаревић, Чачак, 1990.

3. Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд, 1896, 346.

Периша Миоковчанин је по свој прилици предводио устанике из своје кнежине Карадак у познатом боју на Чачку 1815. године, јер је главнина устаника у овај окршај са Турцима долазила из правца Сувобора,⁴ а баш преко његових Миоковаца, о чему сведочи и народна песма:

„Зачуше се јасни таламбаси,
и велики ћесарски добоши,
и засјаше крстати барјаци,
низ широко поље Мијоковце.“⁵

Првих дана 1816. године, постављајући кнежинске старешине, Милош Обреновић је доделио у кнежини Карадак титулу кнеза Периши Савићу.⁶ Судаћи по неким документима, Периша је ову дужност обављао кратко време, јер је умро на самом почетку стварања кнез-Милошеве Србије, око 1817. године.⁷ У миоковачком гробљу до данас је очувано скромно спомен-обележје са невешто уклесаним натписом из кога се распознаје: „Периша Савић кнез“. Овај штури натпис је поздано гробно сведочанство о ратнику Првог и учеснику договора о подизању Другог српског устанка, али је штета што није датирана година његове смрти. У непосредној близини Перишиног белега налази се у добро очуваном стању и са читљивим натписом и надгробни знак Перишином сину Петру Перишићу, који је четрдесетих година XIX века био кмет миоковачке општине. На том надгробнику је уписано: „Овде почива Петар Перишић кмет миоковачки поживи 38 г. а умре 2 октомбра 1850 г. Писатељ био Радосав Чикириз драгачевац“.

Заснивањем српске државе после ослобођења од Турака Миоковци су постали административно, верско и школско седиште за горњољубићка села: Пријевор, Трбушане, Љубић, Враниће, Ракову, Милићевце и Горњу Горевницу. Може се претпоставити да је приликом доношења овакве одлуке врховна власт кнез-Милошеве Србије имала у виду, поред осталог, и ратничке заслуге Перише Савића. Познато је да је кнегиња Љубица, дозволом кнеза Милоша, саградила 1828. годи-

4. Јован Мишковић, *Бојеви на Љубићу и Чачку*, Ратник, лист за војне науке, новости и књижевност, 9-1 (1883), 1-31.

5. *Устјанак кнеза Милоша на Турке*, Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме, књига IV, стр. 217 (Нолит, 1969).

6. Мита Петровић, *Финансије и устјанове обновљене Србије до 1842*, I, Београд, 1901, 644.

7. Живот и обичаји народа, књига XV, Српска краљевска академија, Српски етнографски зборник, књига XXXIII, Београд, 1925.

не цркву брвнару у Миоковцима а у славу сјајне устаничке победе на Чачку и Љубићу 1815. године.⁸

Неправедно је сенка заборава пала на Перишу Савића. Изгледа да би његово војевање остало у потпуној тами да није забележено казивање његовог савременика и ратника Јована Ристановића из Ракове 1841. године.⁹ Као да га је и родбина некако прећутала, јер му је на споменику уписала само мирнодопску титулу – да је био кнез, док му је војеничко звање и ратничке заслуге „заборавило“. А Периша из Миоковаца је, по свему судећи, био значајнији предводник устаничких побуњеника од обичног буљубаше. Да није тако, не би се као ратовођа помињао уз Милоша Обреновића и Арсенија Лому.

Савићи свакако спадају у најстарије миоковачке фамилије, а били су у првим деценијама XIX века и угледни домаћини. Мушка им је линија угашена, а имовина удајама Перишиних унука унета у миоковачке фамилије Радовановић и Пауновић.¹⁰ Родословна лоза Перише Савића траје по женској врежи преко унукe Јелке, кћери Петрове, која је била удата за Радована (Јована) Радовановића и са њим оставила бројно потомство.¹¹ Исту судбину имала је и лоза Перишиног брата Гаврила коју продужава до данашњих дана његова унука Милица удајом за Антонија (Јована) Пауновића.¹² Зато је родословна линија миоковачких Савића веома кратка и изгледа овако:

С а в а

Периша (? – око 1817)		Гаврило (? – око 1830)	
Петар (око 1812–1850)		Петар (око 1812–?)	Јована (око 1827–1860)
Јелка (око 1833–1893)	Вукосава (1849–1854)	Милица (1839–1914)	Периша (1841–1861)

8. Исто као под 6, 768.

Радомир Станић, *Грађиниљство и сликарство из краја XVIII и почетка XIX века у пределима око Чачка*, Зборник радова Народног музеја, X, Чачак, 1979.

9. Исто као 2.

10. Милош Обрадовић, *Миоковачки родописи*, Међуопштински историјски архив, Чачак, 2001.

11. Исто као 10, 572.

12. Исто као 10, 525.

Устанички старешина Периша Савић свакако је и пре и у време Првог српског устанка био кнез у кнежини Карадак која је обухватала 18 села од Коњевића и Соколића, преко Љубића и Сувог брега до Рожаца, Гугља и Папратишта. У устанку је у почетку могао имати звање обичног сеоског буљубаше, а касније, стицањем ратничког искуства и доказивањем у оружаним окршајима вероватно је стекао и титулу вишег, кнежинског војног заповедника. Почетком 1816. године налазимо Перишу поново у улози једног од кнежинских кнезова у рудничкој нахији поред Јована Лазића, Ђорђа Остојића и Василија Поповића.

Поуздано се зна да су осим Перише Савића миоковачки устаници од 1804–1815. били и Ђорђе Абаловић и Петар Варјача који су 1865. године посмртно одликовани Таковским крстом, поводом 50-годишњице Другог српског устанка.¹³ У документима из периода устаничких војевања против Турака под Карађорђем и под Милошем забележена су и имена Миоковчана Маринка и Тодора Милорадовића,¹⁴ а вероватно их је један број остао забележен. Свима њима, као и осталим устаницима из кнежине Карадак, командовао је Периша Савић.

Прилика је да се поводом предстојеће прославе 200-годишњице Првог српског устанка Миоковчани на достојан начин одуже трајним сећањем на своје устанике и њиховог предводника Перишу Савића, који је међу првима стао под устанички барјак у Такову.

13. Драгоје Тодоровић, *Попис устаника из 1815*, САНУ, Споменик СХIV, Београд, 1966, 51.

14. Антоније Протић, *Повесница од њочейка времена војда српског Карађорђа Петровића*, Београд, 1892, 21.

DUKE AND MILITARY COMMANDER FROM MIOKOVCI

The name and deed of the up-rising leader in battles for liberation of Serbia from the Turkish rule 1804-1815, Perisa Savic from Miokovci have not been recorded either in the region history of Cacak or Gornji Milanovac. Historian Milenko Vukicevic mentions him as an up-rising commander from 1807 and 1809 together with the leaders Milic Dirincic, Arsenije Lomo and Milos Obrenovic.

Perisa of Miokovci was one of the first who joined the up-rising in Takovo in 1815 leading the people from his principality Karadak in the battle for Cacak. In 1816 he was given a title of Duke by Milos Obrenovic in principality Karadak, but he was not holding the title for very long, he died around 1817.

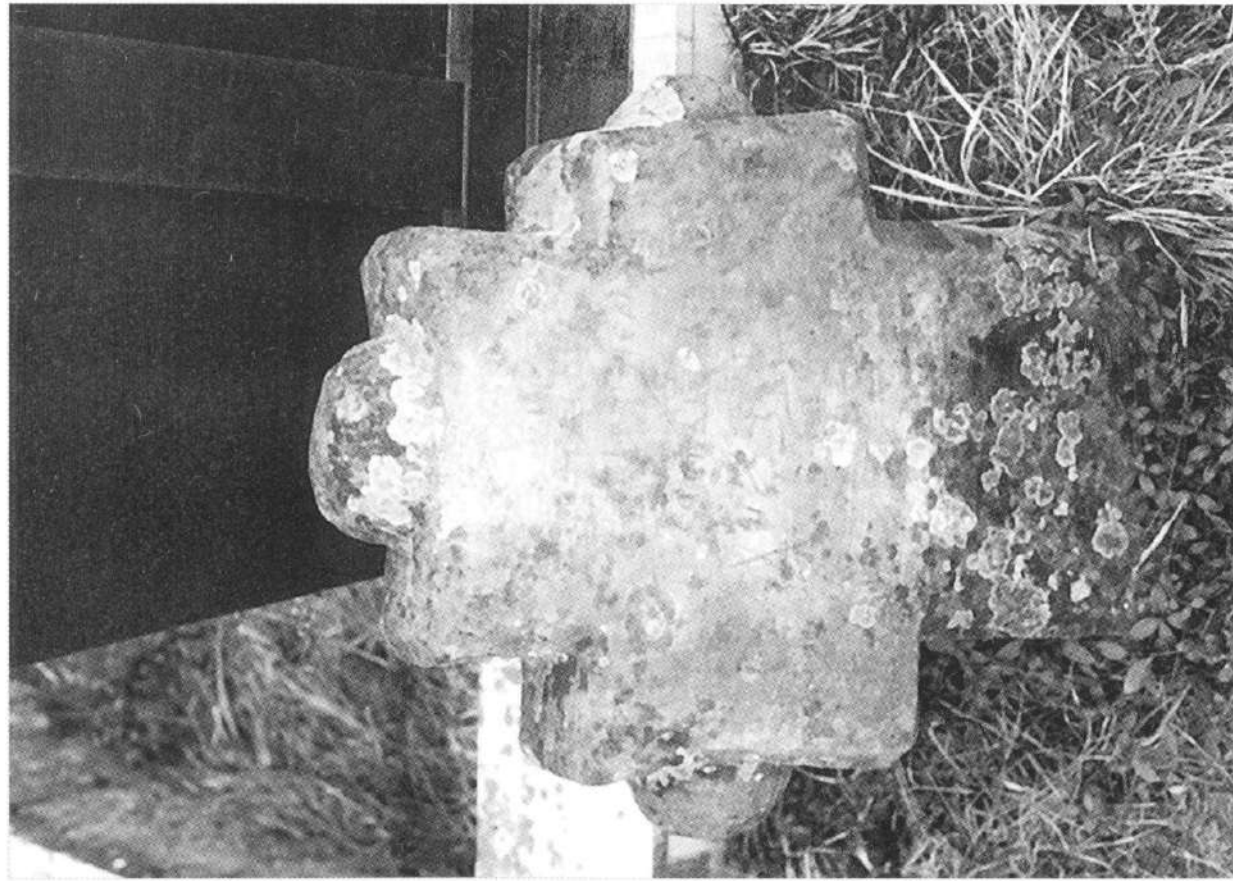
Miloš Obradović

CHEF DE VILLAGE ET COMMANDANT PERIŠA DE MIOKOVCI

Le nom et l'activité de l'insurgé et chef d'insurgés dans les luttes pour la libération de la Serbie (1804-1815) de la domination turque, Periša Savić de Miokovci, n'ont été enregistrés ni dans l'histoire locale de la région de Tchatchak ni dans celle de Gornji Milanovac. Seul l'historien Milenko Vukićević le mentionne comme chef d'insurgés, aux côtés de Miloš Drinčić, Arsenije Lomo et Miloch Obrénovič, principaux chefs de l'insurrection.

Periša de Miokovci fut un des premiers qui, en 1815, à Takovo, se rangea sous l'étendard de l'insurrection et, selon toute apparence, commanda les insurgés de sa région de Karadak dans la bataille pour la prise de Tchatchak. En 1816, Miloch Obrénovič décerna à Periša le titre de chef de Karadak, mais celui-ci n'exerça cette fonction que pendant une brève période, sa mort y ayant bientôt mis fin (vers 1816).

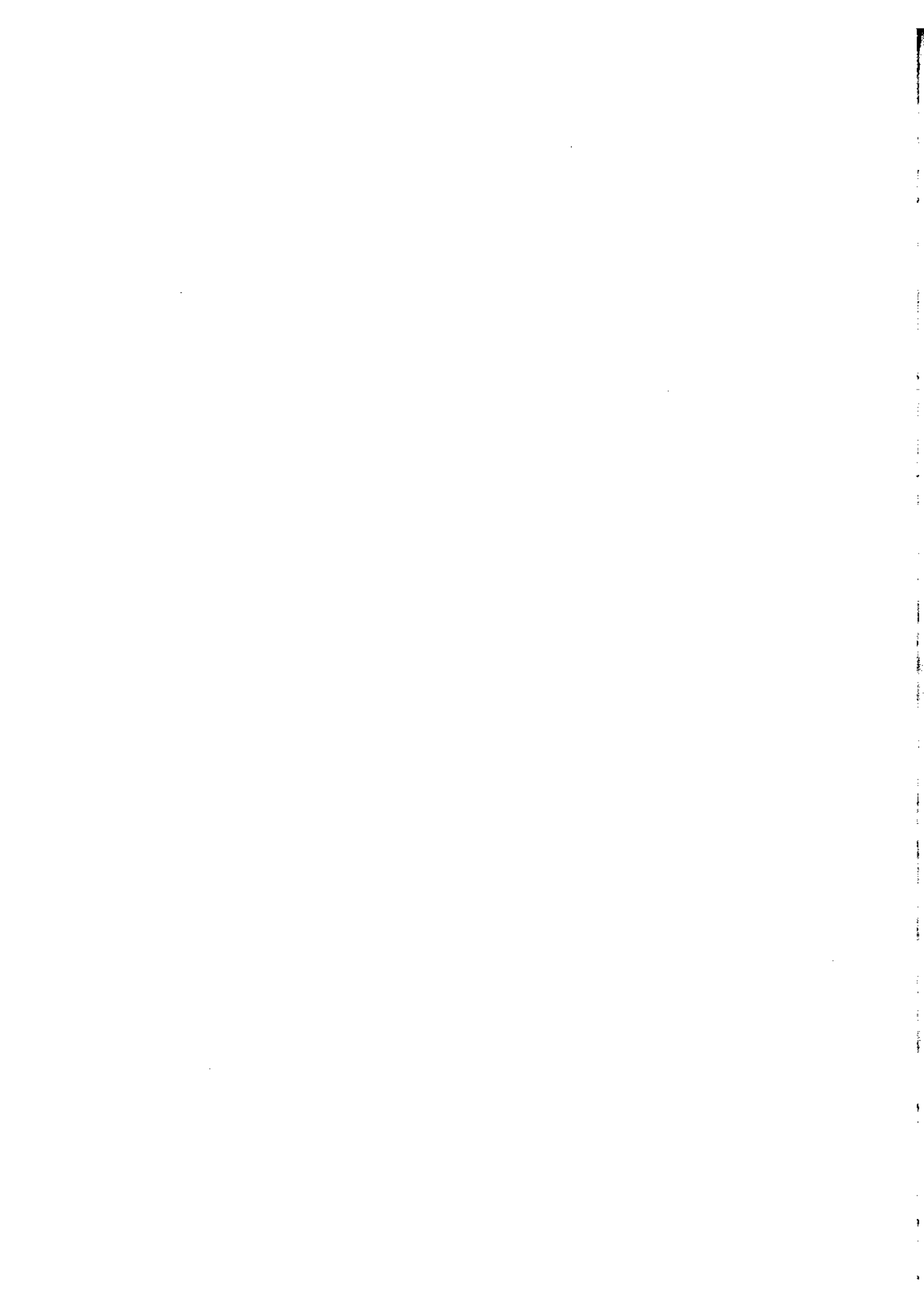
Miloš Obradović

Спомен обележје Петриши Савићу у миоковачком гробљу

Надгробник Петру Петришићу сину Петрише Савића

СНЕЖАНА ШАПОЊИЋ-АШАНИН

КУЛТ ВАТРЕ У СВЕТЛУ НАРОДНЕ ТРАДИЦИЈЕ

Снежана Ашанин
СЦГ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK: 398.31

УВОД

Трагови људске цивилизације присутни у свим димензијама човековог ума верна су слика њеног напретка и сталног усавршавања у току хода кроз дугу временску дистанцу. Гледано кроз призму космичке димензије реч је о апстрактним често занемарљивим вредностима. Међутим, гледано из угла цивилизацијске стварности и животне реалности реч је о дугом периоду непрекидног кретања кроз просторна и временска пространства. Савремено следи из традиционалног, а онда савремено прераста у традиционално и претходи новом савременом и тако редом из давних прапочетака у савремену бесконачност.

Најстарији културни трагови сежу у толике дубине да се веома често граниче и са изворним, природним. На целом цивилизацијском почетку стоји ватра као њена исконска тековина. Она је представа најузвишенијег симбола и круна цивилизацијских тековина. Ватра се налази на почетку свих почетака, на самом извору онога што је човек створио. Људски ум, подстакнут различитим случајностима из природног окружења а делом теран личним нагонима и потребама, ватри већ на самом почетку даје узвишено место. На том пиједесталу ватра је на дугој еволутивној путањи најдуже опстала.

Сматра се да је ватра коришћена у најстаријој људској епохи у палеолиту. У појединим пределима Европе, захваљујући археолошким налазима, може се са сигурношћу тврдити да је ватраложена још у палеолиту. И крапински човек је знао за ватру што потврђују

нађене нагореле људске кости, највероватније траг „канибалних ручкова“.¹ Сматра се да је наш прапрадеак у периоду Орињак, који је живео у Крапини у уметничком и културном погледу био далеко изнад неандерталца, да је као такав дуже познавао ватру и да је на лакши и једноставнији начин долазио до ње.²

Примитиван човек, вероватно у недостатку конкретних чињеница и сазнања, ватри приписује својства божијег дара. Сматрао је да је њему, односно људском роду, ватру подарило неко више натприродно биће у виду божанства, творца света. Тако је било најлакше и најједноставније протумачити све оно што је непознаница у блиском човековом окружењу. Једно је сигурно, да се никада не може са сигурношћу знати када, где и ко је наложио прву ватру. То ће у цивилизацијском погледу остати вечна тајна, која ће стално бити подстицана многим митовима, легендама, претпоставкама, па и веома озбиљним научним тумачењима. Тајна и непознаница остаће и над дилемом да ли је ватра људским умом измишљена или је прихваћена из природе (удар грома у суво дрво или усијана лава потекла из великих дубина), да ли се појавила само на једном месту земљине кугле или на више у приближно истом временском периоду, као и то којом се брзином ширила и завладала светом. Једно је сигурно, да је због своје благодарне улоге и значаја добила титулу светости и врхунске чистоте.

ЖИВА ВАТРА

Корени живе ватре крију се у теоријама везаним за појаву и настанак првог пламена на земаљској кугли. У грчкој култури владало је мишљење да је ватра као привилегија постајала само на Олимпу, међу боговима. Сматра се да је Прометеј, као велики пријатељ човека, украо од Зевса ватру са Олимпа и спустио је доле у подножје међу обичне људе.³ За овакав гест Прометеј је био подстакнут сажалењем јер је свакодневно гледао људе који као и све друге животиње једу сирово месо. Овим је желео одвојити људски род од животињског.

Зевсов и Херин син Хефестос, био је бог ватре. Њега је отац прогнао на нека забачена острва (Леинос, Липара, Хијера, Имброе,

1. Сима Тројановић, *Ватра у обичају и животињу српског народа*, Београд, 1930, 17.

2. Исто

3. Andreu Long, *La Mythologie*, s.186.

Етна). Знајући да су сва ова острва вулканског типа, јасно је због чега су Хефестоса Римљани идентификовали са својим богом Вулканом.⁴

На самим цивилизацијским почецима жива ватра је настајала искључиво природним путем. Било да је настала на извору вулкана, ударом грома о неко суво дрво или пожаром проузрокованим великим врућинама, добијала је значај и сматрала се живом ватром. Видевши све благодети које је пружила човеку, људски род је сасвим разумљиво желео да ватру сачува, пренесе је са једног места на друго како би га огрејала и омогућила припремање бољег и квалитетнијег обеда. Такву ватру су у циљу да што дуже траје и служи човеку стално подстицали и одржавали. Деси ли се да се таква ватра ипак угаси, рецимо после кише, а већ на њу навикнут, човек је настојао да разним радњама имитира природу и да тако сам створи ватру. Трљањем два сува дрвета, једно о друго, човек је створио живу ватру, која је већ на самом почетку сматрана светом.

Вађење живе ватре познато је свим народима света, а због своје светости и митског значаја ова се појава одржала све до данашњих дана.

Назив жива ватра указује на старо народно веровање по коме је ватра сматрана живим, стварним и веома важним бићем. Овакво схватање и веровање раширено је код бројних индоевропских народа. Жива ватра је имала мистичну снагу и велики култни значај. За живу ватру су знали готово сви народи света. Добијали су је како на сличне тако и на различите начине. Најчешће се жива ватра добија трењем једног дрвета о друго или кресањем камена о камен и хватањем искрица које би при оваквој радњи биле створене. У овом послу су учествовали искључиво или углавном мушкарци. Ово је био физички веома тежак процес. чинило се то веома често пре сунца у глуво доба када је најизраженије кретање ноћних демона.

У еволутивном погледу вађење живе ватре губи на практичности и добија у митолошком значењу. Као врхунски чиста, веома је често добијала исцелитељску и лустративну улогу. Употребљавала се у циљу како појединачне тако и колективне заштите од разних демонских бића, болести и епидемија. што се на тежи начин долазило до ње, то су јој се већа пажња и значај придавали.

О постанку живе ватре постоје многе легенде. Испричане су бројне приче, митови и предања. У свему овоме веома је важно приметити-

4. Сима Тројановић, *Ватра у обичајима и животињу српског народа*, Београд, 1930, 17.

ти да су готово сви народи у свим историјским и временским тачкама желели да постанак прве ватре као и живе ватре доведу у везу са својим простором и за своју историју значајан временски период, као и из своје религије и митологије значајну личност.

Тако је настајао традиционални мит, кога су људи желели освежити важним чињеницама и лепим описима о његовом настанку. Српски народ је често свесно занемаривао и запостављао веома јасну историјску чињеницу, па је култу Светог Саве придавао значај настанка првог пламена. Наравно да је култ ватре постајао много пре Светог Саве, само под неким другим именом, актуелним за дати историјски тренутак. Реч је о херојима, чудотворцима, испосницима, пустињацима. Сима Тројановић тврди да је и био ред да српски народ Светог Саву крунише за највећег људског добротвора, који је свом „пећинском народу“ давао ватру имајући у виду да је он највећи српски просветитељ и да је „ватра прва погодба за цивилизацију, и што су између разних измевања баш њега изазвали за ватру, заиста је најлепша замисао“.⁵

Трљање два сува дрвета једно о друго, представа су првог историјског пламена, као и корена живе ватре. Обично се каже да се оваква ватра вади или извија. Углавном у нашој традиционалној култури жива ватра се вадилa када се појаве неке веће епидемије људи и стоке. Њено право чистилачко дејство се углавном испољава удружено са још неким фактором, односно са још неким магијским радњама. Све ове појаве вуку дубоке корене из прастаре традиционалне културе. По једној народној причи, ватра се уз назив добросрећнице употребљавала и у сеобама. Тако, када су Срби решили да напусте своју постојбину, извили су живи огањ и кренули у оном правцу куда је кренуо дим са њега.⁶

Слично овој појави у неким драгачевским селима (Зеоке, Доњи Дубац, Рти и Котража) све до Другог светског рата била је позната појава да када неко домаћинство из различитих разлога одлучи да мења кућно место извије живу ватру и тражи своје ново одредиште у оном правцу у коме крене дим са њега. Онда жишку са живог огња пренесу на ново место на коме ће градити кућу и ту наложе прву ватру. Тако је већ унапред предвиђено место за породично огњиште. Уз овакву обредну радњу сматрано је да се човек ослободи недаћа и опасности која га је натерала на сеобу.

5. Сима Тројановић, *Ватра у обичајима и живој култури српског народа*, Српски етнографски зборник, Београд, 1930, 21.

6. Народне новине, Београд, 1908, 290.

Познато је да већину обредних радњи у српској традиционалној култури обављају жене и да су оне њени главни носиоци, како саме радње тако и самог предања. Међутим, вађење живе ватре како у нашој тако и у светској културној баштини привилегија је мушкараца. Они су ти који на најразличитије магијске начине, а у бити веома сличне како у временској тако и у просторној димензији, изводе или извијају живу ватру. Мушкарци су ти који жишку или пламен живе ватре носе и потпаљују своје ново огњиште. Ову појаву можемо разумети уз чињеницу везану за култ предака који се рачунају по мушкој линији.

Некада се у Цагањама и Рошцима (кабларска села) веома водило рачуна о времену, дану и о самој личности која ће водити живу ватру. Углавном је то био понедељак пре подне, време када дан напредује. Ова веома значајна магијска радња могла се поверити само неком виђеном, стаситом и срећном човеку. Наиме, такав човек је морао бити здрав, без икаквих телесних и психичких недостатака, да има здраву и напредну породицу и да му је стока најбоља у селу. О овоме се строго водило рачуна, како сав рад и труд не би били узалудни. Онај коме сеоска заједница повери овако значајну улогу од општег колективног значаја и интереса могао се сматрати њеним почаствованим и привилегованим чланом. Није ни чудо то што памте старији испитаници ових простора, да је некада долазило и до свађе и међусобног замањања око избора извршиоца ове веома значајне магијске радње.

Ватра се као културна творевина од еминентног значаја у својству живе ватре некада вадила и у чачанској околини у преподневним сатима, веома често пре сунца или у глуво доба, и то без публике и посматрача. Верује се да ће жива ватра у том случају имати најделотворнију улогу. У Србији жива ватра се углавном вадила за време летњих празника или на неки „народни варовни дан“.⁷ Без обзира да ли се водило рачуна о црквеним хришћанским празницима или о посебним данима наслеђеним из доба паганства и предхришћанства, улога и значај извијања живе ватре састајао се у томе да снагу летњег сунца подстакне и охрабри да сунчева енергија као извор живота путем имитативне или симпатичке магије омогући брже и квалитетније сазревање жита и привредни успех у текућој пољопривредној години.

Некада је обичај вађења живе ватре био раширен у селима чачанске околине у драгачевским селима пре свега. Можемо за ове просторе узети Други светски рат као граничан период после кога се жи-

7. Петар Костић, *Вајра у обичајима и веровањима у Србији*, каталог, Београд, 1987, н.п.

ва ватра не вади, или се то чини спорадично и веома ретко. Овоме су допринели нови друштвени односи као и развој науке, технике, медицине, ветерине и људске свести пре свега.

Обичаји везани за живу ватру претежно су лоцирани за сточарска подручја и становнике који се баве овом привредном граном.⁸ Чак се може рећи, да је употреба живе ватре у лечењу стоке била у неку руку и привилегија. Она је по народном веровању имала апотропејску и лустративну моћ, против бројних мистичних сила.⁹ Жива ватра се користила за очишћење од злих демонских сила, као и у лечењу и превенцији од болести.¹⁰

Сима Тројановић је забележио како је тридесетих година XX века у Драгачеву, односно у селима Негришори и Пилатовићи вађена жива ватра за људе и за стоку. Када у селу учеста смрт, сматра се да је зашла нека ватра у народ па хоће све да помори.¹¹ Најпре су у сточним епидемијама страдале овце као најнежније, па је стога жива ватра најчешће извијана због њих. Тако су Драгачевци живу ватру вадили на четири начина: на вратима, уз ђускију, на струг и на стакло.¹²

У селима Рти и Котража (Драгачево) памти се, захваљујући причама предака, да при појави неке сточне болести сва домаћинства гасе ватру на својим огњиштима како би се симболички угасила болест. Потребу за оваквом радњом можемо објаснити и чињеницом да су епидемије и разне болести праћене високом телесном температуром, а да би се симпатичком магијом гашењем ватре проузроковало спадање температуре односно излечење. Вађење колективне живе ватре имало је лустративни циљ да се магијским путем појединац и заједница ослободе опаког изазивача болести, без обзира које врсте он био.

Може се слободно рећи да је снага и светлост пламена имала за циљ очишћење како од бројних опаких митских бића тако и од стварних у науци доказаних изазивача и узрочника болести.

Новом, магијски чистом живом ватром, без обзира којом је техником добијена, поново су потпаљивана породична огњишта. Нови пламен на старом огњишту имао је осим чистилачке улоге и висок

8. Никола Зега, *Воловска бођомоља*, Гласник Етнографског музеја, књ. 2. Београд, 1927, 18-20; Д. Савковић, *Један спорадичан обичај „Говеђа бођомоља“ у Темнићу*, Гласник Етнографског института Српске академије наука и уметности, књ. XXIV, Београд, 1975, 141-156.

9. Никола Пантелић, *Вайџра*, Српски митолошки речник, Београд, 1998, 81.

10. Исто

11. Сима Тројановић, *Вайџра у обичајима и живојшћу српског народа*, Српски етнографски зборник, Београд, 1930, 22.

12. Исто, 67.

психотерапеутски значај у виду смиривања страха од болести, епидемија и недаћа. Оваквом схватању у многоне су допринела веома строга правила при извијању живе ватре, па и култна „нагота, чија је чедност и чистота“ имала велику улогу у магијским обредима.¹³

За живу ватру веома је важан и у етнолошкој науци познат обичај „воловске богомоље“. О овоме је писао Никола Зега, Никола Пантелић, Петар Влаховић, Драгана Савковић и бројни други етнологи. Поменућу само да се овај обичај одржавао и у околини Београда и то после Другог светског рата под истим називом.¹⁴ За воловску богомољу обично се ватра вадила поред неке реке и неког узвишења кроз који се прокопавао тунел. Најстарији у селу Тијању и данас знају тачно место на коме су некада изводили овај обред у циљу спречавања епидемије стоке. Након вађења живе ватре палила су се сува дрва на два места, поред улаза у тунел, између којих је протеривана стока. Са друге стране на изласку из тунела стоку су дочекивали они који су вадиле живу ватру и нагарављеним штаповима су је додиривали изражавајући жељу да стока порасте, угоји се и буде здрава.¹⁵ Овим обредом се магијска снага и чистота ватре преносила на стоку у циљу да се сачува од болести и да се обезбеди њена плодност.¹⁶ Мазање стоке гаром имало је за циљ да његовом црном бојом одагнају демоне и зле силе.¹⁷ Овакав обичај је карактеристичан за земљорадничко-сточарске културе¹⁸ и носи у себи корене дубоког паганства који, сасвим је сигурно, настављају своје обитавање све до времена савременог хришћанства. Водило се рачуна и о смеру кретања стоке и људи, односно главних учесника у обреду. Њени учесници, као и извршиоци морали су се кретати од запада према истоку,¹⁹ односно у правцу одакле се сунце чисто и жарко рађа сваког јутра. Тако је и излазак стоке на другој страни тунела симболизовало њено поновно рађање²⁰ и ослобођење од свих недаћа и болести.

13. S. Zečević, *Elementi naše mitologije i narodnim obredima iz igru*, Zenica, 1973, 135; Петар Костић, *Вајра у обичајима и веровањима у Србији*, каталог, Београд, 1987, н.п.

14. Н Пантелић, *Један сточарски обичај у околини Београда*, Годишњак музеја града Београда, књ. IV, Београд, 1957, 477-478.

15. Петар Костић, *Вајра у обичајима и веровањима у Србији*, каталог, Београд, 1987, н.п.

16. Никола Пантелић, *Вајра*, Српски митолошки речник, Београд, 1998, 82.

17. Д. Савковић, *Један сточарски обичај - „Говећа боџомаља у Темнићу“*, Гласник етнографског института Српске академије наука и уметности, књ. XXIV, Београд, 1975, 165.

18. J. Chevrier, A. Chesbraut, *Rječnik simbola*, Zagreb, 1983, 739.

19. Никола Пантелић, *Вајра*, Српски митолошки речник, Београд, 1998, 82.

20. Р. Хасанбеговић, Н. Пантелић, *Примена живе вајре у народној ветерини*, часопис савеза ветеринара и ветеринарских техничара СФРЈ, Београд 1972, 51.

Овакав обичај је наставио да живи у већини чачанских села скоро и до данашњих дана, али у мање или више измењеном облику. Временом је паљење и извијање живе ватре уз бројна пиротехничка помагала замењено паљењем свећа поред којих је ритуално протеривана стока у циљу њеног очишћења. Ова појава је једно време била веома раширена и посебно везана за обичаје који су се спроводили на Божић и Ђурђевдан. Обично су се свеће стављале поред улаза у тор, са обе стране између којих је пролазила стока, по веровању да се ритуално очисти од болести и недаћа.

Паљење ватре поред тора на Божић имало је за циљ да у време зимског солстиција, када је сунце најслабије и најнемоћније, у неку руку замени или бар својим пламеном потпомогне његовом лустративном својству. Имитативном магијом, пламеном је требало сунцу помоћи у добијању снаге и нове животне енергије. Паљење обредних ватри на Ђурђевдан означавало је почетак нове пастирске године²¹ и, по народном веровању, требало је најпре да обезбеди добро здравље стоке, а онда и успешну привредну годину. Обредно паљење ватре на Ђурђевдан имало је за циљ да обредима прелаза означи нову етапу у животу стоке, као и нови циклус одласка у планину са стоком.²²

Драгослав Антонијевић, бележи појаву да су чобани на Ђурђевдан палили ватре и кроз њу протеривали стоку. Тада је најстарији ован носио на десном рогу запаљену свећу²³, која је свакако имала чистилачку улогу читавог стада.

Дим при обредним ватрама имао је за циљ заштиту стоке од разних демонских бића. Тако су се раније, много пре хришћанске употребе тамјана, људи и стока кадили димом и тако симболички и ритуално одгонили све недаће од себе.

Велика распрострањеност живе ватре говори у прилог њених дубоких корена и опште прихваћености код најразличитијих народа света. Олег Мандић тврди да су живу ватру познавали готово сви становници планете.²⁴ Кај Биркет Смит наводи да се ватра сматрала светом и чудотворном и да се као таква употребљавала у лечењу стоке.²⁵

21. Петар Костић, *Годишњи обичаји у шиповоужичком, йожецком и косјерићком крају*, Гласник етнографског музеја 48, Београд, 1984, 314.

22. Д. Антонијевић, *Овчарска слава у Југозападној Србији*, Врањски гласник, књ. VII, Врање, 1971, 327.

23. Исто

24. О Мандић, *Od kulta lubanje do kršćanstva*, Zagreb, 1954, 25.

25. Кај Биркет-Смит, *Putovi kulture*, Zagreb, 1960, 83.

Сличну употребу и својства обредне живе ватре имали су како Европљани²⁶ тако и становници Африке.²⁷

Сви обичаји везани за живу ватру указују на њено прастаро дубоко порекло. Овоме у прилог иде и чињеница да је обичај био некада распрострањен и код Инда и Иранаца. Олег Мандић тврди да је обичај извијања живе ватре трећем једног дрвета о друго код многих народа у тесној вези са култом „дрвета живота“ у коме доминира култ плодности.²⁸ Овакво схватање свакако је имало за циљ да се након очишћења живом створу да и удахне животна снага дрвета из култа вегетације, односно из култа вечитог рађања и бесмртности.

У нашем народу, а пре свега у селима Прислоници, Брђанима, Прељини и Соколићима (Чачак), лески је придаван велики магијски значај, па је зато ово дрво имало велику важност у извијању живе ватре. Овакво мишљење сигурно да произилази из схватања ових људи да је леска ватрена биљка и да има особину вечног живота, неуништивости, здравља и светости. У српској православној цркви, а и у народу уопште, леска је сматрана благословеном и светом биљком.

Код већине српског становништва влада мишљење да никада и никоме не треба позајмљивати ватру. Овакво схватање у народу је подстакнуто страхом да се у том случају из куће не износи срећа и здравље и да се не умањи или изгуби лустративно својство ватре. Овакво мишљење се посебно односило на живу ватру, када је њено изношење из куће било строго табуисано.

Пламен који је на огњишту потпаљен живом ватром никада се није смео угасити²⁹, већ се стално обнављао како би се снага, моћ и чистота сачували и успешно штитили људе и стоку од болести и несреће. Обичај вечног чувања живе ватре веома је познат и раширен међу народима Индије како би се одржала и очувала улога њеног лустративног континуитета. И међу српским становништвом, забележио је Сима Тројановић, поред породиље се мора стално одржавати ватра³⁰, како би њена снага и чистилачка улога заштитили мајку и новорођенче од демона и опаких сила које су у првих 40 дана најизраженији и најопаснији.

26. Исто

27. Ц. Фрејзер, *Злајна грана*, Београд, 1937, 757.

28. О. Мандић, *Od kulta lubanje do kršćanstva*, Zagreb, 1954, 52.

29. Сима Тројановић, *Ватра у обичајима и животи српског народа*, Српски етнографски зборник, Београд, 1930, 238.

30. Исто, 240.

Од посебног је значаја жива ватра добијена кресањем камена о камен. Најчешће се оваква ватра вадила за кућу направљену односно зидану од камена. И оваква се жива ватра пажљиво чувала, налагала и одржавала. Вероватно је на основу овог начина добијања живе ватре и упаљач на бензин (јер има кресиво) добио назив кресиво.

У нашем народу велики је значај придаван такозваној громовитој или громовној живој ватри. Оваква ватра је настајала ударом грома о неко дрво. У народу се веровало да оваква ватра има важну чистилачку улогу, па су многи, пламен који би тада настао, разносили по кућама и припаљивали ватру на сопственом огњишту. Оваквој ватри се придавала важна улога у очувању среће и здравља како људи тако и животиња. Место на коме је настала громовита жива ватра добијало је улогу светости и чистоте. Тако се у селу Љубић (Чачак) налази стабло неког старог дрвета, коме мештани придају велики значај. Са угарком од тог дрвета поједини су мазали децу и на тај начин их штирили од урока.

Жива ватра у себи поседује најјачу антидемонску силу и апотропејску снагу. Она се фигуративно пореди са некаквом светињом при чему бива узнесена у натчулни божански свет.³¹

На основу разговора са испитаницима и на основу расположиве литературе може се закључити да у току извијања живе ватре готово да нема хришћанских обичаја. Ово свакако указује на појаву да обичај сеже у дубоку прехришћанску епоху и да захваљујући својој мистичности, моћи и снази није успео да се христијанизује или барем мало заодене плаштом било које савремене религије. Велику лустративну улогу ватре можемо објаснити и чињеницом да се у току обреда не запажа крштење, нити какве молитве, вероватно зато што је жива ватра довољно моћна и јака и сигурна заштита од несреће.

У драгачевским селима Зеокама, Грабу, Горачићима, Тијању и Пилатовићима владало је мишљење да је живу ватру најбоље водити у „старе дане“ (последња четвртина месеца). У Горобиљу (Ужичка Пожега) живи огањ се вадио на „скончани уторак“ (последњи уторак у месецу). Осим понедељком, живи огањ се још вадио и четвртком као значајним варовним даном. Народ, а пре свега учесници у обреду су велику улогу придавали времену вађења живе ватре, како би његова улога и снага била што делотворнија.

31. Исто, 129.

Месту на коме се извијала жива ватра придаван је велики значај. Такво место се након завршетка обреда и спонтаног гашења ватре веома поштовало и чувало од скрнављења и нечистоће.

Циљ вађења живе ватре није њена топлотна енергија. Њен значај налазимо у њеној јарко црвеној боји и великој светлости. У народној поезији налазимо израз да ватра „лиже“, у чему откривамо њену лустративну и заштитну улогу. Може се додати и етимологија и подсећање пламена на змијино палацање, чиме се подстиче и појачава њена заштитна улога према свему ономе што може нашкодити човеку и његовом окружењу.

Жива ватра се одржава, али и обнавља, како би се обновила и подстакла њена заштитна улога. Није редак случај да су учесници обреда пре вађења живе ватре прибегавали посту, што можемо објаснити приношењем жртве, појаве веома карактеристичне и заступљене како на нашим тако и на ширим просторима. Скуп обичаја везаних за овај обред представља део магичног система везаног најпре али и искључиво за сточарство.

Поред тога што је овај обред до данашњих дана изобичајен, рад на његовом истраживању и изучавању ствара веродостојне слике које уливају сигурност и снагу да се истраје на путу његове мисаоне реконструкције и осећања њеног еволутивног значаја на цивилизацијској путањи. У самом њеном називу, као и у јачини јарко црвене боје, крије се њена мистичност, лустративност, снага, значај и надасве поштовање.

ПОРЕКЛО И СИМБОЛИКА РЕЧИ – ВАТРА ИЛИ ОГАЊ

Када је човек успео да завлада ватром, чврсто је стао на путању културе и убрзано кренуо напред. Овакву појаву Кај Биркет Смит је назвао „припитомљавање ватре“³². Овај чин је проузроковао највеће промене у животу човека као јединке и у животу људске заједнице као колективне институције. Као таква ватра је поседовала огромну снагу и енергију којој је човек давао својства божанства. Из оваквог обожавања ватре од стране човека као велике и значајне природне силе можемо схватити и разумети порекло речи „огањ“ и „ватра“. Лингвисти сматрају да реч „огањ“, као и латинска реч „ignis“ (огањ), воде поре-

32. Кај Биркет Смитх, *Пушкови културе*, Загреб, 1960, 81.

кло из индоевропске старине³³ што указује на његову везу са староиндијским називом божанства ватре агни. Тако и реч „ватра“ води порекло од староиранске речи „атар“, што значи пламен³⁴, или света ватра. Карактеристичан је, али недовољно јасан начин на који су ову реч примили Словени. Реч ватра је позната готово свим народима у области Карпата. Такође су познати и називи пламен и огњиште, који се углавном везују за прву ватру. И Албанци ватру називају *votr(e)*, што у преводу више значи огњиште. Тако неки лингвисти сматрају да су реч ватра Власи преузели од Албанаца, а Срби од Влаха.³⁵ Сима Тројановић пак сматра, односно више претпоставља, да реч ватра води порекло из словенске празаједнице. Сматра да су је на овим просторима примили Словени од неких иранских племена³⁶.

У српском језику речи огањ и ватра готово да имају исто значење. У неким областима се више употребљава једна у другима друга реч. ОвOME су доприносиле сталне миграције и асимилације становништва. Негде и у неким приликама ватром се сматра сам пламен и његова топлотна енергија, а огњем место где гори ватра. Тако мештани села Милићевци (Чачак) ватром називају пламен, односно топлотну енергију коју он ствара, а огњем место где гори ватра. Под огњиштем често подразумевају кућу, односно целокупно домаћинство.

Ватра је јако црвене боје. Веома често она представља и симболизује радост. Можемо уочити потврдну везу између ватре и црвене боје. Тако у многим приликама као и обредима, црвена боја симболизује ватру, а некада ватра својом животном енергијом симболизује црвену боју. Тако, на основу ове нераскидиве повезаности ватре и црвене боје, у многим обредима употреба црвене боје у виду било ког предмета, па макар и најмањег црвеног кончића, има и поседује у себи чистилачку, односно заштитну улогу. Црвеном бојом се терају зле силе, њоме се поништава негативно дејство злих и урокљивих погледа.

Код многих испитаника у готово свим чачанским селима веома је позната појава која живи све до данашњих дана, да се употребом црвене боје треба заштитити од негативних сила. Ово се посебно односи на заштиту свега онога што је „младо, лепо и напредно“. Испитаници из

33. Петар Костић, *Ватра у обичајима и веровањима у Србији*, каталог, Београд, 1987, н.п.

34. Никола Пантелић, *Ватра*, Српски митолошки речник, Београд, 1998, 83.

35. Исто 81.

36. Исто 81; Сима Тројановић, *Ватра у обичајима и животију српског народа*, Српски етнографски зборник, XLV, Београд 1930, 224.

села Трнаве, Атенице, Виљуше, Бањице под овим појмом подразумевају најпре децу, а онда и стоку, као и пољопривредне усеве. Под оваквом заштитом подразумева се и веома присутна и општеприхваћена појава када се новорођенчету везује црвени кончић око руке. Овај обичај сеже у велике цивилизацијске и културне дубине, када се пламену или огњу придавала чистилачка улога. У Лозници, Јездини (Чачак) и Грабу (Драгачево) су у циљу заштите од „урокљивих очију“ колевку новорођенчета прекривали црвеном марамом. Верује се да ће дете бити заштићено од негативног дејстава злих сила ако на себи има неки одевни предмет у црвеној боји. У Пухову (Драгачево), ако дете има температуру, изнесу га увече напоље и гледају где ће угледати ватру. Овим се желело да се сличним поништи слично, односно ватра, како неки у овом крају називају високу телесну температуру, и тада се у циљу заштите махало црвеном марамом или неком „струком“. После ове обредно-магијске радње мештани су веровали у оздрављење оболелог.

Може се слободно рећи да је веома распрострањена употреба црвене боје као супституције за ватру, па је као таква имала заштитно магијску улогу. Као и код људи, црвена боја се употребљавала као заштитно средство и код животиња. Циљ је био сличан, а то је да се напредна и здрава стока спаси од урока и негативних сила. Тако су неки сељаци у Жежевици кравама везивали црвене траке или марамеце око врата. Апотропејска улога црвене боје била је онолико јака и значајна колико се желело да се у њу унесе заштитна мисао. У оваквом се схватању крије и религиозна симболика црвене боје.

ОГЊИШТЕ КАО КУЛТНО МЕСТО

Велика апотропејска снага ватре као и њена културна улога у животу јединке или одређене групе огледа се и у појави изузетног поштовања огњишта. Огњиште у себи крије фетиш према коме се указивало врхунско поштовање и осећај светости.

Најстарији уређај у сеоској кући представљало је огњиште, вероватно због тога што је ватра сматрана божанством или материјом божанског порекла. Тако је сваки дом осећао потребу да себе и своју породицу заштити неким божанством или нечим што је у тесној вези са њим. Огњиште по својој узвишености и високој духовности крије у себи својства богомоље или храма. Стога у народу постоји изрека: „Ко

не виђе олтара и пећи се клања³⁷. Отуда огњиште добија култно својство и постаје место окупљања породице. На терену чачанске околине још увек се могу наћи старе куће са централним огњиштем у њој које у себи чува многе тајне, митове и предања, као и многе радости и туге исказане поред њега. Постоје и огњишта која се налазе уза зид и која са једне стране греју простор „куће“ а са друге топлоту преносе у „собу“. Поменућу само да је једну такву кућу у Вранићима (Чачак), музеј искористио за своју сталну поставку. У њој се поред осталог налази огњиште уз зид „куће“ са свим пратећим експонатима и детаљима у циљу његовог оживљавања. Поред ове куће, која се зове Чолића конак, у готово свим чачанским селима налази се још кућа са старим традиционалним огњиштима у њима. Овакве куће, уколико нису напуштене, домаћинства данас користе као неке помоћне просторије у којима складиште вишак ствари и пољопривредних производа и у којима ватра не гори.

Поред огњишта се седело, договарало, рађало, молило, радовало и жалило. Огњиштем се закљичало, што се сматрало а и данас се сматра најтежом заклетвом или клетвом. И данас, када је употреба огњишта избачена, не ретко се људи и даље куну њиме, што представља наследство прошлости. Данас се огњиштем назива кућа, односно целокупно домаћинство. Ово се може чути и у свакодневном разговору, а чешће у неким прелазним и кључним догађањима из живота групе или појединца. Изреку: „Угасило му се огњиште“ у готово свим чачанским селима мештани употребљавају када желе да кажу да су сви чланови домаћинства или изумрли или се раселили и отишли из родне куће или са „огњишта“, без обзира да ли је у њој стварно постојало огњиште.

Поштовање огњишта имало је иста својства и јачину као култ покојника и предака. Само огњиште је култно везано за претке, јер је само представљало станиште душа предака. У нашем народу се веровало да душе предака настањују огњиште због чега је оно било средиште многобројних сакралних обреда. Овакво схватање произишло је из чињенице да су се некада умрли чланови породице сахрањивали поред или испод огњишта.

Олег Мандић је култ огњишта доводио у везу са обичајем обожавања лобање предака. У овом случају се веома често радило о истом

37. Сима Тројановић, *Вайра у обичајима и животи сръског народа*, Српски етнографски зборник, XLV, Београд 1936, 25.

култу³⁸. Сахрањивање покојника или само његове лобање испод огњишта (до краја каменог доба) имало је за циљ да покојник својом везом са доњим тамним светом осигура живима сигурну заштиту и да буде од помоћи и заштите својим потомцима. С обзиром да је огњиште представљало центар окупљања читаве породице, сахрањивањем покојника испод огњишта имало је за циљ да и они после смрти остану на окупу. Веома је било раширено веровање у снагу деловања и утицаја покојника на живот његове заједнице на земљи.³⁹

И Веселин Чајкановић је веровао да је огњиште освећено место на коме се врше многе религијске и магијске радње.⁴⁰ Он истиче да је овакво мишљење и веровање постојало и код руског и индоевропског народа. Сматра да религијски обреди везани за огњиште не могу никада да нестану и ишчезну, већ само да добију другу форму.⁴¹ Тако, некада строго одређени обреди временом не ишчезавају у потпуности, већ настављају свој живот у разним супституцијама и симболима.

Временом централно огњиште као средиште породичног окупљања губи своју функцију и значење. Употреба најразноврснијих пећи мења улогу и значај огњишта. Ипак, кроз сва просторна и временска догађања провлачи се и опстаје осећај светости према оном месту на коме ватра гори.

Стари обичај даривања огњишта у прилично измењеној обредно-магијској радњи опстао је и живи све до данас. Стављање новца „на шпорет“ обичај је који се сачувао и који представља континуитет некадашњег даривања или приношења жртве огњишту. Након усељења у нову кућу гости који би долазили на насеље даривали би, односно стављали би новац на огњиште, односно на пећ или шпорет на којој гори ватра. Да је овај обичај веома снажан и са дубоким коренима свакако потврђује и чињеница да се у недостатку пећи у којој гори пламен новац стављао и на електрични шпорет. Овај обичај живи и данас у чачанској како градској тако и сеоској средини.

Наши преци су ватру сматрали светињом и као такву је обожавали. Сима Тројановић бележи да млада уведена у нови младожењин дом не иде најпре икони већ огњишту.⁴² Оваква појава у обреду гово-

38. Oleg Mandić, *Od kulta lubanje do kršćanstva*, Zagreb, 1954, 25.

39. Исто, 26.

40. Веселин Чајкановић, *Studije iz srpske religije i folkloru 1910-1924*, Београд 1924, 416.

41. Исто

42. Сима Тројановић, *Ватра у обичајима и животињу српског народа*, Српски етнографски зборник, XLV, Београд 1930. 26.

ри о паганском обичају који је слабо модификован и христијанизован. Сличност ове појаве налазимо код готово свих народа Европе. Наследство из времена паганства огледа се у обичајима увођења младе у нови домаћи култ, када млада седа свекрви у крило поред огњишта или на другом месту где се ложи ватра. Ова обредна радња и данас се спроводи у читавој чачанској околини, а временом је постала главни обредно-магијски догађај у свадбеном ритуалу чија симболика открива и обредну поруку, а то је да домаћи култ, свекрва, као њен представник, прихвата новог члана, доводећи га у индиректну везу са преминулим прецима.

Обичај који се сачувао све до данашњих дана, а тиче се огњишта, састоји се у обилажењу ватре од стране младе. Овим она жели да стекне наклоност душа предака, како би у новом дому обезбедила срећу, здравље, напредак и обавезно пород. Она ритуално цара ватру како би успела да се што више приближи култу предака свога мужа. Царање ватре такође има за циљ да извијањем варница и распламсавањем огња одагна негативне силе, које би младенцима у току свадбеног весеља могле нанети несрећу. На овај начин се потстиче и лустративна улога ватре.

Слободан Зечевић је тврдио да је огњиште, због своје обредно магијске улоге, веома често имало функцију олтара на коме је целе године горела света ватра.⁴³ Сама чињеница да се ватра није никада смела угасити сведочи о веровању нашег човека у светост ватре. Овакво веровање у светост ватре у блиској је и нераскидивој вези са схватањем да су многе појаве анимизиране⁴⁴, да у ватри обитава неки дух у виду божанства или демона. Народ је овом замишљеном божанству приносио жртве и молитве.

У неким драгачевским селима (Тијање, Граб, Горачићи) срећемо појаву да су се многи људи обраћали свом огњишту као и сваком живом бићу. Над њим су се исповедали и причали тајне које ником другом нису смели казати, верујући да ће им након тога бити лакше и да ће на тај начин ослободити душу. Огњишту се молило за срећу, здравље и напредак, као и за опрост грехова. У овим селима су мајке молиле огњиште, односно претке који у њему обитавају за здравље своје деце. У Тијању (Драгачево) је постојао обичај да се мајка обраћала

43. Слободан Зечевић, *Света ватра*, Народно стваралаштво, год. XX, св. 78-80, Београд, 1981, 20.

44. Исто, 21.

огњишту уколико њено дете није дуго проговорило. У том случају приступа се магијској радњи обилажења огњишта (три пута) држећи у руци меденицу. Може се уочити сличност овог обичаја са појавом напајања детета водом из воденице. У овом случају могуће је закључити да је ватра као цивилизацијска појава имала снажну везу са водом као кључним извором живота и значајним природним елементом.

У случају да се у кући прича о неком ружном догађају или трагедији, у већини чачанских села постајао је обичај да се са огњишта изнесе жива ватра и баца што даље. Ову појаву можемо тумачити потребом да се што пре реагује и да се већ одмах испред куће спали и очисти свако зло или несрећа који су њиховим спомињањем у кући можда позвани. Због тога је у нашој народној култури било строго табуисано причати и преносити било какве лоше вести. Једноставно се на овим просторима каже да о томе у кући не ваља причати. Ипак, уколико се у кући испричају неке ружне вести, на сцену ступа ватра, односно њена жишка, јер је она та која чува од болести и зла. Народ верује у заштитну улогу ватре од многих невидљивих сила. Осим ватре лустративну и заштитну улогу имају и сви они предмети који долазе у контакт са ватром и огњиштем.⁴⁵

Веома су се често у српској традиционалној култури предмети везани за огњиште употребљавали у лечењу страха код деце, као што је напајање престрављеног детета преко ватраља.⁴⁶ У многим драгачевским селима ватраљ стављају на видно место у кући без обзира да ли ватра гори или не. Верује се да ће кућа, а пре свега њени најмлађи, бити заштићени од посетилаца са злим и урокљивим очима.

Тако ватраљ, машице и саџак имају значајну заштитну улогу у народном животу. Свака неман бежи од гвожђа тим пре ако је оно већ било у контакту са ватром и огњиштем.⁴⁷

Ватра са кућног огњишта има заштитну и апотропејску улогу за све чланове породице. чак се жару и пепелу приписује магијска улога. У селима Мојсињу и Коњевићима (Чачак) пепео са кућног огњишта су посипали по њиви пре орања, како би се заштитна улога домаћег култа и домаћих богова пренела и на нове усеве који ће се у тој при-

45. Рабија Хасанбеговић, *Огњишће као култно место*, Развитак, бр. 6. Зајечар 1968, 75.

46. Исто

47. Исто

вредној години производити. Очекује се да ће биљке које никну на тој земљи бити напредне и да ће се остварити високи пољопривредни приноси. Тако је у већини чачанских села био познат случај да су пепео са кућног огњишта у којем се пекла божићна чесница посипали по својим воћњацима и виноградима, како би саме биљке биле заштићене од болести и страдања. Обичај посипања божићног пепела по винограду био је посебно познат у селима Горња Атеница и Вереће (Чачак). Овакву појаву можемо довести у паралелу са грождем, односно са вином, које, добро знамо симболизује Христову крв и Божићем, односно даном Христовог рођења. На овај начин и кроз аграрну магију пројављује тесна повезаност паганског култа и хришћанске мисли, која у последњем случају доминира.

Слично овој појави и Шпиро Кулишић је бележио појаву да се сачува пепео у којем је печена божићна чесница и да се помеша са семенским пасуљом како би магијску снагу пепела пренео на нову биљку која треба да никне из семена.⁴⁸ У овом случају, посебно је важно увидети везу између пепела, односно огњишта и домаћих богова који у њему обитавају, као и култа предака са семеном пасуља у српској па и широј митологији, који је познат као хтонска биљка, који потиче из доњег света, преносећи животну снагу у стварно и овоземаљско. Отуда и обавезно присуство пасуља на трпези за Бадње вече.

Такође, Шпиро Кулишић, бележи обичај да се пепео са домаћег огњишта посипа око воћака.⁴⁹ Присуство овакве обредно магичке радње и у чачанским селима свакако да иде у прилог тврдњи о великом култном и магичком значају огњишта. И Вук Караџић бележи о појави посипања божићног пепела по свиленој буби, како би их „било доста као прашака у пепелу“.⁵⁰

Код Јужних Словена некада је био присутан обичај да се божићни пепео скупља и даје стоци „ради здравља“.⁵¹ Слична појава постоји и у селима Трнави и Виљуши, али на Ђурђевдан, када се „крмила“ стока са пепелом домаћег огњишта, сољу и младим зеленим биљкама.

Основу велике улоге и магичког значаја ватре и кућног огњишта налазимо у веровању у натприродно, божанско и свето порекло ватре,

48. Шпиро Кулишић, *Порекло и значење божићног обредног хлеба у Јужних Словена*, Гласник Земаљског музеја, Сарајево, 1953, 21.

49. Исто

50. Вук Караџић, *Српски рјечник*, Беч, 1852. 34-35.

51. Шпиро Кулишић, *Порекло и значење Божићног обредног хлеба у Јужних Словена*, Гласник Земаљског музеја, Сарајево 1953, 21.

односно огња. Увек присутна мисао и схватање о огњишту као станишту домаћих богова и предака даје овој „институцији“ значајну магијску и култну улогу. Огњиште је свето место, вид кућне богомоље, најчистије и најсветије место кућног дома, коме се треба молити, чувати, поштовати, волети га и радовати му се.

КУЛТ ВАТРЕ У ГОДИШЊЕМ ЦИКЛУСУ

Сви обреди у току календарске године садржани су у једном кружном току годишњег циклуса. Реч је о бројним магијским радњама које својом мистичношћу а и оригиналношћу заокружују бројна паганска, магијска и религијска догађања. У целокупном годишњем циклусу култ ватре има незаменљиву и веома важну улогу.

Значај обредних ватри у току годишњег циклуса подстакнут је развојем земљорадње и сточарства још у времену неолита. Циљ обредне употребе ватре свакако је израз жеље за плодношћу усева и стоке, као и за општим успехом у привређивању у току једне привредне године. Још су се у прастара времена ватри придавала бројна натприродна, заштитна и лустративна својства. Ватра је као извор светлости и топлоте представљала симбол „животне снаге, преображаја и очишћења“.⁵² Тако су обреди са ватром и њена употреба у магијском смислу веома значајни и увек присутни у сточарско-земљорадничким срединама у току читавог годишњег циклуса.

Изузетно и готово централно место заузима ватра у новогодишњим обичајима, а пре свега у току паљења бадњака на Бадње вече. Циљ овог обичаја свакако је да на самом почетку нове аграрне године магијским путем обезбеди успех у току наступајућих земљорадничко-сточарских радова. Улога обредне ватре у току Бадње вечери састоји се и у жељи њених извршилаца да помогну Сунцу у време зимског солстиција, када је најслабије. То је време када Сунце почиње да јача.⁵³

Огромну улогу у животу и обичајима готово свих народа ватра је остварила захваљујући својој мистичности, светости и тајанствености. Употреба ватре у божићним обичајима говори о њеној старости. Од културне развијености појединих народа зависи функција ватре у њи-

52. Dž. K. Kuper, *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*, Beograd 1986, 180.

53. Н. Јанковић, *Асирономија у предањима, обичајима и умотворевинама Срба*, Српски етнографски зборник, књ. LXIII, Београд 1951, 68.

ховим обичајима и веровањима.⁵⁴ У дугој, веома тешкој и мукотрпној еволуцији људске врсте и њене културе ватра је увек имала значајно и изузетно место. Захваљујући ватри човек се још на самом еволутивном почетку издвојио од осталих антропоида, поставши човек у најширем смислу те речи.⁵⁵ Ватра, као симбол живота и вечности у сталном и непрекидном лустративном ланцу породичног и друштвеног живота заузима доминантно место у божићним обредима.

Већ је речено да се магијска снага жара и пепела у којој је печена божићна печеница преноси и на све чланове породичног домаћинства. Они по народном веровању добијају превентивну улогу у очувању здравља и општег напретка. У Заблаћу, Жежевици и Бањици постојао је обичај да се ватраљем износио жар на којем је испечена чесница у двориште и да су га прескакали најпре најмлађи а онда остали укућани. Циљ овог обреда свакако је заштитна и чистилачка, када се жели очувати здравље у наступајућој години.

Обредно паљење ватре на Бадње вече, као и на остале празнике из новогодишње групе имају за циљ да обезбеде плодност у наступајућим земљорадничким и сточарским радовима.⁵⁶ Обичај паљења бадњака распрострањен је од Кавказа до Велике Британије и Шведске, у Северној Албанији, Јужној Грчкој, Апенинском и Пиринејском полуострву, Француској и Немачкој.⁵⁷ Неки научници су мишљења да је обичај паљења бадњака био раширен у оним областима које су некада припадале Римском царству.⁵⁸ Мирче Елиаде наводи да је шведски научник В. Лингман сматрао да обреди паљења ватре у европским земљама воде порекло од спаљивања дрвета на Први мај, који се некада сматрао почетком године. Европски народи су овај обичај пренели на зимски циклус, односно на Божић и Нову годину.⁵⁹

Бадњак који гори на домаћем огњишту у српској традиционалној култури даје представу средишта домаћег култа. Налагање бадњака на огњишту на којем су „чувари кућних идола“⁶⁰, представа је прино-

54. Радмила Кајмаковић, *Симбол ватре у народним обичајима Босне и Херцеговине*, Семинар удружења фолклориста СР Србије, Београд, 1981, 14.

55. Петар Влаховић, *Ватра и шипафетица у Југозападној Србији и Североисточној Црној Гори*, Семинар удружења фолклориста СР Србије, Београд, 1981, 23.

56. Широ Кулишић, *Из старе српске религије*, Београд, 1970, 43.

57. Петар Костић, *Ватра у обичајима и веровањима у Србији*, каталог, Београд, 1987, н.п.

58. Х. Барић, *Чланци и есеји*, Београд, 1943, 170.

59. М. Eliade, *Patterns in Comparative Religion*, New York, 1974, 323; Петар Костић, *Ватра у обичајима и веровањима у Србији*, каталог, Београд, 1987, н.п.

60. Татомир Вукановић, *Студије из балканског фолклора III*, Врањски гласник, књ. VII, Врање, 1971, 174.

шења жртве у моменту када се чека најрадоснији хришћански догађај, чин поновног Христовог рођења. На Бадње вече домаћин је налагао бадњак, царао ватру, при чему је изражавао жељу за плодношћу стоке, поља и за здравље укућана. Овај обичај присутан је и до данас у читавој чачанској околини у мање или више измењеном и модификованом облику прилагођеном садашњим савременим условима живота. Магијска снага бадњака преносила се на усеве и стоку, тако што су се остаци бадњака и његовог пепела сутрадан рано на Божић носили у стаје и њиве.

Обичај да се бди над бадњаком поред огњишта представља добар склоп веровања насталих у широкој временској дистанци. Изражавање поштовања према бадњаку и кућном огњишту представа су континуираног склада паганског и хришћанског, садржаног у жељи да спровођење обреда донесе укућанима здравље, напредак и општу срећу.

Над бадњаком се бдело целе ноћи како би се сачувао да не прегори до доласка полагајеника, митског претка који ће донети срећу и плодност на почетку нове аграрне године. Полагајеника су укућани свечано дочекивали, посипали га житом, што је симболично представљало сејање њиве. Главну обредну радњу полагајеник је спроводио поред огњишта. Царао је и потстицао ватру како би се створило што више варница, које у овом случају треба да симболизују богатство у наступајућој привредној години. Обредна радња полагајеника на овим просторима присутна је све до данашњих дана, поготово у сеоским срединама. Реч је о обредном детаљу који никада није силазио са митолошке сцене, само што се начин донекле модификовао прилагодивши се новим условима сазданим у замени отвореног огњишта најразличитијим пећима и шпоретима у којима се ложила ватра. Подстицањем ватре полагајеник је имао улогу да имитативном магијом подстакне обиље усева у пољу, док је магијским додиривањем верига требало да изазове обиље млечних производа и здравље стоке. Употреба огњишта и верига у божићним обредима произилази из веровања да су они у директном додиру са душама предака и да представљају њихово станиште. Управо због њихове представе митског претка полагајеник им прво прилази⁶¹ и спроводи магијске радње.

У драгачевским селима постојао је обичај, који се и данас спорадично одржава, а то је да су сви укућани заједно са полагајеником три пута обилазили око огњишта или ватре. У току кружног кретања око

61. Петар Костић, *Порекло и значење годишњих обичаја*, Београд, 1972, 14.

ватре учесници обреда су изговарали: „Прођох ватру не изгорех, прођох болест не оболех“. Сличну појаву забележио је и Петар Костић у селу Зеокама⁶², такође у Драгачеву. У Горачићима су сви укућани поређани у круг, или у новије време у полукруг, што зависи од места на коме гори ватра и изговарају: „Гори ватро да ми не горимо, болуј ватро да ми не оболимо“. Сличну појаву налазимо спорадично још у неким селима чачанске околине, све у циљу да се магијском радњом обезбеди апотропејска и лустративна моћ ватре. Магијска заштита породичног огњишта подстакнута бројним обредним радњама на Бадње вече и Божић очекивана је и веома жељена, тим пре што је ватра у кући одувек представљала светињу. Као таква постала је идеална заштита против најразличитијих мистичних сила које би на безброј начина могле да нашкоде човеку.

Значајну магијску радњу у божићним обичајима свакако да има и печење чеснице. У селима Трбушани и Цагање за то су припремане најлепше облике леске или липе, које саме за себе у народној митологији дају представу светости и чистоте. Њихову лустративну улогу умногоме потпомаже и бадњак који се обавезно стављао у ватру док се пекла чесница.

Сва три дана Божића, како у драгачевским селима тако и у чачанској околини, гори свећа која је забодена у најразличитије жито (пшеница, кукуруз, јечам). Након божићних празника овим се житом хранила стока (Цагање, Врњчани, Рошци), чиме се желела пренети заштитна и чистилачка улога пламена са свеће на све животиње. У Трбушанима и Пријевору, жито у коме је горела Божићна свећа помешали би са осталим семеном и на тај начин, када дође време сетве, пренели би заштитну улогу и на њиву и на усеве.

Домаћин пре божићног ручка, без обзира са ким ломи чесницу (полаженик, најстарији син или сви заједно), обавезно окреће чесницу са десне на леву страну, односно у смеру сунчане путање и Сунца које је у тесној магијској вези са ватром, а које само за себе представља извор животне топлоте и светлости. Реч је о наопусном окретању чеснице, који је на овим просторима уобичајен, устаљен и представа је магијског круга који се подразумева. У драгачевским селима смер окретања чеснице и кретања Сунца ритуално је пренет и на начин сејања

⁶² Петар Костић, *Годишњи обичаји у Драгачеву, околини чачка и Горње Милановца*, Гласник Етнографског музеја, 60, Београд, 1996, 46.

жита чиме се животна улога ватре и Сунца појачава и уздиже на високу лествицу цивилизацијских и природних догађања.

У манастиру Јовање у Овчарско-кабларској клисури постоји традиција која се није никада, без обзира на историјске догађаје, прекидала. Реч је о колективном налагању бадњака испред самог манастира. Верници се уз присуство монаштва, окупе у порти манастира у време када почне да пада први мрак. Обредно христјанизовано паљење бадњака у простору манастирске светиње представа је колективног очишћења и високе религиозне свести. Окупљени око ватре која гори у манастирској порти, сами верници потпомажу и поткрепљују њену мистичност и чистоту. У току налагања бадњака сви учесници обреда се труде да дотакну бадњак. Наизменично прилазе и померају, царају бадњаком по ватри, трудећи се да тако произведу што више варница. Некада се веровало да обиље варница симболизује пуне стаје и амбаре, док се данас ова појава углавном посматра са аспекта новца. Тако, данас у чачанском крају богатство варница симболизује, односно имитативном магијом „доноси“ пуно новца.

Такође паљење бадњака у виду обредне ватре треба да помогне Сунцу да ојача и надвлада хладноћу. Сунце даје представу небеске ватре и верује се да ће од његове снаге зависити целокупна привредна година односно егзистенција људске врсте. Тако митски појам злато, односно богатство, означава и зрело жито и Сунце.

У Горњем и Доњем Дупцу (Драгачево) некада је био присутан обичај, а и данас се спорадично јавља, да се пепео од ватре на којој је печена божићна печеница помеша са житом и сољу и тиме нахрани стока. Кроз ову обредно-магијску радњу изражена је жеља њених учесника да се кроз вид жртвовања обезбеди кружно ритуално кретање и лустративна улога ватре на здравље и напредак стоке.

Освећење водике на Богојављење религиозни је чин који се спроводи обавезно уз упаљену свећу и мирис тамјана из кандила.

Велику обредну и магијску улогу имају и ватре зване Покладне. У селу Остра, Беле односно Ускршње покладе су се у континуитету одржале све до данашњих дана. Тако је на зборном месту, обично у дворишту неког угледног домаћина из села, након повратка покландра паљена обредна ватра. Ову ватру мештани називају Покладном ватром. Сви маскирани учесници обреда у циљу духовног и телесног очишћења прескачу ватру. Обавезно је да у непрекидном низу у виду кружног тока сваки учесник по три пута прескочи ватру. Домаћица је након тога бацала у ватру и спаљивала коре од јаја. По српској мито-

логији, а и сами мештани то знају, овај се обичај спроводи у циљу заштите од вештица чија су кретања у овом периоду најизраженија. Наиме, веровало се да се вештице возе и долазе у кори од јајета, тако да је ова магијска радња требала да обезбеди заштиту од њих.

Паљење ватри на Младенце и Јереминдан имало је заштитну улогу од змија, а сама појава је садржана из магијског и практичног карактера. Изражена је чистилачка улога према свему што је зло и опако. Дим има за циљ да митским и физичким путем одагна сву негативну енергију.

Младенци и Јереминдан су празници везани за пролећну равнодневницу. Обредним ватрама тада је требало помоћи Сунцу да добије снагу, буде јаче, да дани постану топлији, што ће се свакако одразити на пољопривредне културе. У Врчанима, Рошцима и Цагањама, велики број домаћинстава и данас пали ватру на Младенце, мада више по навици, како би средили своја дворишта, довели у ред и непотребно спалили, а мање како би био задовољен њен магијски значај. Уосталом, добро је познато да ватра има како практичан исто тако и велики култни, симболички и лустративни значај.

Паљење обредних ватри уочи Васкрса имало је за циљ да осигура здравље и плодност стоке, да се обезбеди срећа и општи економски напредак, како појединца тако и породице, па и шире друштвене заједнице. Симболику црвене боје пламена и јајета чуваркуће, које је обавезно у црвеној боји, налазимо у заједничком циљу обезбеђивања среће и доброг здравља.

Црквено учење да на Велики петак, као најтужнији дан, када се због Христовог страдања не оглашавају ни црквена звона, не треба ложити ватру, иде у прилиг народном схватању да ватра представља радост а њено паљење срећан догађај. У широј етнолошкој литератури среће се назив „радосница“ за ватру. Данас у чачанском крају овај се табу не поштује, иако се старији сећају и говоре у прилог претходној тврдњи. У највећем броју случајева на Велики петак се боје и кувају васкршња јаја.

Обредне ватре на Ђурђевдан углавном су имале заштитну улогу од бројних негативних сила чије је присуство у овом периоду веома изражено. Посебно преко ове улоге обредна ђурђевданска ватра имала је „задатак“ да осигура обиље млека и здравље стоке. У Трнави, Виљуши, Бањици и Горњој Атеници у току теренског истраживања дошла сам до податка о спорадичној употреби обредне ђурђевданске ватре у благом континуитету све до данашњих дана.

У Прислоници, Брђанима и Прељини обредне ватре на Благовести имале су за циљ да осигурају здравље стоке и њихово размножавање и подмлађивање. У Бечњу и Остри око ових ватри се окупљала омладина, што је за сеоску заједницу представљало вид забаве. У Трнави се уочи Благовести у циљу заштите од „чинилица“ и да би се обезбедило здравље стоке и спречило одузимање њене млечности, спроводила обредна радња кружног посипања пепела са домаћег огњишта око стаја у којима је смештена стока. Мештани су веровали да је ово веома сигуран и поуздан вид заштите. Овакво схватање свакако да произилази из чињенице о постојању магијског круга и сигурне заштите свега што је у њему. Ова заштита добија на снази и јачини ако је линија круга оивичена пепелом на који је начин дошла у директну везу са домаћим култом, односно култом предака.

Обредне ватре у чачанском крају су још паљене и на Спасовдан, Ивањдан и Петровдан. Овде ћу истаћи значај обредне ватре на Спасовдан, на који је дан заветина чачанске општине. Обилажење обредне поворке око ужег центра града има заштитну улогу у циљу општег напретка, благостања, а пре свега здравља њених житеља. Лустративна улога обредне поворке добија на снази и значају у кружном кретању и свакако употребом пламена свеће и дима из кандила који у магијском смислу представљају супституцију за ватру.

Магијски круг уз употребу ватре посебно је карактеристичан за Петровдан, када су учесници обреда а пре свега млади одређене заједнице носили запаљене буктиње и трчећи обилазили око стаја и торова. У овом случају буктиње су представљале покретне ватре чији је задатак да обилажењем направе заштитни магијски круг и тако негативним бићима онемогуће приступ. Овај обичај у чачанском крају живи још једино у сећању њених најстаријих житеља, а који се на овим просторима није спроводио после Другог светског рата. У драгачевском крају, нешто дуже, спроводио се до шездесетих година XX века. На територији чачанског музеја, а тиче се села Ивањичке општине, овај се обичај успео одржати до осамдесетих година XX века. На основу ове чињенице може се закључити да се обичај успео најдуже одржати међу становништвом чија је привредна грана у најширем смислу била сточарство.

Још је Вук Караџић забележио реч лила са објашњењем њеног значења.⁶³ Тако се лила најчешће правила од брезове или трешње

63. Вук Стефановић Караџић, *Речник*, Беч, 1852, издање Нолит, Београд, 1963, 328.

коре, која је у себи имала смоле, што је омогућавало да лакше гори. Дакле, лила је постала синоним обичаја⁶⁴ и нешто што се некада када је о Петровдану реч подразумевало. Оне су подстицале такмичарски дух тако што се свака такмичарска група трудила да произведе што већу ватру чија је заштитна улога постајала све јача а заштитни магијски круг све шири.

У току годишњег циклуса ватра је имала значајну и незаменљиву улогу и у току обреда везаних за сеоске литије, односно заветине. У последњих десетак година изненађујућом брзином су оживели обичаји везани за магијску улогу свеца заштитника сеоске заједнице. Тако је, осим у градским заветинама, великом броју сеоских средина оживело кружно обилажење сеоског атара и обавезно ритуално и религиозно паљење свећа поред записа.

Ватра, односно пламен свеће има једну од главних, али незамењиву улогу у обредима везаним за породичну славу, односно крсно име. У чачанској средини велики је број породица које славе славу, односно свог домаћег свеца. Запаљена свећа на славској трпези представља супституцију огња из предхришћанског⁶⁵ и паганског времена. Обичај да крсна свећа гори у посуди са најразличитијим врстама жита представља вид бескрвне жртве при чему жито добија магијско својство. Део жита у коме је горела славска свећа намењена свецу заштитнику дома у Прислоници су трећег дана славе помешали са осталим житом и давали стоци, док су други део стављали заједно са семеном и чували до времена сетве. На овај начин снага пламена са свеће и свеца, домаћег заштитника, преноси се на здравље и напредак усева и стоке.

Вук Врчевић је бележио да се без крсне свеће крсно име не може ни славити.⁶⁶ Свећу, без обзира на њену величину, у чачанском крају углавном пали домаћин. Већина свечара настоји да свећу запали пре подне, јер се по народној митологији верује да то треба учинити када дан напредује. Данас свећа гори цео дан све док траје славски ручак или вечера. Већина испитаника је мишљења да славску свећу не треба гасити дувањем већ је треба прелити вином које је, добро знамо супституција за Христову крв. Неки свећу гасе прстима. Остатак славске свеће у Трнави и Виљуши (Чачак), као и у већини драгачевских села, домаћи-

64. Драгољуб Јовашевић, *Паљење петровданских лила, народни обичај сичочара Зајадне Србије и Пешћера*, Зборник Народног музеја, VII, Чачак, 1976, 200.

65. Петар Ж. Петровић, *Слава*, Српски митолошки речник, Београд, 1998, 201.

66. Вук Врчевић, *Крсно име, О крсном имену*, Београд, 1985, 90.

ца чува верујући да она и даље има заштитну улогу дома и читаве породице. Уочи већих празника, као и на Бадње вече, пали се славска свећа како би се пламеном са ње пренела заштитна улога домаћег свеца.

У Врнчанима и Рошцима (кабларска села) се посебно водило рачуна о начину на који гори славска свећа. Тако се веровало, а и данас се верује, да ако славска свећа док гори пуцкета и восак пршти на све стране није добар знак за породицу. Такође, није ваљало ако свећа „пуно плаче“, односно ако се великом брзином восак слива. Лошим знаком су мештани ових села, а и шире, сматрали ако се свећа сама од себе угаси. Ако је свећа горела „смирено“ са уједначеним правим пламеном на горе, представљала је добар знак и сигурну заштиту домаћег свеца за целокупну породицу.

У православним породицама икону са свецем домаћег заштитника, односно икону крсне славе осветљава пламен са кандила, чиме се постиже узвишенији и мистичнији ефекат у току молитве. Такође и у црквама и манастирима, пламен са кандила осветљава лик свеца на иконама, дајући им у току службе још већи религиозни ефекат и светост њене тајанствености.

У току једне године велики је број дана и празника када је употреба ватре заузимала важно, готово централно место. Њена примена из доба паганства, христијанизована и пренета све до данашњих дана, даје значајну, готово незамењиву улогу у смислу човековог заштитног и митског очишћења.

ВАТРА У ЖИВОТНОМ ЦИКЛУСУ

У српској традиционалној култури човека, од самог његовог почетка израженим чином његовог рођења, па све до краја односно до његовог „овоземаљског“ нестанка, прати култ ватре нудећи му своја бројна заштитна и лустративна својства. У еволутивном погледу почев од најранијих цивилизацијских дана култ ватре је веома присутан и изражен у човековом животу.

Некада се дете рађало поред огњишта. Ова појава била је присутна у већем броју села драгачевског краја, а њен циљ је био да се новорођенче одмах након рођења доведе у директну везу са заштитником домаћег култа. Близина кућног огњишта имала је заштитну улогу како за мајку тако и за дете од стране бројних демона и негативних сила, којима су они у овом периоду веома изложени. Веровало се да се у

првих чердесет дана након рађања морала видети светлост на огњишту како би се спречило да се зли демони приближе новорођенчету. Обичај да просторија новорођенчета треба да буде осветљена очуван је у чачанској средини све до данашњих дана.

Обредна употреба свеће у току крштења детета представа је христјанизоване употребе пламена у циљу магијске заштите. Некада се у чачанским и драгачевским селима за чин крштења употребљавала обична свећа од воска. Данас, најпре у граду, па и у већини села, употребљава се бела свећа свечано украшена розе или плавим декоративним тракама у зависности од пола детета.

У обредима везаним за склапање брака као једне нове али веома важне друштвене институције, са главним циљем продужења сопствене врсте, важну, готово централну функцију, има ватра са домаћег огњишта. Напуштање домаћег култа дозвољено је једино заснивањем брачне заједнице.

Пре напуштања родитељског дома млада се опраштала од домаћег огњишта своје куће. Љуби га, приноси му жртву и тражи „отпуст“ од домаћег култа.⁶⁷ На основу старог традиционалног схватања, а то је да ниједна јединка не може имати два заштитна култа, због чега млада, да би прихватила нови, најпре мора да напусти свој култ који је добила чином рођења. У новом дому носилац домаћег култа је свекрва. Она у обреду има посредну улогу између домаћег огњишта и њеног новог члана. Од тога како домаћи преци прихвате младу зависиће њена будућа, лична као и целокупна брачна срећа.

У свадбеном церемонијалу у чачанском крају значајно место су имале обредне радње везане за огњиште као симбол домаћег култа, односно за место где се ложи породична ватра. Уколико постоје физичке могућности, ова се обредно-магијска радња одржала и спроводи се до данас. Такође, бацање жита на кров куће представа је приношења жртве преминулим прецима.

Пријем младе у нови домаћи култ ритуално се спроводио поред огњишта. У наопусном обилажењу око огњишта скривао се већи део мистичности обреда. Обилажење младе око огњишта Маријан Стојковић је сматрао почетном и главном церемонијом увођења младе у нови дом.⁶⁸ Услед губљења огњишта у процесу осавремењавања жи-

67. Emilijan Lilek, *Ženidba i udadba u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja, X, Sarajevo 1898, 71; Slobodan Zečević, *Uvođenje neveste u novi domaći kult*, Zbornik kongresa, SUZJ, 1965, 165.

68. Marijan Stojković, *Oposun, naoposun i trokrako naopusno okretanje*, Zbornik za narodni život i običaje Jugoslovenske akademije znanosti i umetnosti, XXVII, Zagreb, 1929, 166.

вотних процеса и односа, обичај обилажења огњишта се на овим просторима изгубио. Међутим, у знатном броју случајева сусрећемо, где постоје физичке и објективне могућности да се обред спроведе, појаву да млада након уласка у младожењин дом прилази пећи на којој гори ватра, ритуално је цара подстичући варнице. Такође, све до данас, у драгачевским селима одржао се обичај да млада прво јутро ложи ватру. Вероватно је ова магијска радња резултат жеље да се у новом дому приближи домаћем духу предака, односно заштитнику њене нове куће. Овај се обичај данас одржава више по навици или принципу „тако се ваља“, без обзира да ли ће младенци након завршетка свадбених церемонијала наставити да живе у тој кући или ће отићи у град.

Паљење свећа за „здравље“, иако има веома дубоког трага у прадавном обредном животу човека, у данашње време добија представу и ноту савременог и свакодневног. О свим већим празницима, или када се осети духовна потреба, верници одлазе у цркву, пале свеће за срећу, здравље и напредак себи и својим члановима породице. Ова појава је у српској традиционалној култури стална, континуирана, која је у последње време развоја националне и религиозне свести у чачанском крају дошла до посебног изражаја.

Значајно место употреба ватре заузима и у култу мртвих. Посебну улогу добија захваљујући веровању у загробни живот, када је умрелима требало обезбедити светлост и огрев.⁶⁹ Опште је прихваћено веровање да упаљена свећа као супститутивна замена за огањ или пламен даје умрлом светлост и топлоту на „ономе“ свету. Као у читавој Србији, тако и на овим просторима влада мишљење да је велики грех и проклетство ако се деси да неко умре без упаљене свеће. Самртна свећа није смела одједном изгорети до краја, већ се гаси и поново пали сваке суботе до четрдесет дана, а последње суботе се пусти да изгори до краја. О овоме је писао Тихомир Ђорђевић.⁷⁰ Само схватање и обредни поступак се одржао до данашњих дана.

Самртна свећа има за циљ и да усмери кретање покојника⁷¹ и да му осветли пут. Такође упаљена свећа има и задатак да спречи повампирење покојника.⁷² У српској традиционалној култури одувек је постојао страх да неко не умре без свеће. Због тога, ако у некој кући по-

69. Петар Костић, *Ватра у обичајима и веровањима у Србији*, каталог, Београд, 1987, н.п.

70. Тихомир Ђорђевић, *Неколики самртни обичаји у Јужних Словена*, Годишњица Николе Чупића, књ. XLVIII, Београд, 1939, 72.

71. Љубомир Рељић, *Црна недеља*, Развитак, бр. 1, Зајечар, 1969, 72.

72. Исто.

стоји болесник, обавезно се правила или куповала свећа, како би била спремна да му се запали у моменту када он испушта душу. У традиционалној култури овом се обреду придавала важност, па је зато сматрано великим проклетством немање порога, односно немање онога ко би у самртном часу био присутан да запали свећу. Тако једна од клетви у драгачевском крају: „Немао среће ни самртне свеће“ означава жељу за несрећом и врсту проклетства, како на овоземаљском тако и на оноземаљском свету. Колико се српској традиционалној култури придавао значај самртној свећи сведоче и чињенице када су ратници поред хлеба и личних ствари у торби носили свећу. О овоме је веома осећајно писао Добрица Ћосић у роману *Време смрти*.

Раније се самртна свећа у сеоским срединама правила код куће. Углавном су за ову обредну радњу биле задужене жене. Свећа се правила од влакана конопље, а касније од памука (фитиљ) и мањег или већег комада воска. Данас ретко ко прави свећу, без обзира да ли има воска, односно да ли се бави пчеларством или не.

Употреба свеће у култу мртвих има задатак да покојнику осветли пут, како би његова душа стигла на други свет, односно у заједницу мртвих. Раније се одмах, након смрти неког члана породице, гасила кућна ватра и просипала вода. Обичај је познат како на овим просторима, тако и код већине Јужних Словена. О овој појави у Босни писала је Радмила Кајмаковић.⁷³ Обичај гашења ватре подстакнут је веровањем да моментом смрти ватра на домаћем огњишту постаје нечиста, па је због тога треба угасити. У Горњем Дупцу (Драгачево) раније се ватра гасила када умре домаћин или млађи члан породице. У овом се крају сматрало да је ватра симбол среће, тако да у моменту трагичног догађаја за кућу нема места радости. Нова ватра се припаљивала тек сутрадан. Некада се у овом случају извијала жива ватра као представа и симбол новог очишћења и победе над злим силама. Овакво схватање и у овим крајевима је до данас изуобичајено.

Уколико се деси да неко умре, или на било који други начин настрада ван куће а да то његова фамилија не сазна у краћем року и не запали му самртну свећу, сматрано је додатном несрећом, јер се верује да ће умрли у том случају лутати по тами и хладноћи. У свим крајевима Србије се веровало да се овај „пропуст“ може надокнадити или ублажити, тако што ће се спроводити разне додатне обредне радње. Слободан Зечевић је писао о старом обичају паљења обредних ватри

73. Радмила Кајмаковић, *Народни обичаји*, Гласник Земаљског музеја, Сарајево, 1964, 202.

на Велики четвртак, што је имало за циљ да се умрлима накнадно пошаље светлост која ће им омогућити да се виде са својим раније преминулим сродницима. По Зечевићу, сврха накнадних обредних ватри у култу мртвих има за задатак „дотурање светлости мртвима на онај свет“.⁷⁴

Посебан значај у чачанској околини има паљење свеће на Побусани понедељак, који је иначе Васкрс за мртве. Верује се да пламен свеће на овај дан покојнику доноси велику количину светлости и општу радост. Паљење свеће о Задушницама има исти циљ и значај. Тада се на гробу било ког сродника пали по једна свећа за сваког умрлог без обзира где је сахрањен. У Виљуши, Вапи, Трнави (Чачак) жене су водиле рачуна да случајно неког не забораве када „намењују“ и пале свеће за мртве. Због тога су увек куповале макар једну свећу више и палиле је ономе кога су евентуално заборавиле или нису у том моменту могле да се сете.

У српском народу култ мртвих је веома развијен и присутан у животу човека без обзира на ком простору или у ком времену живео. Измене обреда као и начина његовог спровођења су неминовност. Временом долази до све веће христијанизације култа, тако да данас у великој мери они доминирају. Присутна је појава у готово читавој градској средини да се остатак самртне свеће носи у цркву да „догори“. Такође, веома је присутан обичај паљења свеће у цркви у дане великих хришћанских празника.

Запаљена свећа у данашње време на овим просторима, осим поштовања култа мртвих, има и последицу општег поштовања покојникове личности и нешто „последње“ што му се може даровати и пружити. Данас се сматра готово непристојним појавити се на сахрани без свеће. Слободан Зечевић је обичај паљења свећа на гробу доводио у везу са прадавним обичајем спаљивања.⁷⁵

Ватра у култу мртвих у великом делу је последица манизма, који су Срби, сасвим је сигурно, донели на Балкан још из своје прапостојбине. Осветлити душе умрлих и тако им помоћи да нађу прави пут до „вечности“, исказати им поштовање и заштити се од њиховог евентуалног негативног дејства, главни су разлози и главне потребе употребе ватре у посмртном ритуалу.

74. Слободан Зечевић, „Привеџ“ – *друџа ваџра из култа мртвих у Источној Србији*, Развитак бр. 3, Зајечар, 1966, 49.

75. Слободан Зечевић, *Култ мртвих код Срба*, Београд, 1982, 62.

МАГИЈСКА УПОТРЕБА ВАТРЕ

У српској традиционалној култури, а и шире, веома је распрострањена магијска употреба ватре. Њена примена заштитног је карактера и одлично магијско средство у циљу одбране човека од демонских бића и црне магије. Њен циљ је да својом високом топлотом, енергијом, снагом жара и улогом њене црвене боје заштити извршиоца обреда, односно њеног сопственика. Велику заштитну улогу имао је и дим као верни пратилац и производ ватре.

Ватра је према мишљењу бројних представника српске традиционалне културе представљала одличну и сигурну заштиту од мрака, односно од злих бића која у њему господаре. Посебно важну и одбрамбену улогу ватра има у „глуво доба ноћи“, које је у време зимског периода најизраженије. Мештани Врчана, Рожаца и Папратишта (кабларска села) обавезно су носили са собом упаљен луч не само као вид осветљења, већ и као сигурно заштитно средство. Ватра се често ложила поред извора, раскрсница, места на коме је неко насилно умро, запуштеног гроба, пропланака, када је представљала сигурну заштиту од виших негативних сила. О „глувом добу“ и опасним, односно нечистим местима, писао је Драгољуб Златковић.⁷⁶ Добра заштита, према веровању Драгачеваца од ноћних демона свакако је кађење „сумњивих“ односно „алосаних“ места. Ношење батеријских лампи у новије време у овим крајевима има како практичну, тако и заштитну улогу.

Ватра се код готово свих словенских народа у знатној мери употребљавала у циљу магијске заштите у време непосредно пре, за време и после спровођења обреда везаних за смрт. У већини српских села, бележио је Тихомир Ђорђевић, одело покојника се кадило тамјаном и обавезно осунчавало⁷⁷, а слама на којој је лежао се спаљивала⁷⁸. Сличну обредно магијску улогу ватра је у посмртном ритуалу имала и у драгачевским селима. Реч је о обичајима који су се спорадично одржали све до данашњих дана. Кађење куће мртваца и њеног прскања водом имали су за циљ да одстране евентуално негативно деловање покојника на породицу и њене госте. То кађење је некада извођено спаљивањем најразличитијих биљака са што јачим мирисом. Данас, када је кађење христјанизовано, обавља се једино уз употребу тамја-

76. Драгољуб Златковић, *Нечистија места и нечистије силе*, Развитак, Зајечар, 1998, 154.

77. Тихомир Ђорђевић, *Неколики самртини обичаји у Јужних Словена*, Годишњица Николе Чупића, књ. XLVIII, Београд, 1939, 263.

78. Исто, 265.

на. Очишћење куће након смрти неког њеног члана данас се поверава свештенику, када он уз присуство мириса тамјана и пламена свеће чита молитву.

У драгачевским селима постојао је обичај да се магијском употребом ватре изврши очишћење оних који су извршили укоп покојника. То се чинило тако што су се при повратку кући умрлог узимале неколике жишке са огња и пребацивале неколико пута из једне у другу руку. Овакво схватање, као и његова употреба, временом су избледели и ишчезли што се не може рећи за кађење.

Значајну улогу, примена ватре има и у обредно-магијским радњама које се односе на саливање страве и гашење угљевља у народној медицини. Велики је број чачанских села која имају макар по једну особу која је умела да обавља овакве магијске радње. Овде је реч о „позитивној“ народној медицини чији је циљ био да снагом ватре и магијских речи по народном веровању проузрокују оздрављење, скидање страха и општи напредак. У току саливања „страве“ значајну улогу откривамо у магијској спони снаге ватре и црвенила жара са једне и у лустративној улози Сунчеве енергије и топлоте са друге стране. Ово је посебно изражено у току спровођења магијске радње, када се одмах након изливања врелог олова, особа над којом се магија спроводила морала великом брзином да изађе напоље и погледа у Сунце.

Посебну магијску улогу ватра је имала у спомињању било ког сумњивог предмета за који се може рећи да је плод црне магије. Верује се да ће се на тај начин уништити њено негативно дејство. За онога за кога се посумња да је на било који начин доспео у везу злих сила и црне магије, верује се да се добра заштитна радња састоји у кађењу. Раније се магијско кађење спроводило најразличитијим травама, док је данас умногоме та појава христијанизована, тако да се данас под кађењем подразумева стављање тамјана на жар.

Данас, у неким чачанским селима, уколико се дете уплаши, „престрави“ од неке животиње, од ње се узме неколико длака које се баце у огањ, а дете држе изнад њега како би осетило мирис дима. Верује се да ће се на тај начин особа ослободити негативног дејства од присутног страха.

Изражена чистилачка улога ватре садржана је у њеној магијској употреби. У бројним обредним радњама везаним за њу крије се и улога њене употребе. Као таква, ватра се најчешће употребљавала у циљу заштите као и у поништавању негативног дејства на њеног сопственика или извршиоца магијског чина. Ватра је одгонила страх, уз њено

присуство човек је постајао храбрији, снажнији и сигурнији. Бескрајним низом векова навикнут на њу, људски ум јој исказује љубав и поштовање као и спремност да је употреби и магијски се њом заштити.

САВРЕМЕНА УПОТРЕБА ВАТРЕ И НОВИ ОБИЧАЈИ ВЕЗАНИ ЗА ЊУ

Многобројна веровања, схватања, народна и научна размишљања заступљена у најразличитијим религијским и културним облицима не исцрпљују причу о ватри. Вечно присутна и никада доречена прича о ватри задире у све поре, како магијског тако и животног карактера. Развојем цивилизације и других односа одређене заједнице долази до стварања нових животних стандарда и нових облика стварања и примене ватре.

Некадашње обожавање ватре као светиње, митског и култног карактера, временом прераста, преображава се, добијајући нову животну улогу. Овај процес умногоме је везан за општа друштвена кретања, напредак човечанства и кључне историјске догађаје. Ватра је често представљана као симбол живота и вечности. Ова се улога ватре веома често преносила и на савремене догађаје и савремена схватања.

Када размишљамо и говоримо, или пишемо и читамо о ватри у њеном имену и постојању, увек и свуда доминира њена црвена боја. Имајући у виду и да је крв црвене боје, није тешко довести је у везу са ватром, вечним извором радости и живота. Крв је представљала страдање и несрећу људске жртве из које увек ниче нови живот и људска срећа. Крв и ватра су у сталној корелацији, животној повезаности и судбинској зависности. Заједничка црвена боја их зближава, имплицитно усмерава и у кључним историјским догађајима надахњује и морално уздиже. Црвена боја је симбол борбе за слободу јер изражава проливену и жртвовану крв. Она је и представа јунаштва и великог страдања. Тако је проливена крв кроз представу црвене боје нашла своје узвишено место на многобројним заставама света.⁷⁹ У овом је случају ватра поред божанског добила и земаљско реално обележје.⁸⁰ Ватра је симбол рата, тако да се њена својства преносе на борбу за

79. Петар Костић, *Ватра у обичајима и веровањима у Србији*, каталог, Београд, 1987, н.п.

80. Петар Влаховић, *Ватра и шћифафета у Југозападној Србији и Североисточној Црној Гори*, Семинар удружења фолклориста СР Србије, Београд, 1981, 23.

слободу. Из разних прича и извештаја веома се често може видети изједначавање појма ватре са веома тешким и опасним ситуацијама у току ратних борби. Ватром се назива жестока паљба једне од зараћених страна: „Узвратили су жестоком ватром“. Црвена боја означава радост, тако да су ватра и Сунце њени главни представници. Српски народ је веома често водио борбу за слободу под окриљем црвене заставе, којом се изражавало жртвовање људских живота и њихове проливане крви, као и општа радост и срећа због победе и освајања јако жељене слободе. У српском народу је обожавана црвена боја, јер је у бити и традицији, души и срцу увек носио жељу за слободом.

Познато је да су ратници веома често ложили ватру, њом се грејали, спремали храну и седели око ње. У том је случају ватра углавном била у средини, на централном месту, а борци су око ње спонтано правили круг. У овом је случају обредна митологија пренета и на животне и ратне окршаје. Тако је настајала логорска ватра, око које се као симбола радости и победе у Другом светском рату играло козарачко коло.

У послератном периоду многе обредне ватре из пролећног и летњег циклуса су пренете на поједине „општенародне“⁸¹ празнике. Најзначајније место и улогу из ове групе имао је свакако Први мај, међународни празник рада. Уочи овог празника или у његово „предвечерје“⁸², како у читавој земљи тако и у чачанском крају окупљало се многобројно грађанство, омладина пре свега, која је ложењем великих логорских ватри означавала почетак славља. Овај вид окупљања младих имао је пре свега друштвени карактер⁸³. Најчешће место где се палила ватра, било је центар града или центар сеоског атара. Иако се Први мај слави још од краја XIX века, ова манифестација кулминира у времену после Другог светског рата. Тако, осим прославе овог празника и паљења обредних ватри у центру града, Брду Љубићу (споменик Танаска Рајића), на Спомен-парку, Караули, може се готово са сигурношћу рећи да је свако село у чачанској општини веома предано и одговорно приступало спровођењу овог „савременог“ обичаја. Омладина се окупљала и уз храну, пиће, свирку и игру поред ватре прослављала празник рада, дружећи се и забављајући се.

81. Петар Костић, *Вајра у обичајима и веровањима у Србији*, каталог, Београд, 1987, н.л.

82. Бреда Влаховић, *Прилози проучавању вајре у обичајима у Словенији данас*, Семинар удружења фолклориста СР Србије, Београд, 1981, 23.

83. Исто.

Ватра, као симбол слободе, уз исказивање поштовања и захвалности пренета ја на врх „Штафете младости“. На тај начин је „пламен слободе“⁸⁴ из руке у руку сваке године пролазио овим просторима. Црвена боја ватре пренета је и на звезду петокраку.

Тако је пламен ватре у сваком историјском тренутку проналазио самог себе и своје значење. Временом се његова улога мењала, усавршавала, модификовала, или је пак добијала дозу традиционалног, уз осећање пролазности и тихог бледила.

У релативно новије време, улога ватре и њеног пламена заузела је значајно место и у прослави дечјих рођендана. Обичај који је на овим просторима настао после Другог светског рата добио је особину савременог и као такав наставио да живи и траје све до данашњих дана. За разлику од обичаја који су настали као резултат социјалистичког уређења и који су изгубивши ослонац у самом систему временом слабили и полако нестајали, обичаји везани за рођенданска славља добијају на значају и улози код савременог човека.

Пламен свеће на рођенданској торти симболизује срећу, здравље и напредак детета. Иако је реч о обичају који је на наше просторе дошао са запада, чврсто се укоренио и већ постао саставни део српске традиционалне културе. Боја и број свећица на торти означавају пол и године детета. Временом, настајала су нова веровања у вези пламена на рођенданској свећи. Ради среће, здравља и напретка детета свећице су морале равномерно да горе и да се угасе само и искључиво дувањем слављеника, када се уз магијско присуство обреда прелаза означава једна година више у животу детета.

Циљ свих савремених обичаја јесте да се уз присуство магијских радњи или без њих обезбеди добро здравље, напредак и општа срећа како појединца тако и шире друштвене групе. У начину њиховог спровођења изражавају се добре жеље за радост и срећу.

ЗАКЉУЧАК

Ватра као исконска и цивилизацијска творевина на путу симбола, живота и вечности представа је сталне радости, светости и врхунске чистоте. Одувек је човек према ватри имао посебан однос, осећај са-

84. Петар Влаховић, *Ватра и штафета у Јужозападној Србији и Североисточној Црној Гори*, Семинар удружења фолклориста СР Србије, Београд, 1981, 26.

вршенства, тананих осећања, скривених надања и исконске радости. Из таквих осећања на крилима људске цивилизације настали су бројни обичаји и веровања. Преплитање схватања ватре као божанства или ватре божанског порекла, овој исконској творевини даје карактер узвишености, светости и лепоте.

Поистовећивање ватре са Сунцем и изналагање бројних културолошки веома оправданих и цивилизацијски јако присутних животних и магијских елемената даје целој расправи осећање велике одговорности. Са развојем култа ватре истовремено су се развијала и њена рационална достигнућа. Ватра је на дугом цивилизацијском путу верно пратила човека, помагала му, отклањала препреке, осветљавала му тамне странице историје и са својом топлотном енергијом мамила га напред у савремено и непознато.

Човек је већ на првој еволутивној лествици спознао благодети ватре, прилагодио се њеним исконским законима и заоденуо је сопственим жељама и надама. Схвативши њену божанску моћ, занемарио је бројне опасности, стао је под њено окриље, чврсто убеђен да је то право место за њега.

У митолошком погледу ватра је постала човекова главна заштитница и сигурно оружје на његовом дугом и веома одговорном путу. Њена улога и значај су се временом мењали, модификовали и прилагођавали процесима једног времена и датог простора.

Човек, присутан у свим животним и цивилизацијским димензијама, проналазио је и препознавао светлост пламена којим је осветљавао сопствени пут у тешким тунелима животних стрампутица. Култ ватре, тајанствен и мистичан, веома је често у животним борбама стао на страну човека, извукао га из опасних чељусти незнања и неизвесности. Људски ум је то ипак умео да препозна, открије благодети ватре и да јој се посвети.

CULT OF FIRE IN THE LIGHT OF NATIONAL TRADITION

Traces of human civilization which are present in all dimensions of a man's mind are a real picture of its development and constant improvement in the course of a long term dimension. The oldest cult traces of fire go back that far into such depths that they reach the boundaries of something original and natural.

It is considered that fire was used in the oldest human epoch in Palaeolithic period. Primitive man, probably because of his ignorance and lack of facts, gave fire attributes of the god's gift. He thought that fire was given to him, i.e. to the mankind, by a super natural being in the form of god, creator of the world. That was the easiest and the simplest explanation for everything which was not known in the human environment. One thing is certain, we will never know for sure who, where and when lit the first fire.

Collocation – live fire – tells us about the old belief that fire was considered to be alive, real and very important being. In regard of evolution, taking out of live fire loses its practical and very often gets mythological meaning. As purely clean it often gets healing and lustrous role. It was used in the aim of individual and collective protection from different demons, illnesses and epidemics. The harder way was to get fire the more appreciated it was.

As a cultural creation of eminent significance, fire in the sense of live fire was also being taken out in the region of Cacak in the morning hours very often before the sun rise or late at night without audience and observers. Customs connected with the live fire are usually connected with cattle breeding areas and cattle breeders. All customs in relation with the live fire point to the very old origin. The majority of Serbian people believe that one should never lend fire to anyone. This was strictly tabooed when it was the case of taking out live fire from the household.

Fire has the bright red colour. Very often it represents and symbolises joy. Usage of the red colour as a substitution for fire was spread out and as such it had a protective, magic role.

Great power of fire as well as its cult role in the life of a man or some group of people is reflected in great respect of the hearth. The hearth hid fetish in itself which was greatly respected and which created the feeling of holiness. That was the reason why the hearth got cult characteristics and became the place of family gathering. People were sitting, discussing, giving births, praying, cheering and mourning around the hearth. That is a holy place where many religious and magic acts were performed. Owing to its mysteriousness, holiness and secret ness, fire had a great role in the lives of most peoples.

Yule log which is burning in domestic hearth in Serbian traditional culture gives the image of the centre of domestic cult. Main religious ceremony is performed near the hearth.

Within a year there are a lot of days and holidays when fire was having an important, central place. Its application since the pagan times has been Christianized and transmitted to nowadays explaining its important and almost irreplaceable role in the sense of man's protective and mythical cleansing.

In Serbian cultural tradition, from the moment of birth to the moment of disappearance from this world, a man is followed by the cult of fire with its numerous protective and lustrous properties. Getting a habit through the centuries, human mind expresses its love and respect and readiness to use fire to protect him almost magically.

Snežana Šaponjić-Ašanin

CULTE DU FEU À LA LUMIÈRE DE LA TRADITION POPULAIRE

Les vestiges des civilisations disparues reflètent fidèlement les progrès de l'humanité et un perfectionnement continu de celle-ci au cours des âges. Les traces les plus anciennes du feu dans la culture remontent à un passé si lointain qu'elles se perdent dans la nuit des temps.

Le feu est aussi le symbole suprême de presque toutes les conquêtes de la civilisation et le couronnement de celles-ci.

On considère que le feu était utilisé aux époques les plus reculées, au paléolithique. L'homme primitif, à défaut de connaissances et de faits concrets, attribuait au feu l'origine divine. Il considérait qu'un être surnaturel en forme de Dieu, créateur du monde, en avait fait don au genre humain. C'était là la manière la plus simple et la plus facile d'expliquer tout ce qui était inconnu dans l'environnement immédiat de l'homme. Ce qui est absolument sûr, c'est que l'on ne saura jamais avec certitude quand, où et par qui le premier feu avait été fait.

L'appellation „feu vif“ nous renvoie à l'ancienne croyance populaire, selon laquelle le feu était un être vivant, réel et très important. Quant à son évolution, l'obtention du feu vif perdait du point de vue pratique pour gagner du point de vue mythologique. Considéré comme parfaitement pur, le feu prenait souvent le rôle de moyen curatif et purificateur. On l'employait en vue de la protection d'un individu ou d'une collectivité contre divers êtres démoniaques, contre les maladies et des

épidémies. Plus difficilement on se le procurait, plus grande était l'attention qu'on lui prêtait et l'importance qu'on lui attribuait.

Le feu, en tant que production de caractère culturel dont l'importance est immense, est obtenu sous la forme du „feu vif“, dans les environs de Tchatchak, aux heures matinales, très souvent même avant le lever du soleil ou en pleine nuit, et cela en l'absence du public et des observateurs. Les coutumes relatives au „feu vif“ étaient pratiquées essentiellement dans les régions d'élevage du bétail et par ceux qui s'occupaient de cette branche de l'économie. Toutes ces coutumes témoignent de son origine très ancienne. Dans la majorité de la population serbe on pense que l'on ne doit jamais prêter le feu à personne. Cette opinion valait surtout pour le feu vif, aux moments où l'on considérait que porter le feu hors de la maison était une action strictement tabouisée.

Le feu étant d'un rouge intense, il symbolise souvent la joie, mais cette couleur est utilisée aussi comme substitution du feu et, comme telle, elle avait un rôle de protection magique.

La grande force purificatrice du feu, ainsi que sa fonction culturelle dans la vie des individus et des collectivités se reflète dans la vénération de l'âtre. L'âtre renferme un fétiche pour lequel on avait un respect exceptionnel et que l'on considérait comme sacré. D'où le caractère cultuel de l'âtre qui devient un lieu de réunion de la famille. Devant l'âtre on restait longtemps assis, on délibérait, on naissait, on priait, on se réjouissait, on pleurait. C'est un lieu saint où l'on effectuait maintes actions religieuses et magiques.

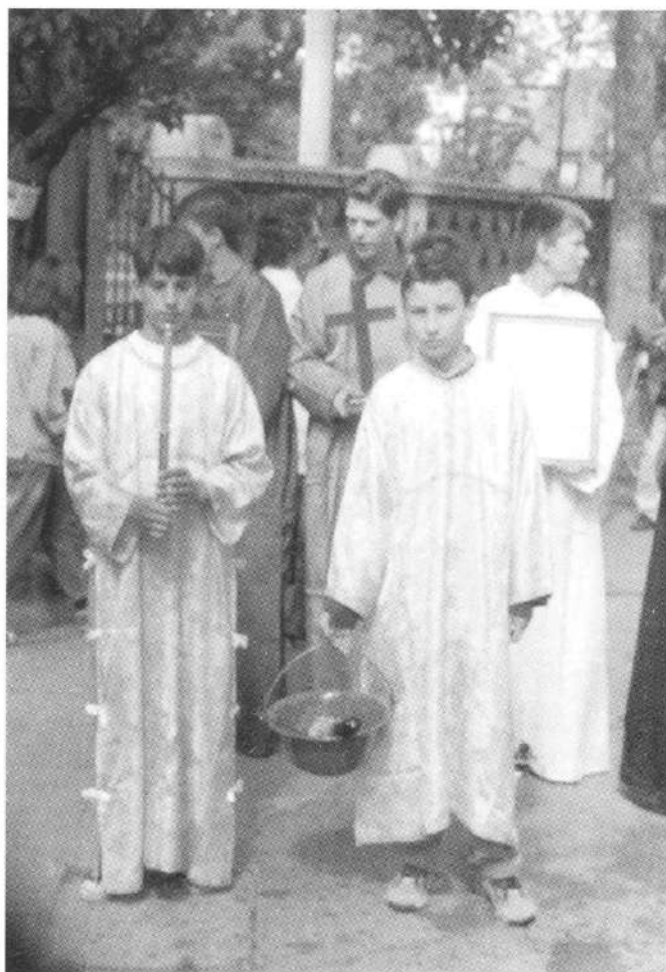
Dans la vie et dans les coutumes de presque tous les peuples, le feu joue un rôle important grâce à son caractère mystique, sacré et mystérieux.

La bûche de Noël qui brûle dans l'âtre symbolise, dans la culture traditionnelle serbe, le centre du culte de la famille. C'est devant l'âtre que, le jour de Noël, le premier visiteur exécutait la principale action rituelle.

Au cours de l'année, il existe un grand nombre de jours et de fêtes à l'occasion desquels le feu occupe une place importante, presque centrale. Son application à l'époque païenne, christianisée par la suite et subsistant jusqu'à nos jours, lui donne un rôle important, presque irremplaçable dans la purification protectrice et mythique de l'homme.

Dans la culture traditionnelle serbe, le culte du feu accompagne l'homme depuis sa naissance jusqu'à sa fin, c'est-à-dire jusqu'à sa disparition d'ici-bas, en lui livrant ses pouvoirs protecteurs et purificateurs. Habitué au feu depuis des siècles innombrables, l'esprit humain lui voue l'affection et la vénération, toujours prêt à l'utiliser et à se servir de ses propriétés „magiques“ pour se protéger.

Snežana Šaponjić-Ašanin

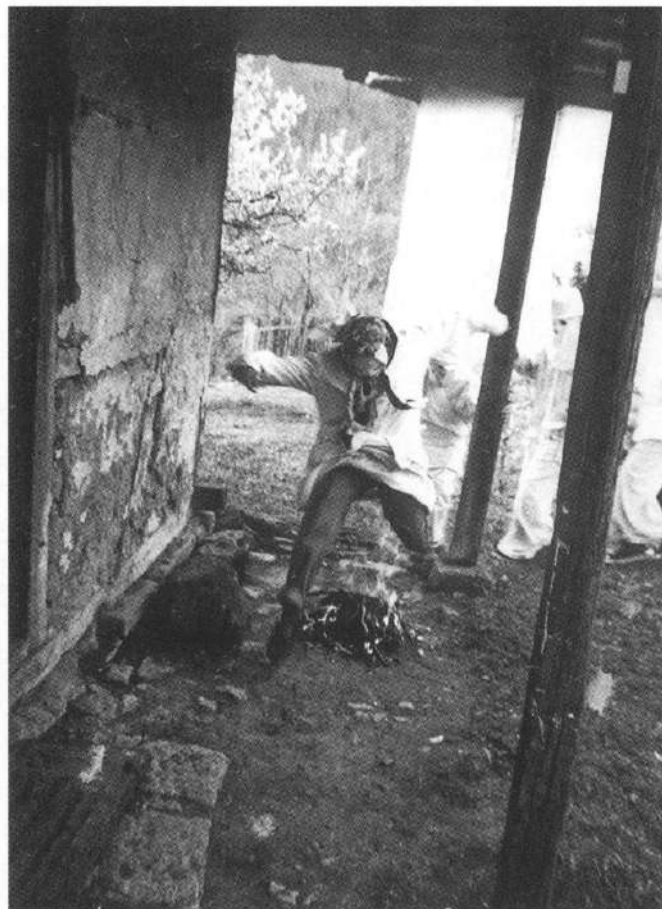
Литије у Чачку, Спасовдан, 1993. (снимила С. Ш. Ашанин)

Крштење детета, Чачак, 1991. (снимила С. Ш. Ашанин)

**Спаљивање кора од јаја на Беле покладе село Остра код Чачка, 2002.
(снимила Снежана Шапоњић-Ашанин)**

**Учесници обредне поворке прескачу ватру у циљу
очишћења, село Остра код Чачка, 2002. (снимила
Снежана Шапоњић-Ашанин)**

**Домаћин љуби бадњак на кућном огњишту, село Зеоке, Драгачево 1993.
(снимила Снежана Шапоњић-Ашанин)**

**Ломљење славског колача, порта манастира Вујан, Млади Арањеловдан, 2000.
(снимила Снежана Шапоњић-Ашанин)**

Паљење Лила у целу Ерчеге, Ивањица уочи Петровдана, 1976.
(снимила Невенка Бојовић)

Свеће упаљене „за здравље“, манастир Вујан, Чачак,
Васкрс, 2003. (снимила Снежана Шапоњић-Ашанин)

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

ПРОТОКОЛИ УМРЛИХ О СТРАДАЊИМА У БОРБАМА ОКО ЧАЧКА У ОКТОБРУ/НОВЕМБРУ 1915. ГОДИНЕ

Радован М. Маринковић
СЦГ 32000 Чачак
Радише Поштића 8

UDK: 949.711

У другој половини октобра (по старом календару) 1915. године око Чачка вођени су жестоки борбени окршаји између српске војске (бранилаца) и аустро-угарских јединица (нападача). Нажалост, они још увек нису свестраније расветљени. Посебно борбе вођене венцем планине Јелице – од Парменца, преко Придворице, Јездине, Зеока, Граба, Трнаве, Горачића... све до Каоне.

Најжешћи окршаји били су 20. и 21. октобра (по старом календару)¹ у ширем захвату Белог брда на планини Јелици изнад Придворице, Јездине и Зеока. Тај положај, релативно добро уређен (ровови, траншеје), бранили су трећепозивци Ужичке војске. Доста их је и погинуло, види се из протокола умрлих Треће чачанске парохије (манастир Ваведење), са подацима које је у рубрику „узрок смрти“ и „напомене“ уписао свештеник Велимир Јов. Белопавловић. Цивилне жртве унели су у протоколе умрлих и Белопавловић и свештеници црква у драгачевским Горачићима и Каони.

Неке погибалце помињу и епитафи на гробљашима и крајпуташима. Подизани су поред путева, на гробљима, а у Горачићима (Драгачево) и на породичним имањима.

1. Најпотпунији подаци о борбама на планини Јелици, посебно на Белом брду, могу се наћи у зборнику докумената *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрватца и Словенаца*, XI, 1915. године, трећи период – *Ојшће одстојуање српске војске, Прва фаза – Одстојуање главне снаге на западну и Јужну Мораву*, Београд, 1927, стр. 6, 8, 78, 117-120, 125, 142-144, 148, 164, 205-207, 233, 268-269, 289.

Аутор овог рада ишчитавао је протоколе умрлих у Чачку, Парменцу, Горачићима и Каони² и споменике (крајпуташе и гробљаше) у селима која су била попришта ових бојева у захвату планине Јелице и, ево, публикује податке до којих је дошао, свестан, наравно, да они нису потпуни, ни до краја прецизни.

ЦИВИЛНЕ ЖРТВЕ

Ево шта су свештеници уносили у протоколе умрлих:

Косана (стара пет година), кћерка Бранислава Мијаиловића из Придворице (чачанске), преминула је „од страха усљед борбе од пуцњаве“ 20. октобра.

Милија Јовановић (60) из Риђага, „пре поноћи погинуо“ 20. октобра.

Милунка (три године), кћи Велимира Полуге из Парменца, „погинула од пушчаног зрна кроз трбух, усљед борбе“, 21. октобра.

Милан Делебногић (20) из Риђага, „добеглица из Крајева из Босне – Сарајево“, „погинуо од пушч[аног] зрна“ пре подне 21. октобра.

Владимир Јосиповић-Пауновић (60) из Парменца, „погинуо од пушчаног зрна од Аустријанаца“ пре подне 21. октобра.³

Стеван Чоланић (54), родом из Ојковице, досељеник у Лозницу, погинуо је „пред кућом од ране из пушке“ 20. октобра.

Љубица (23), супруга Милутина Мишовића из Кулиноваца, „од бајонета непријатељског повређена“, „аустро-угарски војници покушали да је обешчасте и пошто нису успели бајонетом су је пробили од чега је умрла у болници“ (у Чачку) 24. октобра.

Милорад Ружичић (54) из Атенице, „нађен у потоку у селу Горачићу“, страдао „од пушчане ране“. Овај Ружичић није сам погинуо. Наиме, у Горачићима, пошто су похватани, одведени у планину Јелицу и побијени су још неки људи. Свештеник у Горачићима Арсеније Ћендић унео је у протокол умрлих овакав запис: „24 октобра 1915 [године] при наступању Аустријске војске преко Горачића ову тројицу [су] од кућа одвели у планину Јелицу... и за њих нису знали [чланови њихових породица] до 21 фебруара [1]916 [године], па су их случајно чобани нашли којима је још била позната лица и одећа“.

2. После Другог светског рата матичне књиге (протоколи) узети су из цркава. Они се чувају у Скупштини општине Чачак и месним канцеларијама у Парменцу (општина Чачак), Горачићима и Каони (општина Лучани).

3. Пауновићи више не користе презиме Јосиповић.

Свештеник Ђендић додаје:

Вељко Станковић (58), „одведен 24. октобра“ 1915. „при наступању Аустриске војске [и] убијен у планини Јелици“, сахрањен 22. фебруара 1916.

Ово је записао и поред имена Петра Станковића (38) и Обрада Ружичића (46). Нешто касније и за Уроша Ружичића (48), за чију погибију поп није знао када је сачињавао прву белешку.

Са њима је убијен и Милорад Ружичић, одсељеник из Горачића у Атеницу.

По казивању Илије Главоњића из Горачића, који је све ове људе познавао, они су припити изашли пред окупаторску војску, ухваћени су, одведени у планину Јелицу и стрељани. Били су припадници Радикалне странке, па се говорило да су њихово уморство „наместили“ неки њихови страначки противници.⁴

Арсеније Ђендић уписао је у протокол умрлих податке о још неким погибалцима, а припадали су његовој парохији у драгачевским Горачићима:

Секула Бешевић (48) из Губереваца „погинуо [је] у Пекчаници од Аустријанаца“, „убили га комити аустријски у бекству“⁵ 20. октобра.

Обрен Чубрић (55) из Горачића „при наступању Аустриске војске убијен из пушке“ 17. октобра.

Аврам Чубрић (62) из Горачића је „убијен из пушке од Аустриске војске“ 22. октобра.

Мијојла (48), супруга Велимира Ковачевића из Горачића, је „убијена при наступању Аустриске војске“ 22. октобра.

На споменику Авраму Чубрићу пише да је био стар 70 година.

Поред ове Мијојле Ковачевић, помињу се, као погибалци, још две Мијојле: једна удата Вујовић, којој постоји споменик,⁶ али и девојчица, такође из рода Вујовић у Горачићима. Ни једне од ове две Мијојле Вујовић нема у протоколима умрлих цркве у Горачићима.⁷

4. Казивање Илије Главоњића из Горачића аутору овог рада.

5. Ова белешка је нејасна, посебно одредница „комити аустријски“. Да ли су то сарадници окупатора, којих је, иначе, било?

6. О тој Мијојли и другој Мијојли, такође Вујовић, али девојчици, аутору овог рада причали су, не само Борисав Главоњић (њихов сусед) и Илија Главоњић. Прича о погибији те девојчице и данас се памти у Расовцу, засеок Горачића, посебно у оном роду кога сви зову Маћани (досељеници из Маћа у Моравичком Старом Влаху). То су иначе, Васиљевићи.

7. По свој прилици, у тешким ратним временима, свештеници су податке о онима које су опојали бележили у своје посебне тевтере, па их, потом, преносили у протоколе умрлих. Неке су заборавили да унесу у књигу умрлих.

Неке погибије нису расветљене.

Свештеник Ђендић је, примерице, у протокол умрлих записао: „Некакав зликовац убацио [је] бомбу у кућу па је убио“ Јелену (52), супругу Тиосава Јаковљевића из Горачића 6. новембра. Јаковљевић је био истакнути радикалац, па се овај злочин убраја у политичке – бомба противника била је управо њему намењена.⁸

Окупаторске власти обесиле су 30. децембра 1915. године у Гучи, као средишту среза драгачевског, неке Драгачевце. Међу њима из Ђендићеве парохије и Милоша Цогољевића (45) и Милојка Грујичића (23). У рубрици „узрок смрти“ пише: „Ова су двојица обешени што су као ајдуци нападали своје српске домовине“. Очито, ради се о пљачкашима, али у њиховим Губеревцима памте се и другачије приче – да су и ова уморства последица политичких страначких међусобица. Ко зна? Бог зна. Али, мора се веровати честитом свештенојереју Арсенију Ђендићу, који ће, касније, тамновати у аустро-угарским казаматима у Мађарској.⁹

У протоколима умрлих цркве у Каони свештеници су (најпре Урош Оцокољић, који је 1916. године интерниран у Нежидар) осведочили страдање мештана:

Милош Зечевећ (60) из Милатовића „убијен од Аустроугарских војника“ 26. октобра 1915.

Љубомир Велисављевић (39) из Доњег Дубца „убијен од Аустроугарских војника“ 26. октобра 1915.

Павле Радичевећ (56) из Каоне „убијен од Аустроугарских војника“ 26. октобра 1915.

Светомир Терзић (25) из Властељица „убијен од Аустроугарских војника“ 26. октобра 1915.

Анка Марковић из Властељица „убијена од Аустроугарских војника“ 26. октобра 1915.

Владимир Бијорац (56) из Властељица „убијен од Аустроугарских војника“ 26. октобра 1915.

Илија Капларевић (48) из Милатовића „убијен од Аустроугарских војника“ 26. октобра 1915.

8. Казивања аутору овог рада Илије Главоњића и Витомира Трашевића из Горачића.

9. Окупатори су 1916. године интернирали у логор Нежидер у Мађарској три свештеника из Драгачева: Арсенија Ђендића (из Губереваца), пароха цркве у Горачићима, Уроша Оцокољића, пароха цркве у Каони, и Неофита Симића, свештеника у Гучи. Разлог интернације: приписивано им је да су чланови (или симпатизери) Радикалне странке Николе Пашића. Ђендић је, уистину, то и био.

Здравко Капларевић (50) из Милатовића „убијен од Аустроугарских војника“ 26. октобра 1915.

Светозар Шолајић (48) из Милатовића „убијен од Аустроугарских војника“ 26. октобра 1915.

Ивко Корићанац (50) из Каоне „убијен од Аустроугарских војника“ 26. октобра 1915.

Љубо Пајовић (56) из Каоне „убијен од Аустроугарских војника“ 26. октобра 1915.

Велика Пајовић (30) из Каоне „убијена од Аустроугарских војника“ 26. октобра 1915.

Неки грађани су страцали, касније, „због сумње да су крали новац“ како су уписали свештеници:

Маријана Стевановић из Горњег Дубца, стара 32 године, 7. марта 1916.

Миљка Рудинац (45) из Горњег Дубца, 7. марта 1916.

Војислав Радичевић (31) из Каоне, 7. марта 1916.

Јово Тадић из Доњег Дубца, стар 40 година, обешен је у Гучи 26. децембра 1915.

У необјављеним записима Војимира Капларевића из Милатовића, налази се и податак (кога нема у протоколима умрлих цркве у Каони) да су непријатељски војници одвели у Гучу и обесили 30. децембра 1915. године: Миленка Вукићевића, Мекрану Вукићевић и Владету Гогића из Милатовића, а Милан, син Миленка Вукићевића, интерниран је у неки логор, у коме је умро.

У Вранићима код Чачка умрла је 22. октобра 1915. Перса Лучић пошто је „нехотично рањена при борби Ауст[ријанаца] и Срба“.

У Чачку су обешени неки Студеничани.

Вешања ће бити и касније. Рецимо, 29. фебруара 1916. године обешен је Живота Радовић (39), земљорадник из Љубића. У протокол умрлих уписано је: „Обешен на вешала пресудом Gericht des K. u. K. Kreis-kommandos gru. Milanovac“, где је пресуда извршена.

Касније, 14/27. фебруара 1917. у Милићевцима је Радомир Вуловић (23) „стрелан због оружја пресудом К. у К. војне власти“.

ПОГИНУЛИ ВОЈНИЦИ

У току борби у Придворици и Јездини погинуло је доста српских војника, припадника Ужичке војске.

Опевао их је (опојао) 16. марта 1916. године свештеник Треће чачанске парохије (манастир Ваведење) Велимир Јов. Белопавловић. У протокол умрлих¹⁰ о њима је уписао податке до којих је дошао:

Андрија Илић (48), војник, обвезник трећег позива из среза по-савског, округа подринског, „умро у кући Светозара Вуловића у Јездини“ 23. октобра.

Војин Николић (48) из Горобиља, округ ужички, војник трећег позива, „погинуо у борби“ 20. октобра увече и сахрањен „испод куће Мине Јовановића десно под путем“ у Придворици.

Ђорђе Мирић (45) из села Губин До, округ ужички, војник трећег позива, „погинуо у борби“ у Придворици 20. октобра, „сахрањен испод шептелије у „Сарвановини“ у пољу више куће Миће Вуловића под путем десно“ у Придворици.

Коста Милекић (45) из Јабланице, срез златиборски, округ ужички, војник трећег позива, погинуо 20. октобра увече, сахрањен 24. октобра у Сарвановини, „десно под путем“, у Придворици.

У један гроб „над путем ариљским, у воћњаку до Јакова Вучићевића воћњака у Придворици“ сахрањени су под бројевима 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226 и 227:

Миладин Јовановић, каплар из Доброселице, срез златиборски, трећепозивац Четвртог пука,

Бранко Жиловић из Чајетине, срез златиборски,

Милан Милекић из Мокре Горе, срез златиборски, војник у Трећем батаљону,

Коста Урошевић, војник из Мокре Горе,

Неидентификовани војник из Пете чете Другог батаљона,

Миленко Грујичић из Мокре Горе,

Миле Тошић из Мокре Горе,

Милосав Јовановић из Чајетине,

Богосав Милекић из Аништа, и

Мијаило Ђировић из Аништа.

Сви су били трећепозивци, сељаци, војници. Сахрањени су на месту погибије. Свештеник Белопавловић опојао их је 16. марта 1916. године „у присуству кмета Мијаила Ковачевића из Придворице“.

10. Ваведење је тада било парохијска црква. Данас је манастир, али има и своју парохију. Парох је био свештеник Белопавловић из Чачка. Овај протокол умрлих чува се у Месној канцеларији у Парменцу. Ваведењској парохији тада су припадала села: Придворица, Бељина, Риђаге, Парменац, Паковраће и Међувршце.

Неки погинули војници сахрањивани су појединачно:

Јеврем Н., „трећи позив из Беле Реке у срезу златиборском“, „погинуо од 20 и 21 - 1915. год. од увече на имању Мих[аила] Поповића“ у Радовини, „погинуо у рату у борби“; сахрањен је 24. октобра „у њиви испод куће Михаила Поповића до потока“ у Придворици.

Наредник Василије-Васо из ужичког округа, „умро као рањен у кући Благоја Милинковића из Придворице“, „погинуо у рату од куршума“, „сахрањен под шумом Неша Маркићевића уз забран“.

Неидентификовани трећепозивац, „погинуо у рату у селу Придворици“ у ливади Јанковини, „више забрана пок[ојног] Неша Маркићевића“; „сахрањен у забрану Јанковина, ниже њиве источно од села Ргара“, „при врху Широке букве“, планина Јелица, „на коси до пута селског“.

Тијосав Турудић из Мокре Горе, срез златиборски, округ ужички, „погинуо у борби“ од 20 и 21 октобра... увече“; сахрањен „на коси план[ине] Јелице... у селу Придворици на путу код „Кадине букве“ на раскрсници“.

Неидентификовани трећепозивац из округа ужичког, „погинуо у борби“ на Белом брду у Придворици „од 20 или 21 окт[обра] 1915 г[одине] од увече“; сахрањен 24. октобра „планина Јелица венац звано „Бело брдо“ до пута селског – граница среза трнав[ског] и драгачев[ског] у ливади Влад.Станковића из Придворице“. Опелу овом трећепозивцу присуствовали су кмет Мијаило Ковачевић, Благоје Милинковић и Милан Вуловић из Придворице.¹¹

После завршетка Првог светског рата породице су посмртне остатке погинулих војника преносиле у родна села. Кости неких похрањене су 1934. године на Чачанском гробљу у заједничку гробницу свих војника који су погинули или умрли у Чачку и околини од 1914. до 1919, свеједно да ли су били припадници српске војске или противничких армија.

*

* *

На примерима података из протокола умрлих цркава у Чачку, Горачићима и Каони и манастира Ваведења у Паковраћу уочава се да неки догађаји из Првог светског рата, посебно из октобра-новембра

¹¹. Казивања Тихомира-Татомира Маринковића из Придворице, учесника у Првом светском рату.

1915. године, нису свеобухватније расветљени. Те матице и споменици погибалцима – и цивилима и војницима – погибије недвосмислено потврђују. Историчари и хроничари свакако не могу да их заобиђу.

Прилог 1.

ЈУНАК МАЈКА

Чланови неких породица су првих ратних година трагично настрадали. Прота Милисав Д. Протић Гучанин забележио је (и објавио у књизи „Драгачево и његови славни синови“, Ниш, 1940) и овакву судбину мајке:

„Пет синова отаџбини одгајила је Станојла са својим мужем Радичом Радичевићем, које је опремила и испратила у рат. Отишли су најстарији Павле па за њим Марко, капетан I кл[асе], за њим Милоје инжењер и капетан II кл[асе], за овим Василије, учитељ у Мрсаћу и Трстенику и најзад најмлађи Радош. И од њих петорице за бојишта вратио се кући кајстарији Павле на боловање да вида ране а остала четворница пали су славно и храбро и то: први је пао Марко, па онда средњи и најмлађи једног истог дана – Милоје на Шапцу а Радош на Жаркову. – Учитељ Василије од великих ратних напора и последица умро је у Трстенику. Мајка није била те среће да јој Павле запали свећу. Године 1915 октобра 27, Аустријанци су убили и њега у Каони, прву и последњу наду Станојлину.

Дошла је Станојла са пет свећа и пет панаија, прича старина поп Урош [Оцокољић], да прекади подушје синовима. Поређала пет чаша укуване пшенице и извадила пет свећа. Руке јој дрхте и дајући свећу по свећу вели:

– Упали ми, попо, ову свећу за Павла, ову за Марка, ову за Милоја, ову за Василија, а ову за Радоша.

Док је поп Урош читао панаије, Станојла је уздисала и до земље кланала се крстећи се и молећи се Богу. Оно што је за дивљење и пример јунаштва, вели поп Урош, Станојла је попут Југовића мајке „и ту мајка тврда срца била, и од себе сузу не пустила...“

Хроничар Милоје Радичевић, у књизи „Кућа у Шевару“ (Чачак, 1975), осведочио је: „Гледају чудну поворку непријатељски војници окупљени око каонске цркве. И би им хладно око срца: не могу они никад поробити овај народ...“

Овај Милоје Радичевић потомак је старијег Милоја, који је рођен у Каони 1886. године; био је грађевински инжењер, учествовао је у балкан-

ском и Првом светском рату, у коме је погинуо, не код Шапца, како пише Протић, већ на Космају 1914. Био је сарадник „Радничких новина“, листа „Социјалист“ и часописа „Социјалист“. Преводио је са руског језика (Чернишевског и Горког). Иза њега је остао дневник, који није објављен.

Прилог 2.

ЕПИТАФИ НА СПОМЕНИЦИМА ПОГИБАЛЦИМА

Крајпуташи и гробљаши сведоче о борбама, и погибијама, у октобру (по старом календару) 1915. године у чачанском крају. Помињу борбе о којима се мало зна.

На Палибрчком гробу, у засеоку Главинићи, у селу Рокцима (Моравички стари Влах), Невенка Бојовић, етнолог из Чачка, исписала је епитафе са два крајпуташа:

„О путниче мили роде ти не жали труда свога те прочитај овај споменик изгинулих миле браће Јекића I ОБРАД ЈЕКИЋ из Медовина војник I чет[е] I бат[алјона] III поз[ива] који у 45. год[ини] погибе у Лозници код Чачка 10 октобра 1915 год[ине]...“

На крајпуташу се, затим, помиње и његов брат, али он није погинуо у Лозници код Чачка.

Са другог споменика чита се:

„Ево Страна Споменика дичних војника Јована Јовановића војник II чет[ете] I батаљона 4 пук 3. позив погибе за отаџбину борећи се 26. окт[обра] 1915 год[ине] више Чачка у Лозници живи 45 год[на]...“

Из података о Јекићу уочава се да је била нека борба у Лозници 10. октобра (по старом календару). Или је, при исписивању датума у споменике направљена погрешка?

На гробљу у Парменцу још олујинама (не)времена одолева гробљаш са кога се чита:

„Овде почива Владимир Пауновић из Парменца који поживи 62 год[ине] а као цивила Аустријанци [га] стрељаше код своје куће 21 октобра 1915 г[одине]...“

На Ружичића гробљу у Горачићима постоје споменици онима које су Аустријанци убили (Милорад Ружичић, Верко Станковић, Петар Станковић и Урош Ружичић), али се подаци битније не разликују од оних из протокола умрлих у Горачићима и Чачку, које су унели парохијски свештеници.

Под чуком Врањача, на планини Јелици, у Горачићима, на породичном имању, очуван је споменик са кога се чита:

„О љубезни српски мили роде умољено стани мало овде да прочиташ овај дични спомен који показује место сарањено тело дичног Србина Обрена Чубрића бив[шег] житеља села Горачића који часно и поште-но поживи 55 год[ина] а погибе између борбе српске и аустринске војске 22 октобра 1915 год[ине]. Бог да му душу прости. Овај надгробни споменик подиже му његове верна супруга Станојка“.

Споменик код куће Вујовића:

„Овде почива раба божија Мијојла жена Павла Вујовића из Горачића у браку живела... и погинула... октобра 1915 год[ине] на свом огњишту од аустринске војске. Спомен јој подиже њена ћерка Лепосава и зет Ранко Максимовић из Виљуше у 1933 год[ини]“.

(Биљег је оштећен, па се епитаф не може у потпуности да прочита.)

Недалеко до Чубрића кућа (а овог рода више нема у Горачићима), на породичном имању, подигнут је споменик још једном погибалцу, неугледан, без података о томе како је страдао тог октобра 1915. године:

„Аврам Чубрић живео 70 године спомен му подижу уживаоци и купци његове имовине“.

(Купци и уживаоци су Ружичићи у Горачићима).

Нема споменика, нити то бележи свештеник Арсеније Ђендић, у протоколу умрлих, о некој девојчици Вујовића (и она се, изгледа, звала Мијојла), која је, такође, тада погинула. Ово су аутору тврдили Борисав Главоњић и Илија Главоњић из Горачића.

*

* *

Наравно, ово нису једини споменици цивилним жртвама и погинулим војницима у току борби у октобру (по старом календару), вођених око Чачка 1915. године. Свакако, ваљало би још једном ишчитати споменике у Парменцу, Јездини (где су сахрањивани и житељи Придворице), Атеници, Трнави, Каони, али и у Моравичком Старом Влаху и око Ужица, пошто се Ужичка војска тада супротстављала инвазији Аустро-Немаца.

Прилике су биле нередовне, па ни протоколи умрлих нису побежили све погибије. Ово се уочава и из податка да је уморена, у Горачићима, девојчица Мијојла Вујовић, којој није подигнут споменик, нити је свештеник Ђендић – а свакако ју је опојао! – стигао да је упише у матичну књигу умрлих.

Можда би се, иначе, у ратне жртве могао убројати и човек о коме у протоколу умрлих пише: Средоје, син покојног Јелесија и Ристе

Маринковић из Придворице, каплар I чете 1. батаљона X пука I позива, тежак, „извршио самоубиство из револта над собом“ 21. јула 1915. године „пре поноћи“, у родном селу, а сахрањен 22. јула на гробљу у Јездини. Овај Маринковић је учествовао у рату 1914. године, дошао је на осуство, понашао се помало чудно (по свој прилици, био је нервно оболео услед ратних страха), није се на време вратио у јединицу, што је било кажњиво, па се убио. Другог документа, сем протокола умрлих, о судбини овог каплара нема.¹² Средоје је рођени брат Чедомира Маринковића, деде аутора овог рада. Пошто му није подигнут надгробни споменик, нека му овај помен траје као незаборавник.

DEATH PROTOCOLS ABOUT KILLED PEOPLE IN WAR IN NEIGHBOURHOOD OF CACAK ON OCTOBER/NOVEMBER 1915

In October (by the old, Julian calendar), that is at the beginning of November (by the new, Gregorian calendar) 1915 on the chain of mountain Jelica south of Cacak, severe battles were taking place between the attackers (Austro-Hungarian-German army) and defenders (Serbian troops, mainly soldiers of Uzice army). Almost nothing has ever been written about these battles in spite of the fact that not only soldiers but civilians as well were killed.

The most severe battles were on 20 and 21 October (by the old calendar) on Belo Brdo (mountain Jelica) above Cacak villages Pridvorica and Jezdina and Dragacevo village Zeoke. These facts are confirmed by death protocols from Cacak church and monastery Vavedenje (at that time it was a parish church), from Pakovrace; registry books in Dragacevo village Goracici and monuments to the killed in Parmenac and Rokci (Morava Stari Vlah).

These facts are published by this author pointing out that they are not complete and very precise, but in spite of that, there is the need for these battles, which took place near Cacak on October/November 1915, where not only soldiers but also a lot of civilians were killed, to be cleared up more detailed by historians and chroniclers.

Radovan M. Marinković

12. Казивања Радоша Маринковића из Чачка, забележена 1999. године.

REGISTRES DES DÉCÈS CAUSÉS PAR LES CARNAGES PENDANT LA
PREMIÈRE GUERRE MONDIALE EN OCTOBRE ET NOVEMBRE 1915
AUX ENVIRONS DE TCHATCHAK

En octobre (selon le calendrier julien), c'est-à-dire au début du mois de novembre 1915, dans la chaîne de la montagne Jelica, au sud de Tchatchak, de violents combats eurent lieu entre les agresseurs (armées austro-hongroise et allemande) et les défenseurs (unités militaires serbes, pour la plupart celles de l'armée d'Užice). Malgré le fait que ces combats ont coûté la vie aussi bien aux soldats qu'aux civils, aucun document ne les mentionne.

Les hostilités les plus violentes se produisirent les 20 et 21 octobre (selon le calendrier julien) sur le Belo Brdo (dans la montagne de Jelica) en haut des villages de Pridvorica et de Jezdina, dans la région de Tchatchak, et du village de Zeoke, dans la région de Dragačevo. En témoignent le registre des décès de l'église de Tchatchak et celui du monastère dédié à la Présentation de la Vierge au Temple (qui, à l'époque, était église paroissiale de Pakovračé); un autre carnage de l'époque est confirmé par le registre d'état civil de Goračići, dans le Dragačevo, et par les monuments funéraires élevés à la mémoire des personnes tuées de Parmenac, de Goračići et de Rokci (Stari Vlah de Moravice).

En publiant ces données, l'auteur du présent texte signale qu'elles ne sont ni complètes ni tout à fait exactes, raison pour laquelle il considère que tous les aspects des combats en question doivent être examinés par les historiens et les chroniqueurs.

Radovan M. Marinković

ИВАНА ЋИРЈАКОВИЋ

ЗАВЕТИНА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ

Ивана Ћирјковић
СЦГ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK: 398.332.1

УВОД

Заветина, односно обетина (како се у чачанском крају назива) је општесеоска слава. „Реч „обет“, „објет“, „објат“ у значењу заветног обећања позната је свим Словенима. Обетиште у Срба је место на коме су одржаване заветне молитве.“¹

Обичај опште сеоске славе, када иду литије, крстоноше по пољима и обилазе свето дрвеће – записе, преостао је још из паганства, али је христјанизовањем изгубио многе карактеристике које је раније морао имати. „И стварно, словенска веровања о дрвећу и гајевима још покрај паганства, потврђује више извора. Још Константин Порфирогенит спомиње Словене који су заузели острво Св. Георгије и приносили жртве поред огромног храста.“²

Наша православна црква се са култом дрвета и биљака брзо измирила. То се најбоље види из чињенице да „у култу светог дрвета, записа у адорирању његовом и приношењу жртава њему, узимају учешће свештеници. Све то учинило је да је култ дрвета и биљака у нашем народу и данас необично свеж и јак“.³

1. Шпиро Кулишић, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић, *Српски митолошки речник*, ЕИ САНУ, Бгд., 1998, стр. 323.

2. Шпиро Кулишић, *Сѣара словенска религија у свейлу новијих испѣраживања посебно балканолишких*, дјела књига LVI, Сарајево, 1979. године, стр. 60.

3. Веселин Чајкановић, *Сѣара српска религија и митологија*, БИГЗ, Бгд., 1994. год., стр. 169.

Иако се заветина, односно обетина назива сеоском славом, и поред неких заједничких елемената са крсном славом, пре свега сечење колача под записом који представља бескрвну жртву и сигурно је настао христијанизацијом (као замена за крвну жртву која је сигурно постојала),⁴ све остале радње које се у овом обреду врше указују на то да је сврха заветине „стимулисање или ограничење природних појава за добробит људи“.⁵

„У генетској основи заветине лежи култ божанства атмосферских појава“.⁶

Назив „литије“ или „крстоноше“ означава само део свечаности који се односи на ритуални опход, када поворка иде кроз поља са црквеним реквизитима. Неке радње које крстоноше врше такође указују на предхришћанску и магијску основу овог обичаја. Крстоноше стварају замишљени круг око сеоског атара крећући се слеве на десну страну. Познато је магијско значење круга као заштите од злих сила и њихових лоших утицаја у многим обичајима. У овом случају окруживање села представља заштиту од евентуалних временских непогода. По народном веровању лева страна је слабија, назадна и несрећна, док је десна јача, напредна и срећна, и због такве симболике крстоноше се увек крећу од леве назадне ка десној напредној страни. Лितिје око светог дрвета обилазе три пута, а познато је да се свака магијска радња обавља три пута. И ношење црквених реквизита по пољима представља христијанизовани облик некадашњег ношења идола.

Запис, свето дрво, је најчешће храст. „Храст у старим индоевропским религијама познато је дрво бога громовника. Код нас се храст по правилу узима за бадњаке и за записе. Где се поред цркве налази храст или храстов гај, то су вероватно света дрвета преостала још из времена паганизма.“⁷

Осим храста за записе се узимају разне врсте дрвећа, најчешће плодна стабла воћа (крушка, јабука, трешња итд.). Запис – свето дрво је табуисано, не сме се сећи, са њега се не откидају гране, нити се на било који начин сме оскрнавити. Свако село има по један „главни“ запис, код кога се врше најважнији обреди, а други, „пољски“ записи су нижег ранга. Значење светог дрвећа – записа најбоље је објаснио Ве-

4. Да је саставни део заветине некада била крвна жртва потврђује заветина у Источној Србији где се и даље задржало клање јагњета под записом. Заветину у Северној Србији анализирао је др Слободан Зечевић.

5. Слободан Зечевић, *Заветина у Североисточној Србији*, ГЕМ 36, стр. 48.

6. Слободан Зечевић, *Обичаји и веровања*, ГЕМ 44, Београд, 1980. год., стр. 16.

7. Веселин Чајкановић, *Стара српска религија и митологија*, БИГЗ, Бгд., 1994, стр. 170.

селин Чајкановић: „Света дрвета према томе не би била ништа друго него зграде у којима божанство станује... Још Плиније Старији из I века после Христа рекао је за дрвета да су „храмови богова“, *numinum templa*“.⁸

Запис се обавезно кити венцем од цвећа који рано ујутру на дан обетине праве девојке и овај венац од цвећа и другог биља (најчешће житарица) представља жртву светом дрвету, тј. божанству које оно представља.

Из свега до сада реченог о заветини, односно обетини, може се закључити да овај обичај поред хришћанског „омотача“ (сечење колача, учешће свештеника у обреду, ношење црквених реквизита) у својој основи има умољавање божанства атмосферских појава за плодност, и сеже у далеку старину.

У селима у околини Чачка, и у самом граду, овај обичај је одржан до краја Другог светског рата, када је наредбом комунистичких власти забрањен. По речима Воја Лукића из Доње Горевнице, „слава у селу је спровођена све до 1945. године, када је по директиви забрањена“.⁹ У селу Соколићи, по наредби локалних власти, исечена је столетна крушка која је била „богомоља“, тј. главни сеоски запис. Било је и хапшења свештеника који су, и поред забране, са крстоношама ритуално обилазили село и држали молитве крај записа. Крстоноше су потпуно искорењене у селима око Чачка до 1950. године. Обетина је од тада прослављана без обилажења записа, али је свака кућа прослављала у кругу породице и пријатеља. Села која имају своју цркву прослављала су обетину у црквеном дворишту, а литије су обилазиле око цркве уместо око записа по атару села.

Са буђењем националне свести од 1989. године, нагло се почела обнављати прослава обетине у чачанским селима, и то посебно једног њеног дела – обредних литија – крстоноша. Обнова једног угашеног обичаја не може се одиграти без иновација које носи савремени живот.

На основу доступне грађе и теренских истраживања на територији општине Чачак видећемо како је обетина прослављана пре, а како се слави данас после њеног поновног успостављања.

Уочићемо разлике и новине настале у прослави обетине 90-тих година двадесетог века.

8. ИБИД, стр. 172.

9. Др Радул Марковић, Милољуб С. Пантовић, *Доња Горевница*, Библиотека „Хроника села“, Бгд., 1996. год., стр. 143.

Свако село има своју обетину, „и то обично бива од Васкрсенија до Петрова поста“.¹⁰

У чачанском крају обетине су од Вазнесења господњег – Спасовдана до Петрових поклада – беле недеље.

Спасовдан или како се у народу назива Велики Спасовдан је обетина Општине Чачак и села Видова, Горња Трпча, Лозница, Међувршје, Парменац, Риђаге, Слатина.

Мали Спасовдан (седам дана после Великог Спасовдана) славе села Бељина, Пријевор, Паковраће.

Прве Тројице (први дан Духова) славе Виљуша, Петница, Премећа, Рајац, Јездина.

Друге Тројице (други дан Духова) славе Бањица, Брезовица, Доња Трпча, Жаочани, Катрга, Коњевићи, Кукићи, Мршинци, Трнава.

Треће тројице (трећи дан Духова) славе Заблаће, Липница, Придворица, Станчићи.

Бели четвртак славе Горичани, Доња Горевница, Љубић, Мрчајевци, Остра, Трбушани.

Бели петак славе Вапа и Качулице, Белу суботу Кулиновци и Белу недељу Атеница и Горња Горевница.

Обетина у чачанском крају пре Другог светског рата

„Чачанска црква је 1834. године била по жељи кнеза Милоша посвећена Вазнесењу Христовом, њену славу Спасовдан прихватио је доцније и сам град Чачак.“¹¹ Спасовдан је прослављан у Чачку 20-тих година двадесетог века веома свечано. Празник је почињао литургијом у цркви, а настављао се спасовданском литијом улицама града да би, после сечења славског колача на Великој пијаци, прерастао у световно весеље. Спасовданска прослава је у време економске кризе од 1929. године до 1933. обележавана нешто скромније, да би од средине 30-тих година повратила стари сјај.¹²

10. Вук Ст. Караџић, *Живот и обичаји народа српског*, стр. 33.

11. Слободан Невољица, „Преглед цркве епархије жичке“ у *културном животу Чачак*, Зборник радова Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак, 1993. год., стр. 270.

12. *О прослави Спасовдана у Чачку пре Другог светског рата*, подаци из часописа „Преглед цркве епархије жичке“, бројеви 9 и 10, Чачак, 1926. год. и бр. 5 Чачак, 1936. год., као и „Чачански глас“ бр. 20, Чачак, 20. мај 1934. год.

О прослави обетине у селу Доња Горевница пре Другог светског рата, испричао је стари Горевничанин Војо Лукић:

„Уочи тога дана код старе црквине на Петровића брду, где се одржавало бдење, увече је долазио поп. На дрвету се уреже крст. Су-традан крећу крстоноше, оките то дрво (тзв. свето дрво) разним пољским цвећем, међу којима се налазе и грабове гранчице (да би се момци грабили око девојака и што раније женили). У крстоноше иду скоро сви старији људи, момци, девојке и деца. Окупљају се рано ујутру кад се рађа сунце и доносе са собом барјаке, звона, иконе, и певајући обилазе село, иду од једног записа до другог. На свако дрво, пошто га три пута обиђу, запишу крст, а поп окади то дрво и прочита молитву. Одређени домаћин из села покоси траву на гробљу, уреди добро гробље и спрема ручак за крстоноше на одређеном месту и у одређено време. На челу поворке је барјак, поп је у поворци на коњу, кмет носи свој штап, а сви остали иду пешице. Крстоноше обиђу цело село, сваки крај и засеок и „ударе крст“, запис на дрво. То траје дуго, цео дан.

По завршетку крстоноше код задњег записа се дуже задрже, чита се дужа молитва и отпевају песме па се одлази на заказано место на ручак. Успут, док је пролазила поворка кроз село, домаћице су биле отвориле своје млекаре и изнеле карлице са млеком на улице, сокаке, па су жедне крстоноше пиле млеко. Увече је организована игранка и народно весеље до зоре. На то славље су долазили као на славу Доњогоревничанима и пријатељи из суседних села и градова.“¹³ Овако се прослављала обетина у Чачку и околним селима пре него што је она изобичајена.

Обнова прославе обетине деведесетих година XX века

Обичај прослављања обетине и литије (крстоноше) обновљен је у општини Чачак и околним селима после 40 година.

Чачак је своју општинску славу Спасовдан почео свечано да прославља од 1990. године. На тај дан прво се народ окупи на литургији у Чачанској цркви. После литургије народ са свештеницима обиђе три пута око цркве, а затим се у црквеној порти пресече славски колач и освешта жито.

13. Др Радул Марковић, наведено дело, стр. 144.

По завршеним обредима у црквеној порти, поворка крстоноша креће главним улицама града. На почетку поворке крећу се младићи у свечаним одорама са црквеним барјацима, иконама и крстом. За њима иду свештеници и остали окупљени народ.

Крстоноше праве замишљени круг крећући се од цркве, преко градског шеталишта и поред зграде Гимназије, враћајући се поново у црквено двориште. Молитве се читају на два места, код зграде Поште и поред Гимназије. По повратку у црквену порту, обићу цркву још три пута, а затим иду на свечани ручак у Парохијски дом.

Обетину у чачанским селима, како она данас изгледа, пратила сам на теренским истраживањима 2001. године у два чачанска села, у којима иду крстоноше врло масовно од почетка 90-тих година. То су села Јездина и Пријевор.

Обетина села Јездина била је на Друге Тројице, али се данас прославља на Прве Тројице, јер „падају“ у недељу. Крстоноше су ишле селом све до 1948. године када су забрањене, а обновљене су 1989. године.

Јездина је прво село у чачанској општини које је обновило прослављање обетине. Читаво село се организује око заједничке прославе. На одбору за организацију прославе обетине, сваке године бирају новог домаћина славе-колачара (2001. године биран је дванаести колачар). Све куће у селу дају одређену суму новца за организацију прославе. На месту у селу, које се зове Састанак, налази се главни сеоски запис, и ту се одиграва читава прослава са ручком и музиком. Крстоноше се окупљају рано ујутру на прве Тројице, на Састанку код главног записа (стара крушка). Свештеник ту чита молитву, а сви присутни клече и од покошене траве и цвећа праве венчиће.

Свештеник кади скуп тамјаном и шкроси светом водицом и босиоком. Освештава славски колач, пресече га на пола и адорира вином под светим дрветом, а онда позива колачаре, прошлогодишњег и новоизбраног да „сломе“ колач.

Када је колач сломљен, жене из села га исеку и служе њиме све присутне. По завршетку молитве, сви доручкују код главног записа. После доручка поворка креће у обилазак сеоског атара, у коме обиће осам пољских записа. У крстоноше иду сви сељани мушкарци, жене и деца. Сеоски атар обилазе тракторима. Код записа, узимају барјак и друге црквене реквизите а колачар носи икону и вино. Свештеник под записом чита молитву за плодност и добробит имања и породице домаћина на чијој је земљи запис. Поворка тада обилази свето дрво три

пута. Док свештеник чита молитву и кади тамјаном из кадионице све присутне, колачар обнавља секиром крст на запису.

Свештеник пошкропи урезани крст „светом“ водицом и босиоком, а крстоноше пићем, сланим пецивима и колачима.

Ако у кући има мале деце, колачар им дарује „слаткиш“. Сваке године на обетину деца добијају поклоне за које сва домаћинства у селу скупе новац.

Исти поступак понавља се код сваког од осам записа који се налазе у сеоском атару, док се не направи круг око села, и онда се враћа на Састанак. Ту одмах почиње весеље уз свирку хармоникаша, коло и свечани ручак. После ручка момци из села сваке године организују фудбалски турнир. Веселе и свирка обично потрају дуго у ноћ.

Записи које опходе крстоноше у селу Јездина

1. Састанак
2. Запис на имању Марковића
3. Запис на имању Адама Петровића
4. Запис на имању Радивоја Стефановића
5. Запис на имању Ђока Симовића
6. Запис на имању Бата Вуковића
7. Запис у дворишту старе Јездинске школе (данас зграда месне заједнице Јездина)
8. Запис на имању Бошка Радојковића

Обетина села Пријевор је Мали спасовдан (седам дана по Спасовдану). У селу је од 1990. године обновљена традиција обиласка сеоских записа која је прекинута 1945. године. Данас крстоноше обилазе исте записе који су опхођени пре Другог светског рата.¹⁴ Од тих старих записа којих је некада било 14 у сеоском атару, данас крстоноше обилазе 10. Од 1990. године литије су кретале од цркве у суседном селу Миоковци. Од 1998. године, када су постављени темељи нове пријеворске цркве, литија креће са тог места. Ујутру на Мали спасовдан окупе се на темељима цркве мушкарци из села (по старом обичају у крстоноше иду само мушкарци), а највише има млађих мушкараца и дечака. Свештеник чита молитву у цркви, поделе се црквени реквизити, црквени барјак, иконе, крст и југословенска застава. Када се молитва заврши, крстоноше обиђу око цркве три пута, и при том певају: „Господи помилуј.“

14. Сећање Јота Робајца на прославу Спасовдана 1942. год. када је учествовао као ђак другог разреда основне школе.

Свештеник пошкропи светом водицом и босиоком све присутне и онда крећу у опход села. Сеоски атар обилазе пошавши од цркве слева на десно. Некада се у опход ишло пешице, а сада се иде тракторима. Када поворка стигне до записа, напред иду млађи са црквеним реквизитима. Домаћин, на чијем је имању запис, окитио је свето дрво венцем од цвећа и разних врста житарица. Учесници поворке се поздраве са домаћином, прислоне барјак и заставу на запис и поставе иконе на сто поред записа. Свештеник упали свећу, сипа „свету“ водицу у посуду са босиоком, прочита молитву и окади све присутне. При читању молитве учесници похода и домаћин клече. Када се молитва прочита, дечаци узимају црквене реквизите и цела поворка обилази око дрвета три пута.

По завршеном опходу један човек, коме је то дато у задатак, урезује секиром крст у запис (сваке године урезује се нови крст, не обнавља се стари), док свештеник благосиља имање и домаћина на чијем имању је запис речима:

„Да буде здравља и берићета и у пољу
и у кући, и у воћњаку и у винограу“... набрајајући добре жеље за плодност и родну годину. После тога пошкропи све учеснике светом водицом и босиоком.

Када се молитва под записом заврши, домаћин служи крстоноше храном и пићем. Учесници поворке се ту мало задрже и онда крећу до следећег записа.

Пре Другог светског рата када су крстоноше ишле селом, доручак је увек био код трећег записа на имању Дробњака, а ручало се на последњем, на имању Маркешевића. Тако је и данас, иако сада свака кућа која на имању има запис служи крстоноше храном и пићем.

Када се обиђе цео атар села, крстоноше се враћају до цркве, где се мало одморе и одатле иду својим кућама.

Записи које опходе крстоноше у селу Пријевор

1. Црква
2. Запис на имању Аксентија Вучићевића
3. Запис на имању Дмитра Дробњака
4. Запис на имању Будимира Андрића
5. Запис на имању Милоша Шибалића
6. Запис на имању Ранке Даниловић
7. Запис на имању Владана Миловановића
8. Запис на имању Рајка Симеуновића
9. Запис поред воденице манастира Никоље

10. Запис на имању Жељка Чарапића

11. Запис на имању Обрена Маркешевић

Обетина некад и сад – сличности и разлике

Када се види како је изгледала обетина у чачанском крају некада и како данас изгледа, може се закључити да је начин извођења обреда остао исти. Прослава обетине се увек састоји из истих ритуалних радњи, са мањим локалним разликама, које не мењају његову суштину. При обнављању прославе обетине, када је она поново изашла из оквира породице и црквене порте, сељаци су се углавном руководили сећањем старијих људи који су већ учествовали у обреду. У селу Пријевор било је неколико крстоноша који су у опход (крстоноше) ишли пре Другог светског рата. Многи обичаји који су некада били саставни део обреда данас су потпуно нестали. Савремени начин живота унео је велике промене у сеоску средину тако да неки од обичаја једноставно нису могли да опстану.

Жене су некада пред крстоноше износиле карлице са млеком, које су они пили и „бркали“ по карлицама, да би се кајмак боље „хватао“. Данас се пред крстоноше износи обиље јела и пића, тако да се млеко више и не служи. Модерне домаћице сматрају овај обичај празноверјем.

Пред крстоноше су изношени и болесници, јер се веровало да они имају натприродне моћи, и да могу да излече. И овај обичај је потпуно нестао. Крстоноше су сеоски атар обилазиле искључиво пешице, само је свештеник био на коњу. Сада сви обилазе записе возећи се на тракторима, јер је практичније и брже се обићу записи. У селу Јездина, од када је обновљена прослава обетине, уведени су и неки нови обичаји. Сваке године, после свечаног ручка, одржава се сеоски фудбалски турнир и подела „слаткиша“ деци из села.

Обетина у Чачку је задржала исту форму какву је имала и пре Другог светског рата. Променио се само пут којим крстоноше иду у обилазак града. Некада су крстоноше ишле до Велике пијаце, где се „ломио“ колач, а данас иду од цркве, преко Градског шеталишта и Гимназије, док се колач ломи у црквеној порти.

Закључак

Крајем 80-тих и почетком 90-тих година XX века, распадом бивше Југославије, нагло почиње да се буди дуго гушена национална свест српског народа. Почиње обнова запуштених богомоља, грађење нових, а свештеницима се враћа дуго оспоравана улога у друштву. У таквој клими опште обнове и враћања вери и традицији долази и до обнове слављења обетине и обредних поворки – крстоноша које су биле забрањене до коначног изобичавања. Прослава обетине и обредне поворке јављају се као „једна од најрепрезентативнијих манифестација села као обредно-религијске заједнице“.¹⁵ Поставља се питање да ли је и данас обетина задржала ту функцију, или су њене функције у савременим условима живота другачије?

„Функције обреда зависе од низа историјских, друштвених и економских околности.“¹⁶

У кризним годинама, какве су биле последње године XX века, са несигурном безбедном и економском ситуацијом, раслојено и уништено село се поново интегрише кроз колективне религијске обреде. Обнова прославе обетине има и политичку позадину, као врста побуне против дотадашњег система мишљења и исказивања припадности одређеној политичкој групи. Већина учесника у литијама истицала је верску, а посебно политичку оријентацију. На питања зашто се одређена радња врши и какво је њено значење, већина испитаника није имала одговор или су одговарали са „зато што се тако радило“ и „зато што тако треба“.

Из тога се може закључити да је религијска функција обетине и крстоноша као умољавања виших сила за плодност и повољне атмосферске прилике потпуно ишчезла. Уместо ње, највише се истиче друштвена улога, интеграције заједнице у сложну целину, окупљену око заједничке прославе.

15. Никола Павковић, *Село као обредно-религијска заједница*, Етнолошке свеске II, Бгд., 1978, стр. 54.

16. ИБИД, стр. 60.

VILLAGE RELIGIOUS FESTIVAL IN CACAK REGION

Village religious festival ('obetina' is the word used in this area) is a religious day of the whole village. The word 'obet', 'objat' in the sense of oath is well known to the Slavs. The custom of religious festival of the whole village when there is religious procession, and when cross bearers walk through the fields and visit wholly trees – records, has remained from the pagan times but because of Christianization has lost many characteristics which it must have had before. Although it is called village religious festival and it has some characteristics in common with Patron Saint's Day (cutting the cake, priest's taking part in the ritual, carrying church accessories), basically speaking it is pleasing gods of atmospheric occurrences for fertility and it dates back into the ancient times. In the neighbouring villages and the town Cacak, this custom was traditional till the end of the World War Two when it was banned by the communist government. Since 1989, with the rise of national consciousness, the celebration of village religious festival has revived vigorously in Cacak neighbouring villages. Renewal of an old custom cannot be imagined without innovations caused by modern way of living. According to the available materials and researches on the territory of the Cacak municipality, we are going to see how this festival was celebrated before and nowadays. We are going to notice the differences and novelties in the way of celebrating it in the period of 90s of the XX century.

Ivana Ćirjaković

„ZAVÉTINA“ OU „OBÉTINA“

C'est par les termes de „zavétina“ ou d'obétina“ que l'on désigne, dans la région de Tchatchak, la fête qui est célébrée par toute la population d'un village. Le mot archaïque d'obet“ ou „obiat“ signifiant le vœu est connu par tous les Slaves. Cette coutume consiste en processions des paysans ou des porte-croix qui vont visiter les champs et les saints arbres („zapisi“); elle est un résidu de l'époque païenne, mais, christianisée, elle a perdu des caractéristiques qu'elle aurait dû avoir auparavant. Bien que l'obétina“ soit appelée fête du village et malgré certains éléments communs à „la slava“ (fête familiale serbe en l'honneur du saint patron de la famille), tels que le pain rituel coupé par le prêtre, la participation de celui-ci au rituel, l'usage d'objets sacrés, elle équivaut essentiellement à l'imploration de la

divinité des phénomènes atmosphériques assurant la fertilité et remonte à un passé fort lointain. Dans les villages des environs de Tchatchak cette coutume avait existé jusqu'à la fin de la Seconde Guerre mondiale, après quoi les autorités communistes l'ont interdite. Avec le réveil du sentiment national, à partir de 1989, la célébration de l'"obétina" connut un brusque renouveau dans les villages des environs de Tchatchak. Cependant, la résurrection d'une coutume éteinte ne peut se faire sans les innovations imposées par la vie contemporaine. Les documents qui nous ont été accessibles et les recherches effectuées sur le terrain, dans la commune de Tchatchak, nous permettront de nous figurer comment l'"obétina" était célébrée dans le passé et comment elle est célébrée de nos jours, après sa restauration. On pourra se rendre compte des différences et des innovations introduites dans la célébration de cette fête vers les années 90 du XXe siècle.

Ivana Ćirjaković

Литије у Чачку, Спасовдан 1998. године

Плетење венчића на Прве Тројице, село Јездина 2001. године

Ломљење колача под записом, село Јездина 2001. године

Урезивање крста на запис, село Јездина 2001. године

Свештеник адорира урезани крст вином, село Јездина 2001. године

Крстоноше обилазе око записа, село Пријевор 2001. године

Ручак у дворишту Обрена Маркешевића, село Пријевор 2001. године

Колачар дели деци „пакетиће“, Прве Тројице, село Јездина 2001. године

ДЕЈАН ПЕТРОВИЋ

КОНЗЕРВАЦИЈА СКИФОСА ИЗ ГРЧКЕ АНТИЧКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ

Дејан Петровић
СЦГ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK: 7.025

Историјат предмета

Крајем VI века пре н.е. Атина као главни центар за израду и извоз ваза почиње све учесталије бојење сликаних ваза, односно представа црном бојом на црвеној основи, што је препознатљиви црнофигурални стил. Атика као центар масовне продукције, преко својих трговаца и колонизатора шаље сликане вазе (амфоре, пелике, кратери, стамноси, хидрије, лебеси, лекити, кантароси, скифоси и др.) у Северну Африку, Јужну Италију, Шпанију, Малу Азију, па чак и у Јужну Русију.

Као и остале вазе, скифос је израђен на лончарском колу, датиран у V век, око 480. године пре н.е. Налаз из Јужне Русије. Поклон К. Милосављевића. Дим.: висина 13,7 cm, пречник дна 10,5 cm, пречник отвора 17,6 cm. Инв. бр. 604/1.

Предмет је публиковала М. Харисијадис¹ (сл. 1).

Скифос има кружну нецијло вишцу ногу од које је благи прелаз у њрбух који се завршава већим кружним ојвором са профилисаном усном. Дршке недостају. На њрбуху вазе идентична представа на А и Б сирани: Менада у игри са два Саирира са сирани, а до њих јо један Сфинкс. Сумарне представе без детаља у обради, црно обојене са ме-

1. М. Харисијадис, *Грчке вазе у негдашњем Историјско-уметничком музеју у Београду*, Старинар, књ. X-XI, Београд, 1935-36, 98.

симичним реџуцима мрко-црвене боје. Доња ѓарџија вазе ѓревучена црним фирнисом. жуџо-наранџаста ѓлина, црни фирнис, мрко-црвена боја, урезивање.²

Технологија грчке црнофигуралне керамике

Вештина прављења атичке бојене керамике је дуго важила за изгубљену уметност. Истраживања се нису могла наслањати на писане изворе, јер они не постоје. Уместо тога истраживачи су се ослањали на визуелне податке какви су: записи на вазама, остаци пеџи за печење керамике, хемијски састав модерне глине, осликавање радионица, осликавање самих грнчара и осликавача ваза (садржаји који су пронађени у античким пинакотекама, али и на самим вазама), као и затечени инвентар радионица пронађен приликом археолошких ископавања. Помоћу ових података могло се понешто дешифровати у вези са радом атичких грнчара.³

Атина данас има велике природне наслаге глине, која је релативно чиста од минералних депозита са изузетком гвожђе-оксида кога има у изобиљу и који даје црвену боју керамици. Спектографске анализе су показале да је модерна глина истог хемијског састава као и античка.⁴ Тако су се употребом модерне глине експериментално откривале неке од античких техника.

Најпре се термин глазура показао неприкладан, пошто би то подразумевало два дела процеса печења, када се пре наношења глазуре примењује тзв. „бисквитно“⁵ печење. Више одговарају модерни термини „премаз“, „енгоба“ (француски термин), „слип“ (енглески термин) или „terra sigillata“. Осим тога глазуре садрже и силицијум у саставу глазуре која би омекшавала, па би се збијени судови лепили током хлађења, што није био случај.⁶ Мањи број сачуваних ваза са грешкама приликом печења такође открива део тајне старих мајстора: нпр. неке од црнофигуралних ваза су остале црвене јер нису достигле температуру синтеровања. Ипак, потпуна технологија израде

2. Љ. Б. Поповић, *Античка грчка збирка*, Београд, 1994, 34-35, 239.

3. Samantha Krukowski, *Pots on Pots: Images of Pottery-Making Processes on Ancient Greek Vases*, <http://www.aces.utexas.edu/sam/writings/pots.html>, 1990.

4. Joseph V. Noble, *The Techniques of Painted Attic Pottery*, New York, 1965, 1-3, 33.

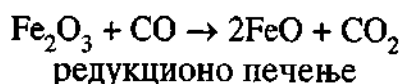
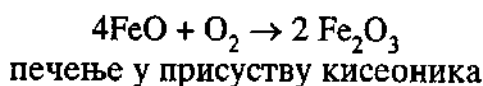
5. Печење керамике пре глазирања.

6. Samantha Krukowski, *Pots on Pots: Images of Pottery-Making Processes on Ancient Greek Vases*, <http://www.aces.utexas.edu/sam/writings/pots.html>, 1990.

остаје недокучива до данас. Глина је и код енгобе и код тела керамике била истог састава, што је отежавало анализу. На основу постојања неколико ваза које су имале грешке у процесу израде познато је да се енгоба у тренутку наношења није битније разликовала од боје тела керамике. Осликавање ваза би тим било знатно отежано, јер би се тешко уочавало шта јесте а шта није осликано. Претпоставља се да су се атички грнчари могли послужити додатком неког биљног пигмента, који би назначио разлику током осликавања, а затим изгорео у процесу печења.⁷

Црвена и прљавожута боја керамике су карактеристике гвожђе-оксида Fe_2O_3 који мења природну боју глине. Боја зависи од температуре печења, при чему се на нижим температурама јављају светлији тонови.

Трик са бојом енгобе је постигнут комбинацијом оксидационо-редукционог печења:

где црвени фери-оксид редукционим печењем прелази у црни фиро-оксид.⁸

Енгоба је израђена од веома fine и пречишћене глине (честица испод $1\ \mu$), а додатак стакленог материјала у фази синтеровања узрокује њихово потпуно слепљивање, уз смањивање порозности. Будући да се ивице глиених честица лакше топе, финоћа честица је узроковала нижу температуру синтеровања код енгобе.⁹

До око 530. године пре н. е. осликаване су фигуре и декорација, па су током печења прелазили у црну боју. После 530. године пре н. е. енгобом је осликавано изван фигура и декорације, па је позадина прелазила у црно. Известан број ваза на себи има примењене обе: црно-фигуралну и црвенофигуралну технику. Модерним експериментима је

7. Ibid.

8. W.G. Lawrence, *Ceramic science for the potter*, Radnor 1972, 119.

9. Ibid, 170-71.

утврђено да су грчке пећи развијале температуру између 800 - 950°C.¹⁰ Грчке вазе су имале само један процес печења, који је био подељен у три фазе: оксидацију, редукцију и реоксидацију. У првој фази су и ваза и енгоба били изложени кисеонику у отвореној пећи. У другој фази вентилациони отвор је затваран и у пећи се стварала атмосфера пуна дима и угљен-диоксида. У тој редукционој фази су и тело и енгоба добијали црну боју. Коначно у трећој, реоксидационој фази је поново, кроз вентилациони отвор увођен кисеоник. Недекорисано тело керамике је због своје порозности дозвољавало кисеонику да реагује са глином која је на тај начин повратила своју црвену боју која потиче од фериоксида. Енгоба је због начина припреме већ синтеровала па је њена боја остајала црна.¹¹

Усавршавањем црнофигуралне и црвенофигуралне керамике атинске продукције, настале су неке од најлепших керамичких ваза које су икада израђене.

Стање предмета пре почетка конзерваторског третмана

Предмет је преузет као стара рестаурација, нечист, са одбицима и са већим оштећењима црне енгобе у унутрашњости посуде. Претходни конзерваторски третман се односио на рестаурацију недостајућег дела посуде који се протеже на приближно 1/7 обода и спушта према средини реципијента градећи троугласти облик, и мањег дела обода на Б страни. Поред овога учињене су мање допуне одбитака: једног у близини обода и неколико у унутрашњости посуде. Рестаурирани део је ретуширан у нијанси основне боје керамике. На прелому дршке уочљива је наранџасто-црвена боја. Суд нема деформације (сл. 2).

Пошто се претходни конзерваторски третман односио искључиво на рестаурацију, пажња је усмерена на одстрањивање лепка и гипса на рестаурираним деловима. Уз цео процес конзервације су вођене детаљне белешке на основу којих су на крају унесени подаци у конзерваторски картон. Сам предмет није имао конзерваторски картон.

Неопходност документације о сваком извршеном конзерваторском третману се огледа у следећем:

10. Joseph V. Noble, *The Techniques of Painted Attic Pottery*, New York, 1965, 75.

11. Samantha Krukowski, *Pots on Pots: Images of Pottery-Making Processes on Ancient Greek Vases*, <http://www.aces.utexas.edu/sam/writings/pots.html>, 1990.

- правилно сагледавање конзерваторских поступака и третмана;
- уочавање грешака и заблуда приликом будућих третмана (емпирика је значајно утицала на развој конзервације);
- појачава опрез, сензитивност на могуће грешке, омогућава поређење и преиспитивање закључака;
- познавање материјала који су коришћени приликом претходног третмана омогућава адекватан приступ замене истих и употребу проверених савремених материјала.

ПОПРАВКА СТАРЕ КОНЗЕРВАЦИЈЕ

Чишћење предмета

Чишћење је фаза конзерваторског третмана у којој се преузима посебна одговорност конзерватора, будући да је овај процес иреверзибилан, па је штета која се може нанети непоправљива. У овом случају је однос приликом чишћења условљен природом керамике, њеним квалитетом, чврстоћом, као и стањем енгобе. Поред тога што вода из водовода садржи хемикалије које се додају из сигурносних и здравствених разлога, керамика чишћена водом из водовода никада нема исти сјај, као она чишћена дестилованом водом. Још бољи резултати се постижу употребом дејонизоване воде. Погрешан приступ и примена неадекватних средстава може делимично или потпуно уништити све вредносне слојеве предмета.

Конзерваторска испитивања. Већ после краћег чишћења тампони газе натопљених дестилованом водом, на делу унутрашњости посуде пресвучене црном енгобом указао се изузетан метални сјај. На тампонима су остајали трагови земље који су у виду филма облагали читаву површину посуде (предмет је приликом претходне конзервације био делимично пребрисан на тај начин да су трагови блата били равномерно распоређени по целој површини). На истом делу тампони натопљени алкохолем су показивали незнатну запрљаност. Даљим чишћењем унутрашњости посуде јасно се могло уочити да су многобројна оштећења на црној енгоби изазвана механички (вероватно усред непажљивог одстрањивања земљаног садржаја из посуде након ископавања). Бојени слој није показивао нестабилност приликом чишћења тампонима газе, а на делу оштећења није долазило до даљег љуспања нити каквих других трагова који би упућивали на ослабљеност мате-

ријала на том делу. Овим се стекло уверење о добром квалитету како керамике тако и бојеног слоја.¹²

Трејман чишћења. Предузето је чишћење у раствору натријум карбоната (Na_2CO_3). Претходно је предмет потопљен у дестиловану воду (30 мин), пошто би у предмет који претходно није засићен водом, продро натријум карбонат, па би га било тешко испрати из керамике. Намера да натријум карбонат делује на предмет површински као детерџент даје оправданост поступка да керамика остане у води све до потпуног засићења. У приближно 0,25 % раствору натријум карбоната (једна кафена кашичица на 2 л. воде), већ су се после 10 минута потпуно одвојили сви фрагменти (главни део са стопом и још 6 фрагмената) и уз помоћ мекше четкице за зубе лако очишћени уз изузетак мање количине гипса која је налегала на површину суда уз рубове и на рубовима на делу рестаурације, као и старог лепка, који су очишћени уз помоћ денталних алата и тампонима са ацетоном. Лепак беле боје, највероватније поливинил-ацетатни дрвофикс се лако размекшавао и одстрањивао уз помоћ ацетона. Поступак је захтевао потпуно одстрањивање средства за чишћење, па је предузето испирање. Садржај раствора је испран поновним потапањем у чисту дестиловану воду на 30 минута, после чега је вода промењена и поступак поновљен. Фрагменти су остављени да се суше на папирној вати.

Консолидација предмета

Задатак консолиданта је да учврсти структуру керамике, онемогући продор штетних агенаса, као и да делује на штетне агенсе у самој керамици (влага, бактерије, микроорганизми и аерозагађење).¹³ Консолидент истиска ваздух из структуре керамике и заузима његово место. Консолидацијом се не мења хемијски састав керамике, а реверзибилност материјала омогућава, када се за то укаже потреба, враћање предмета у његово пређашње стање.¹⁴ На примеру квалитетне цр-

12. Мада је керамика на којој је била примењивана била обично порозна, премаз је густ и непробојан, сјај варира од слабог и мутног до веома високог, сличног емајлу. Хемијски је веома отпоран па керамика показује свој сјај готово у истој мери као и у време израде. в, W.G. Lawrence, *Ceramic science for the potter*, Radnor 1972, 169-73.

13. Штетност биолошких и микробиолошких агенаса се огледа у њиховом лучењу токсина у спољну средину, било као егзотоксина или као ендотоксина. в, Франц Цурк, Живан Недовић, *Штетни агенси у конзервацији*, Ниш, 1997, 83-91.

14. Мила Поповић-Живанчевић, *Конзервација керамике Бердаја II*, Заштита културног наслеђа, Београд, 1994, 11-15.

нофигуралне керамике која није претрпела значајније разорне утицаје, учвршћивање керамике није неопходно, па је консолидација предузета као средство за отклањање штетних агенаса (помоћу дезинфекционог средства у самом консолиданту) и онемогућавање процеса детериорације приликом излагања и депоновања предмета. Поливинил-ацетат, у елементарном облику омекшава на температурама између 30°C - 100°C, и бубри на влази. Термопластични полимери на бази поливинил ацетата који се користе за консолидацију керамике имају побољшане особине и одговарају условима чувања у нашим музејима. У зависности од степена полимеризације омекшавају на 60°C - 120°C.¹⁵ Концентрација раствора консолиданта је у директној зависности од порозности керамике, при чему се увек полази од раствора ниже концентрације.

Консолидација I

Фрагменти скифоса су потопљени у 10% раствор ОХО II Спец.¹⁶ у ацетону. Пошто су из њих престали излазити мехурићи ваздуха, након два сата су извађени и остављени да се суше. За вађење фрагментата су коришћене металне штипаљке. Како је у истом консолиданту третирана већа група предмета, нечистоће из консолиданта у виду ситних зрнаца песка су на финој површини керамике уочени одмах, па су фрагменти очишћени уз помоћ меке четке у самом консолиданту. Посуду за консолидацију је стога било неопходно опремити мрежом (од нерђајућег челика по могућству, због нагрзајућег дејства ацетона), која би била постављена нешто изнад дна посуде како керамика не би дошла у контакт са нечистоћом која се таложи на дну посуде.

После сушења на фрагментима су се појавили беличасти трагови у виду местимичних флека. Посумњало се на присуство соли па су фрагменти подвргнути деконсолидацији у ацетону у трајању од 45 минута, уз намеру да се испита њихово присуство. Пошто се ови трагови после сушења више нису могли приметити (трагови претходне конзервације или нечистоћа из консолиданта), поступак I консолидације

15. Др Вера Радосављевић, Радмила Петровић, *Конзервација и рестаурација архивске и библиотечке грађе и музејских предмета од текстила и коже*, Београд, 2000, 477.

16. Поливинил-ацетат из групе термопластичних полимера ствара чврст и безбојни импрегнациони филм, непропусан за влагу. Раствара се у ацетону и ксилолу. Произвођач: „Грмеч“ – Београд. Приликом консолидације густина раствора се бира у зависности од порозности керамике.

је поновљен на претходно описан начин. Фрагменти су остављени да се суше.

Консолидација II

Извршена у 15% раствору ОХО II Спец. у ацетону.¹⁷ Пошто се у консолиданту више нису могли запазити мехурићи ваздуха фрагменти су извађени после 10 мин. и остављени да се суше (сл. 3).

Лепљење фрагмената

Чистоћа фрагмената, чврстина керамике и њена порозност су они фактори који опредељују употребу везива.

Пријремни радови. Пре лепљења од изузетне важности је одредити редослед састављања, пре него што се лепак нанесе, како се не би десило да се изостави неки део који се накнадно не може убацити. Пошто је утврђен редослед приступило се лепљењу. Коришћен је ОХО лепак.¹⁸

Процес лепљења. На рубове фрагмената је наношен лепак директно из тубе у довољној количини да потпуно може прекрити површину споја, а да га не буде исувише због проблема његовог одстрањивања. Лепак се пре састављања сушио на ваздуху око једне минуте, па су се фрагменти почели лепити по редоследу на основни фрагмент са стопом уз коришћење селотејп траке која је служила да одржава лак и константан притисак између фрагмената док лепак не веже. Истовремено са лепљењем спојеви су непрекидно проверавани целом дужином, превлачењем нокта управно на ивицу прелома.¹⁹ Након 15 минута настало је најпогодније време за одстрањивање вишка лепка. То се чинило механички уз употребу денталних алата, медицинског скалпела и пинцете, па се лепак у облику гумастих влакана већим делом могао лако скинути.

По истеку 24 сата уклоњен је селотејп, а остаци лепка одстрањивани денталним алатима и на крају тампонима газе благо натопљеним ацетоном.

17. Полази се од раствора мањег вискозитета, па се по потреби повећава. Најефикаснија је консолидација у вакуму.

18. Поливинил-ацетат са садржајем нитроцелулозе. Примена оваквог лепка на керамици која претходно није консолидована потпуно је неподесна, наиме због порозности керамике ови спојеви не би били сигурни.

19. Жаклин Ридли, *Одржавање и поправљање антиквитетата*, Београд, 1980, 13.

Рестаурација и ретуш

Према Фармаковском, основни принципи рестаурације, садрже се у следећем:

- не смеју се рестаурацијом прекривати оригинални делови;
- код рестаурације не смемо у предмету уносити своје замисли и појуне, измењујући његову документарност, осим ако је то потребно ради одржања целине тог објекта;
- рестаурација треба да се у првом реду бави уклањањем узрока и последица разорних процеса и одстрањивањем свих туђих наслада;
- никаква рестаурација није дозвољена уколико нам није јачно позната природа објекта и техника, како га ваља обрађивати, а уз то треба да имамо основно знање о природи и карактеру реагенса које примењујемо. Није дозвољена употреба никаквих „тајних“ средстава, или оних чија нам природа није позната;

– сваки се неуспех мора свесно проучити и његов узрок разјаснити, док се код сваке рестаурације, да не остане безначајним, мора забележити цео радни процес, као и постигнути резултати.²⁰

Материјал којим се врши рестаурација мора бити што сличнији оригиналу. У конкретном случају где је коришћен гипс, његова погодност је у томе што по тврдоћи одговара керамици, а неповољност је његова хигроскопност. Преузимањем влаге из спољне средине он постепено омекшава док се временом рестаурација не распадне. Да би се спречио продор штетних агенаса, а нарочито развој плесни, гипс се припрема применом препарата који ће извршити дезинфекцију и спречити продор влаге и микроорганизама.

Припремни радови. Пре него што се прешло на испуњавање недостајућих делова гипсом, а пошто је утврђено да селотејп никако не може оштетити површину предмета, он је потпуно обложен селотејпом, да би се заштитио од гипса приликом његове касније обраде. Селотејп је постављен директно уз рубове керамике на следећи начин:

– свака линија прелома је пренета оловком уз прислањање пелир папира на прелом; папир је исечен по линијама одбацујући део који иде према керамици, а задржавајући онај који је у односу на линију оријентисан према недостајућем делу; делови папира су постављени на стаклену површину и залепљени дужином прецртане линије прелома; скалпелом је на стаклу исечена линија између селотејпа и папира;

20. M. V. Farnakovski, *Konzerviranje i restauriranje muzejskih zbirki*, Zagreb, 1949, 34-35.

и коначно делови селотејпа одлепљивани са стакла и постављани директно уз ивице прелома на суд. Заштићена је и преостала површина предмета, од чега унутрашњост посуде која ће највише бити изложена гипсаној прабини приликом обраде, у потпуности.

Процес реституације. Гипс је усипан у 20% раствор Mowilith-a²¹ у води, а на рубове керамике је сликарском четкицом наносен 20% Барлеп²² са циљем да заштити керамику од гипса, спречи упијање воде и тиме обезбеди поузданији спој. Сам гипс је справљен тако да му се смањи хигроскопност, дезинфикује и на тај начин заштити од продора штетних агенаса. Пошто је унапред припремљен глинен отисак²³ који је узет са спољне стране суда, а затим постављен према делу посуде који треба надоместити, у тако формиран цеп је наносен гипс. Гипс је у току наношења обликован медицинским скапелом. Посебна погодност медицинског скапела не лежи само у његовом сечиву, већ у самој тежини алатке која не притиска превише још неотврднути гипс и омогућава да рестаурирани део буде веома прецизно у нивоу оригиналне површине предмета. Идеалност површине рестаурираног дела проверавана је његовим посматрањем под различитим угловима у односу на светлосни извор (стону лампу). По стврдњавању масе рестаурирани део је обрађиван малим ножићем и брусним папиром. За делове гипса који су ближи суду коришћени су мањи комади брусног папира како би се рад могао лакше контролисати због опасности да се повреди керамика. За фини глет рестаурираног дела коришћена је Polyfilla.²⁴

Консултацијом са руковоцем збирке рестаурација је извршена без реконструкције дршки (сл. 4).

Проблем ретуша

Како извести ретуш? Основни принципи конзервације дају пут за решење, а рестауратор руководећи се њима учествује са својим сензитивитетом. Не сме се при рестаурацији ништа додати ни одузети; рестаурација не сме ни једним делом прелазити на површину предмета;

21. Поливинил – ацетат.

22. Препарат на бази акрилних смола, произвођач „Прва искра“ – Барич.

23. Да се глинен отисак не би лепио за керамику коришћен је талк.

24. Целулозна смеша за китовање и испуњавање појачана винилом. Набавља се у облику пасте или праха и раствара се у води. Погодна за мање испуне. Карактерише је изузетна пластичност и минимално скупљање током сушења.

мора постојати јасно уочљива разлика између рестаурираног дела и оригинала; *вештина рестаурирања може бити његово приватно задовољство, али „руке“ рестаурирања се не смеју видети на предмету;*²⁵ рестаурација односно допуњени делови не смеју конкурисати оригиналу.

На суду изузетног квалитета, интензивних боја, отворена фигурална представа која је прекинута на делу фрагмента који недостаје, даје естетски неугодан осећај и намеће дилеме око изведбе ретуша. Није спорно да се, због идентичности фигура и њиховог распореда на обе стране суда, може извести наставак приказа игре схематски приказаних фигура. Размишљање о бојењу рестаурираног дела је ишло у два правца:

– посебно правило конзерваторске школе, које подразумева нешто светлији тон ретуша у односу на оригинал на примеру црнофигуралне керамике основне интензивне црвено-наранџасте боје и изразито црних фигура, дало би „пливајући“ ефекат рестаурације,²⁶ што би узимајући у обзир величину испуне појачало неугодност. Ово би се могло избећи да је рестаурирани део изведен испод нивоа оригиналне површине (правило ватиканске школе);

– генерални принцип који говори о томе да рестаурација не сме конкурисати оригиналу је водио ка ставу да би ретуш могао да се изведе без имитације када је реч о боји, да створи радије јасан утисак уметка изразитије светлосне разлике у односу на оригинал. У овом случају би се, ради хармоничности, код обе боје ретуша требала задржати иста светлосна разлика у односу на оригинал.

Са представе на А страни су прецртане фигуре Менаде и Сатира на паус папир, а затим контуре пренесене на рестаурирани део. За ретуш су коришћени сликарски пигменти у 10% раствору Mowilith-а као везиву. Ретуш је изведен у контрастној разлици у односу на оригинал и то смањивањем интензитета боје уз истовремено повећање вредности валера, а у комбинацији кадмијум-наранџаста, печена умбра, титан-бела и лимун-жута, а за боју фигура – црна, печена-умбра и титан-бела (сл. 5).

25. Hanna Jedrzejewska, *Ethics in conservation*, Stockholm, 1976, 10.

26. Субјективно.

Завршна консолидација

Завршна консолидација је извршена 5% раствором Paraloida B-72²⁷ у ксилолу. Промена препарата за завршну импрегнацију и стварање непропусног филма је уследила због тога што на површини fine бојене керамике ОХО II Спец. даје неприродан сјајан изглед, док овај препарат не мења изглед површине. За импрегнацију је употребљена већа и мека сликарска четкица. Најпре су премазани рестаурирани делови, а затим и цела површина предмета равномерно од горњег дела посуде према доњем.

Овим је конзерваторски третман завршен.

Материјали и опрема коришћени током третмана

Трговачко име	Основни састав	Произвођач
ОХО лепак	PVAC	„Грмеч“ – Београд
ОХО II Специјал	PVAC	„Грмеч“ – Београд
Mowilith	PVAC	немачки препарат
Барлеп	акрилна смола	„Прва искра“ – Барич
Paraloid B-72	акрилна смола	амерички препарат

Различити дентални алати и медицински скалпели; пинцета; мали кухињски ножић; стакло 15×15; металне штипаљке; различите пластичне посуде до 0,2 l; посуда за консолидант (пластична од поликоло-ра са поклопцем); пластичне посуде за прање керамике; вата; папирна вата; тампони газе; брусни папири различите гранулације; паус-папир; пелир-папир; четкица за зубе; селотејп; различите сликарске четкице; сликарски пигменти; алабастер гипс; Polyfilla; талк; глина; натријум карбонат (Na_2CO_3); дестилована вода; алкохол; ацетон; ксилол.

Закључак

Приликом предузимања конзерваторског третмана неопходно је истражити квалитет керамичког материјала. Код скифоса из Античке грчке збирке Народног музеја у Београду пут води преко упознава-

²⁷ Амерички препарат на бази акрилних смола. Acryloid B-72 је идентичан британски препарат справљен за потребе Британског музеја.

ња са задивљујућом вештином атичких грнчара у контролисању свих технолошких процесе израде сликане црнофигуралне и црвенофигуралне керамике.

Хемијска испитивања материјала потврдила су изузетан квалитет суда који после два миленијума и даље показује свету своју лепоту. Његове карактеристике су: чврста и компактна структура и хемијска стабилност како тела тако и бојеног слоја. Поред тога што је чишћење предмета фаза конзерваторског процеса која може нанети неповратну штету материјалу и што је за ту сврху приправљена веома блага купка детерџента, а керамика веома хемијски стабилна, њено тело је ипак изузетно порозно, па је предпрање у купки са детерџентом захтевало потпуно засићење дестилованом водом ради каснијег ефикасног испирања детерџента.

Потпуна чистоћа консолиданта, прозрачна и сува просторија у којој се врши консолидација, као и чистоћа радног простора су императив. Остаје да се памти да је настао проблем због кога је било неопходно реаговати и спровести деконсолидацију. Консолидација је извршена како би онемогућила продор штетних агенаса, као и да би деловала на штетне агенсе у самој керамици. ОХО II Специјал као и други синтетички полимери под утицајем светлости, температуре, оксидације и влаге, могу губити еластичност, жутети и постати нерастворљиви. Он представља добру заштиту уколико сам није угрожен лошим амбијенталним условима. Процес разградње може започети преко UV зрачења, бактерија и плесни. Препарати који нису подложни старењу не постоје. Примењују се они који су испитани и имају најбоље особине. Paraloid B-72 омекшава на 70°C и нешто је отпорнији на светлост. Највећи компромис се, као и код осталих материјала за конзервацију, прави код избора лепка.

Рестаурација сама може постати жариште одакле могу кренути дегенеративни процеси. Због тога је потребно изменити својства гипса као средства за рестаурацију.

Као и при консолидацији, и код ретуша за исту групу керамике, могуће је применити исте принципе.

Проблем превентивне заштите остаје као круна која треба да подржи процесе конзервације и да им да пуни смисао.

Предмет је предат на бригу и чување у депое Народног музеја у Београду. Конзервација је извршена у Центру за конзервацију „Дијана“, Народног музеја у Београду, где се налази и документација о извршеном конзерваторском третману, конзерваторски картон K129/99.

CONSERVATION OF SINGLE SCULLS FROM THE CLASSICAL PERIOD COLLECTION OF NATIONAL

It is necessary to investigate the quality of ceramic material when carrying out conservation treatment. At sculls from the Classical Greek period collection of the National Museum in Belgrade the way leads over meeting astonishing skill of classical potters in controlling all technological processes in making painted black figural and red figural ceramics.

Chemical investigations of the material have proved exceptional quality of the vessel which still after two millenniums radiates its beauty to the world. Its characteristics are: hard and compact structure and chemical stability both of the body and the painted layer. Apart from the fact that cleaning of an object can be the phase of conservation which can damage the material irretrievably and that very mild solution of the detergent is prepared, and that the ceramic is very chemically stable, its body is very porous, so that washing with the detergent demands complete saturation with distilled water in order to wash out detergent later.

Complete cleanness of the consolidator, airy and dry room where the consolidation is carried out, as well as the cleanness of the working area is imperatives. There is to remember that a problem occurred which made necessary to perform deconsolidation. Consolidation was carried out in order to prevent penetration of harmful agents and to act on harmful agents within the ceramic itself. OHO II Special as well as other polymers under the influence of light, temperature, oxidation and moisture, may lose elasticity, become yellow and insoluble. It presents good protection if it is not endangered by bad environmental conditions. Decomposing process can start due to UV radiation, bacteria and mould. There are no preparations which do not grow old. The ones which have been tested and have the characteristics are applied. Paraloid B-72 softens at 70°C and is a bit more resistant to light. The biggest compromise is made when choosing glue, also with conservation of other materials.

Restoration itself may become the source of deteriorating processes. That is why the properties of plaster should be changed if used for restoration.

The same principles can be applied when consolidating or doing retouch of the same group of ceramics.

The problem of preventive protection remains the key point which has to support conservation processes and give them full meaning.

The object has been given for care and keeping to depots of the National Museum in Belgrade. Conservation was carried out in the Centre for Conservation „Diana“, of the National Museum in Belgrade, where there is documentation about the conservation treatment, conservation card K.129/99.

Dejan Petrović

RESTAURATION D'UN SCYPHOS FIGURANT DANS LA COLLECTION D'ANTIQUES DU MUSÉE NATIONAL DE BELGRADE

Avant de procéder à la restauration d'un objet en céramique, il est indispensable d'établir la qualité du matériau utilisé. Quant au scyphos qui fait partie de la collection d'antiques du Musée National de Belgrade, il convient de commencer par l'admiration pour la merveilleuse habileté des potiers anciens dans le contrôle de toutes les phases technologiques d'exécution de la céramique figurative noire et rouge.

Les analyses chimiques du matériau du scyphos ont confirmé la qualité exceptionnelle de ce récipient qui, au bout de deux milliers d'années d'existence, continue à enthousiasmer le public. Ses caractéristiques sont constituées par une structure ferme et compacte et par une stabilité chimique, tant celles du corps que celles de la couche peinte. Outre le fait que le nettoyage de l'objet à restaurer représente une phase de la restauration qui risque d'endommager cet objet et que le bain, préparé à cet effet, est très doux, son corps, malgré sa stabilité chimique, n'en est pas moins extrêmement perméable, d'où la nécessité d'une complète saturation en eau distillée avant le lavage avec du détergent, afin que le rinçage, enlevant le détergent, puisse être efficace.

Une pureté parfaite du produit utilisé en vue de la consolidation et un local sec et bien éclairé où celle-ci est effectuée, ainsi que la propreté du laboratoire sont des conditions sine qua non. Il reste à signaler qu'un problème a surgi qui a imposé la déconsolidation. La consolidation avait été opérée en vue d'empêcher la pénétration des agents nuisibles et d'agir sur ceux qui existent dans la céramique elle-même. La colle EHO II spéciale, ainsi que d'autres polymères synthétiques, risque, sous l'influence de la lumière, de la température, de l'oxydation et de l'humidité, de perdre sa souplesse, de jaunir et de devenir insoluble. Elle assure une bonne protection au cas où elle ne serait pas menacée par les rayons ultraviolets, par les bactéries et par la moisissure. Un produit qui ne soit pas sujet au vieillissement n'existe pas. On se sert de ceux qui ont été vérifiés et dont on a constaté les meilleures propriétés. Le Paraloid B-72 se ramollit à la température de 70°C et est un peu plus résistant à la lumière. Le compromis le plus grand est fait, tout comme pour la restauration d'autres matériaux, dans le choix de la colle.

La restauration, elle-même, peut être cause des processus de détérioration. Cela impose la nécessité de modifier les propriétés du plâtre comme produit employé pour la restauration.

De même que pour la consolidation et la retouche, il est possible d'appliquer les mêmes principes pour le même groupe de céramique.

La protection préventive reste la mesure la plus efficace, propre à assurer la conservation et à lui donner le sens le plus complet.

L'objet dont il a été question ici a été confié au dépôt du Musée National de Belgrade. La restauration a été effectuée au centre de restauration „Diane“, au Musée National de Belgrade, où se trouve aussi la documentation du procédé restaurateur appliqué, fiche de restauration K 129/99.

Dejan Petrović

Сл. 1. Према М. Харисијадис

Сл. 2. Предмет по пријему

Сл. 3. Фрагменти после консолидације

Сл. 4. Изглед пре ретуширања

Сл. 5. Завршетак конзервације

МИЛОВАН ВУЛОВИЋ

**СРПСКА СОЦИЈАЛ-ДЕМОКРАТСКА СТРАНКА У ЧАЧКУ
1903 – 1914**

(Хронологија важнијих догађаја – из Радничких новина)

Милован Вуловић
СЦГ 32000 Чачак
Мила Ивковића бр. 4

UDK: 329.14(497.11)

Српска социјал-демократска странка основана је 1903. године у Београду. Исте године у Чачку је формирано Радничко друштво, а већ следеће, 1904. године Месна организација Српске социјал-демократске странке, са Милетом Ђурчићем, обућарским радником као председником.

Раднички покрет у Чачку, као део радничког покрета Србије, пред Први светски рат бележи своје прве успехе у класној борби. Стварају се струковне синдикалне организације, истичу захтеви за побољшање положаја радника у чачанским радионицама, организују штрајкови, зборови и мајске демонстрације у циљу остварења тих права. Са класном борбом, у Чачку се поклања и велика пажња образовању радника. Тако се оснивају аналфабетски течајеви, радничка књижница и читаоница, РКУД „Абрашевић“ одржавају предавања, организује школа говорништва, вечерња партијска школа и др.

За овај рад углавном су коришћени извештаји из „Радничких новина“, као органа Српске социјал-демократске странке и као извора аутентичне грађе која се односи на Чачак. Пратећи борбу радника у Србији, оне доносе редовне прилоге о борби и животу радника Чачка. У њима сарађују радници са жељом да прикажу своју средину, да објасне свој положај да организују борбу за радничка права и скупе што већи број сабораца у својим организацијама. Интересантно је напомену-

ти да ни један члан Социјал-демократске странке Чачка није после Вуковарског конгреса прешао у комунистичку партију. Остали су верни својим социјал-демократским идејама и синдикалном организовању.

1903. ГОДИНА

29. мај

У свим градовима Србије приступило се оснивању радничких друштава која за циљ имају организовану борбу против капиталистичке експлоатације радничке класе. И радници Чачка одржали су збор на коме је формирано Чачанско радничко друштво. И поред тога што су послодавци покушали да претњама и другим методама спрече раднике, збор је био веома добро посећен. На збору су усвојена правила друштва и изабрана привремена управа: председник Ђока Берберовић, потпредседник Влада Вуксановић, благајник Радомир Ивановић, деловођа Милан Павловић и чланови управе Никола Илић, Теофил Васиљевић, Михаило Јовановић, Никола Деспотовић и Војислав Стефановић.

Збору су упутили поздравне телеграме радничка друштва из Београда, Ужица и Крагујевца.

Р.Н. бр. 31, од 11. јула

Почетак јула

Чачански радници са свог збора упутили су поздравни телеграм новоформираном нишком радничком друштву. Телеграм су потписали: Драгољуб Гагић, Лазар Деспотовић, Милан Павловић, Никола Илић, Светислав Јанковић, Влада Вуксановић, Милета Ђурчић, Радомир Ж. Ивановић, Велисав Јањић, Панта Кулиновић и Радоица Танасковић.

Р.Н. бр. 30, од 9. јула

14. јул

Чачанско радничко друштво је усвојило правила друштва.

Р.Н. бр. 63, 64, 65, од 5-13. новембра

Почетак јула

Са оснивањем Чачанског радничког друштва основан је и раднички хор. Хоровођа је био Аца Јовановић, учитељ у Миоковцима, ко-

ји је сваког дана долазио на бициклу да одржава пробе. Хор је учествовао на радничким забавама и сахранама.

Сећање Властимира Ђирковића, И.А. Чачак

Почетак јула

Чачански радници упутили су поздравни телеграм радничком збору у Крушевцу. Телеграм су потписали: Драгољуб Поповић, Младен Вукосављевић, Милан Павловић, Радомир Ивановић, Светомир Јанковић, Никола Атанацковић, Сретен Јовановић, Лазар Костић, радник лимарски, Владимир Миленковић, казанџија, Радомир Лукић, Сретен Милић, Богдан Гојковић, Петар Новаковић и Јован Петровић.

Р.Н. бр. 32, од 17. јула

Почетак јула

Чачански радници су упутили поздравни телеграм збору радника у Лесковцу: „Живела социјална демократија! Напредак организацији, слобода зове.

Драгољуб Гагић, Влада Вуксановић, Милан Павловић, Михаило Јовановић, Радомир Јовановић, Светолик Јанковић, Милета Ђурчић, Димитрије Стаменковић, ковач, Владимир Миленковић, Јован Петровић.“

Р.Н. бр. 32, од 17. јула

13. јул

Чачански радници су упутили поздравни телеграм радничком збору у Шапцу. Телеграм су потписали: Драгољуб Бојовић, Влада Вуксановић, Милан Војновић, Михаило Јовановић, Радомир Ивановић, Драгомир Миловановић, Светолик Јовановић, Радомир Илић, Јеремија Вујошевић, Радован Лукић, Сретен Милић, Раденко Солдатовић, Милосав Вучетић, Радомир Савовић и Јован Петровић.

Р.Н. бр. 32, од 17. јула

Средина јула

Чачанско радничко друштво, одмах по формирању, постало је члан Радничког савеза у Београду.

Р.Н. бр. 36, од 30. јула

Крај јула

Чачански радници упутили су поздравни телеграм збору радника у Пожаревцу:

„Организовани другови шаљу вам братски поздрав. Напред другови! Драгољуб Гагић, Милан Павловић, Радомир Ивановић, Светолик Јанковић, Никола Атанасковић, Стојић, Рад. Јовановић, Јован Петровић, Илија Делисавац.“

Р.Н. бр. 36, од 30. јула

Почетак августа

У Чачку је одржана прва ванредна скупштина Радничког друштва. Реферат на тему „Ко си, одакле си и куда ћеш?“ поднео је Драгољуб Миловановић. Реферат је обухватио лик социјалисте, развој социјалистичког покрета и његову улогу за напредак човечанства. После извештаја о раду привремене управе изабрана је стална управа у саставу: председник Влада Вуксановић, обућарски радник, потпредседник Милутин Николић, опанчарски радник, благајник Радомир Ивановић, абадијски радник, деловођа Никола Л. Деспотовић, кројачки радник, и чланови Радомир Савовић, терзија, Никола Илић, ткачки радник, Михаило Јовановић, столарски радник, Миљко Ђукић, кројачки радник, Теофило Васиљевић, браварски радник. У надзорни одбор су изабрани: Милета Ђурчић, опанчарски радник, Драгомир Јовановић, абадијски радник, Петар Новаковић, опанчарски радник, и Драгутин Станојловић, столарски радник. За кљижничара је изабран Милета Ђурчић.

Р.Н. бр. 42, од 15. августа

24. август

У присуству великог броја радника у Чачку је одржан окружни Социјалдемократски збор на коме је говорио Димитрије Туцовић. У своме говору Туцовић је објаснио програм Социјалдемократске странке, а затим говорио о потреби самосталне политичке борбе радничке класе, о монополу и порезима. Говор је завршио догађајима у Нишу.

На збору је једногласно донета резолуција:

„Многобројно посећен окружни социјалдемократски збор у Чачку, 24. августа 1903. год., најодсудније осуђује покушаје војске да протури свој ђеф у јавном животу српског народа.

Желећи као социјалдемократи да зајемчимо народу потпунију самосталност у решавању свију ствари, ми гледамо у потајним претњама војске помалања зверских зуба милитаризма, који би хтео да врши средњовековно право јачега и на бајонетима да заснива војну диктатуру у земљи.

Као борци против свију судова реакције и самовлашћа, ми ћемо се одлучно борити и против незадовољних и напуштених војних старешина, који вођени заслепљеном себичношћу ометају политичко и културно развијање Србије као што су га многобројне солдатске реакционарне владе у прошлости ометале.“

Р.Н. бр. 47, од 2. септембра

Крај августа

Абацијски радници Чачка упутили су упозорење радницима који долазе да траже посао у Чачку, да се претходно јаве Радничком друштву, које ће радника упутити где да ступи на рад.

Р.Н. бр. 47, 2. септембар

8. септембар

На посланичким изборима за Српску социјалдемократску партију гласало је у Чачку 11 бирача.

Р.Н. бр. 72, од 15. септембра

Половина октобра

Чачанско радничко друштво примило је на поклон за своју читалоницу 55 књига од разних добротвора.

Р.Н. бр. 59, од 22. октобра

Крај октобра

На конгресу Социјалдемократске странке делегат радника Чачка био је Драгољуб Гагић, који је узео учешће у дискусији.

Р.Н. бр. 64, од 7. новембра

1904. ГОДИНА

Крај јануара

Радници на изградњи пута кроз Овчарско-кабларску клисуру радили су под веома тешким условима и уз ниске наднице. Међутим, и тако бедне наднице послодавци су покушавали да закину. Зато су 30 радника напустили рад и дошли у Чачак да траже исплату зараде. Предузимач Васа Гавровић, тадашњи председник општине, одбио је да радницима исплати поштено стечену зараду. Радници су упутили

жалбу окружном начелнику. Али, уместо да интервенише у корист радника, начелник је наредио радницима да одмах напусте град.

Р.Н. бр. 17, од 2. марта

Крај фебруара

Управа Чачанског радничког друштва упутила је жалбу начелнику округа рудничког на непоштовање закона о забрани отварања радњи недељом и празником. Међутим, окружни начелник није ништа предузео по жалби радника.

Р.Н. бр. 17, од 2. марта

4. април

Чачанско радничко друштво издало је саопштење да се због непристојног понашања према радницима јавно бојкотују следеће радње: хотел „Крен“ Милоша Главинића, кафана „Златибор“ браће Гавриловић, кафана „Занатлијска касина“ Светозара Василијевића, обућарска радња Јована Младеновића и берберска радња Мила Шуљагића. „Препоручујемо свима радницима да поменуте радње не посећују, нити у њима штогод пазарују“, писало је у саопштењу.

Р.Н. бр. 28, од 9. априла.

19. мај

Опанчарски радници Чачка обавештавају раднике преко „Радничких новина“ да се приликом тражења посла обрате Радничком друштву како би им они нашли запослење.

Р.Н. бр. 39, од 19. маја

Почетак јуна

Опанчарски радници Чачка заказали су збор у кафани „Слога“. Уз помоћ неколико пијаница, Ђорђе Обрадовић, газда опанчарски и кмет чачански, ометао је рад збора. Међутим, радници су мирно прешли у просторије Радничког друштва и успешно завршили збор на коме је формиран пододбор опанчарских радника.

Р.Н. бр. 46, од 12. јуна

Јун

У Чачку је полиција ухапсила чланове штрајкачког одбора абаџијских радника. Шест радника кажњено је са по 16 дана зтвора, а других шест са 10 сати затвора.

„Раднички календар“ 1905.

Почетак јула

Абацијски радници Краљева сакупили су добровољни прилог и упутили својим друговима у Чачку који су водили штрајк.

Р.Н. бр. 55, од 10. јула

25. јул

У Чачку је одржан велики збор на коме је присуствовало преко 600 радника, међу којима и радници из Г. Милановца и већи број сељака из околних села. На збору је Борислав Миловановић говорио о организованом нападу полиције и војске на раднике у Крагујевцу и изразио солидарност радничке класе Чачка са друговима у Крагујевцу. Затим је Драгиша Васић говорио о појави социјалистичких идеја и радничком покрету Србије од времена Светозара Марковића.

После Васића, поново је дата реч Миловановићу. У говору, који је трајао преко два часа, Миловановић је изнео тежак положај радничке класе у Чачку и пролетаризованог сељака. На крају, збор је донео резолуцију у четири тачке. У резолуцији се изражава солидарност са одлуком београдских радника поводом крвавих догађаја у Крагујевцу, тражи заштита законитости и поштовање устава.

Збор је примио телеграме солидарности од радника из Лесковца, Ивањице, Пожаревца и Ужица.

Р.Н. бр. 62, од 4. августа

Крај јула

У Чачку је основан пододбор Савеза абацијских радника.

Р.Н. бр. 63, од 7. августа

Крај јула

Опанчарски радници Чачка ступили су у штрајк са захтевом за скраћење радног времена и повећање надница. Штрајк је трајао око 200 дана и завршио се половичним успехом. Послодавци су прихватили скраћење радног времена од 16 на 14 часова, док повећање наднице нису хтели да прихвате.

Р.Н. бр. 67, од 18. августа

3. август

У Чачку је основан пододбор Савеза металских радника и формирана привремена управа у саставу: Теофило Васиљевић, председ-

ник, Милан Костић, благајник, Јован Јовановић, секретар. За чланове управе изабрани су Лазар Костић и Живко Бурић, а надзорног одбора Младен Константиновић, Тодор Тодоровић и Медо Бузуровић.

Р.Н. бр. 70, од 28. августа

Почетак августа

У Чачку је основан пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника. За чланове управе изабрани су Милан Петаковић, Рајко Добросавец, Марко Павловић, Обрад Стојановић, Милан Селаковић, Милован Ристовић, Милован Кнежевић, Милован Обрадовић и Милош Радовановић. Пододбор је бројао око 20 чланова.

Сећања

Почетак августа

Када је завршен штрајк опанчарских и абацијских радника у Чачку, послодавци нису хтели да приме на рад чланове приређивачког одбора штрајка. На иницијативу Велисава Јањића, абацијског радника, формирана је радничка комуна. Чланови комуне су били: Радован Милетић, Богдан Гојковић, Чедомир Цвијовић, Драгиша Цвијовић, Војин Михајловић, Радомир Ивановић, Милета Ђурчић, Радомир Илић и Влада Ђорђевић. Комуна је имала и своја правила. Јањић је уложио своје имање у Атеници, које су чланови комуне заједнички обрађивали. Поред рада на имању, радници су основали заједничку радионицу у којој су радили када није имало посла на имању. Чланови комуне носили су иста одела, шешире, а хранили су се у заједничкој кухињи. Комуна је радила око годину дана, када се расформирала, а радници се вратили своме послу.

Сећања

16. август

У Чачку је умро Димитрије Ђукић, порезник, велики прегалац у формирању Српске социјалдемократске странке и почасни члан чачанског Радничког друштва. Био је делегат на Првом партијском конгресу и организатор радничког друштва у Паланци. Цео свој живот посветио је радничкој класи, упркос сталном полицијском терору.

У име месне партијске организације од покојника се опростио Борислав Миловановић, а у име Радничког друштва Велисав Јањић.

Р.Н. бр. 69, од 28. августа

23. август

Пододбор кожарско-прерађивачких радника у Чачку објавио је тарифу и предао послодавцима на потпис. Тарифа садржи цене рада за све услуге које обухвата ова делатност. Послодавци се обавезују да отказни рок буде најмање 10 дана и да на посао примају само организоване раднике.

Р.Н. бр. 75, од 15. септембра

5. септембар

На данашњи дан чачанска полиција је извршила безобзиран злочин над радничком класом. У кафани „Касапска касина“ мирно су седели Влада Вуксановић, обућарски радник, и председник пододбора социјалдемократске странке Михаило Јовановић, столарски радник. Изненада је у кафану упало шест пандура и без икаквог разлога почели су бесомучно да туку песницама и кундацима Вуксановића и Јовановића, док нису пали крвави и онесвешћени. Цео овај догађај равнодушно је посматрао кмет чачански.

Р.Н. бр. 75, од 15. септембра

Почетак септембра

Пододбор кожарско-прерађивачких радника у Чачку објавио је ценовник услуга за период од 23. августа 1904. до 21. августа 1905. године. Сваки послодавац, који прихвати ценовник, дужан је да поштује отказни рок, који не може бити мањи од 10 дана. Истог рока се морају придржавати и радници према мајсторима. Послодавци и радници који се не буду придржавали ценовника биће бојкотовани. Радници се могу примати искључиво преко пододбора кожарско-прерађивачких радника.

Р.Н. бр. 75, од 15. септембра

Крај октобра

У Чачку је формирана месна партијска организација Српске социјалдемократске странке. На оснивачкој скупштини, која је одржана у кафани „Цар Лазар“, изабрана је прва управа у саставу: председник Милета Ђурчић, опанчарски радник, секретар Иван Чоловић, типографски радник, и благајник Влада Ђорђевић, абацијски радник. За чланове управе изабрани су Ђока Стојановић, типографски радник, Ратко Пенезић, професор гимназије, и Ђорђе Протић, правник. Уписаних чланова било је преко 40.

Сећања

У Чачку је одржана скупштина пододбора Савеза металских радника на којој је изабрана управа која је заменила до тада привремену управу. Прву управу пододбора сачињавали су: председник Војислав Ерић, секретар Јеремија Ђирковић, благајник Радован Милетић. За чланове управе изабрани су Љубомир Чалуковић и Петар Пешић, а надзорног одбора Милан Бралушић, Филип Димитријевић и Медо Бузуровић. Пододбор је бројао око 20 чланова.

Сећања

1905. ГОДИНА

Почетак фебруара

У Чачку је одржан раднички збор који се изјаснио против предлога Закона о радњама и подржао резолуцију београдских радника.

Р.Н. бр. 13, од 10. фебруара

1. мај

Радници Чачка свечано су прославили Први мај, празник рада. Обучени у празнично одело са црвеним значкама и црвеним краватама, кренула је колона радника улицама града. На челу поворке виорила се велика радничка црвена застава. После демонстрација улицама града, одржан је митинг на Великој пијаци, на коме су говорили партијски и синдикални функционери. По подне је организован излет код Бељинске чесме, где су радници у песми и игри провели свој празник. Са радницима у прослави је учествовао у већи број сељака из околних села.

Уметнички програм су извели хор и оркестар РКУД „Абрашевић“ из Чачка.

Сећања

Почетак јуна

У Чачку је основан пододбор Савеза дрводељских радника и изабрана управа у саставу: Стеван Топаловић, председник, Драгутин Перић, секретар, Велимир Пештерац-Видојевић, благајник. У надзорни одбор изабрани су Михаило Јовановић и Радомир Лазовић.

Р.Н. бр. 50, од 11. јуна

31. јул

Партијска организација Чачка упутила је телеграм великом протестном радничком збору у Београду поводом полицијске забране

радничких штрајкова. У телеграму се даје подршка борби радничке класе за своја права.

Р.Н. бр. 66, од 6. августа 1905.

4. август

Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника у Чачку одржао је седницу и извршио конституисање нове управе у саставу: председник Обрад Стојановић, секретар Ђорђе Петровић, благајник Илија Лазаревић. У надзорни одбор изабрани су Мића Лазаревић и Мирко Јовановић.

Р.Н. бр. 79, од 21. септембра

17. август

Месна партијска организација Чачка обавестила је раднике да врши упис нових чланова сваке суботе и недеље у својим просторијама кафане „Драгачевац“.

Р.Н. бр. 69, од 17. августа 1905.

11. септембар

Месна организација Социјалдемократске партије у Чачку одржала је збор на коме је расправљано о политичкој организацији, тумачењу програма и изабрана нова управа.

Р.Н. бр. 76, од 10. септембра

11. септембар

У присуству великог броја радника, у Чачку је одржан збор Месне партијске организације. Реферат о политичком значају организације поднео је Димитрије Гановић, док су Јован Панић, Драгутин Перић и Богдан Гојковић дали тумачење партијског програма. На збору је изабрана стална управа у саставу: председник Димитрије Гановић, ткачки радник, секретар Драгутин Перић, столарски радник, благајник Јова Панић, обућарски радник. За ревизоре су изабрани Милан Павловић, кројачки радник и Богдан Гојковић, абаџијски радник.

Р.Н. бр. 79, од 21. септембра

17. септембар

Месна организација Социјалдемократске партије у Чачку обратила се апелом преко „Радничких новина“ организованим радницима да врате књиге које су узели на читање из библиотеке Радничког друштва.

Р.Н. бр. 78, од 17. септембра

Крај октобра

Радници Чачка одржали су протестни збор поводом предлога Закона о радњама. На збору је донета одлука да се предложени закон одбаци или измени у интересу радничке класе.

Р.Н. бр. 91, од 2. новембра

Почетак децембра

Месна партијска организација у Чачку одржала је седницу и конституисала нову управу: председник Милета Ђурчић, опанчарски радник, секретар Чеда Матијевић, абацијски радник, благајник Јован Панић, обућарски радник. За ревизоре су изабрани: Богдан Гојковић, абацијски радник, и Здравко Видаковић, опанчарски радник.

Р.Н. бр. 102, од 10. децембра

Почетак децембра

Столарски радник Миленко Новаковић из Чачка тужио је среског начелника Илију Николајевића због забране радничких зборова. Првостепени суд је, наравно, узео на одговорност радника због увреде среског начелника.

Р.Н. бр. 103, од 14. децембра

Крај године

Делегат на Конгресу синдиката, испред радника Чачка, био је Влада Ђорђевић, абацијски радник.

Сећања

Крај године

Месна партијска организација у Чачку је формирала Вечерњу партијску школу. Руководиоци и предавачи школе су били Милева Лазовић-Петковић, професор гимназије, Ратко Пенезић, професор гимназије, Ђорђе Протић, правник, и Таса Петковић, монополски чиновник. Часови су одржавани у партијској просторији кафане „Цар Лазар“, а школу је похађало око 20 радника, међу којима је било и ученика гимназије. Предавања су држана једном недељно, а следећи пут одржавана је консултација. Школа је трајала три године.

Сећања

1906. ГОДИНА

Почетак јануара

Поводом преране смрти Радована Драговића, једног од оснивача Српске социјалдемократске странке, чачански радници упутили су телеграм следеће садржине: „Смрт Радована Драговића оплакују организовани пролетери, говорећи један другоме да га жале зато што је био у радничком покрету, најбољи раднички организатор, обећавајући да ће се одужити неумрлом Драговићу само тада, када буду продужили борбу оданде где је он стао, стално корачајући пролетерском идеалу.

Секретар
Чеда В. Матијевић

За месну организацију
Председник
Милета Ђурчић“
Р.Н. бр. 3, од 7. јануара

Почетак јануара

У Чачку је основано повереништво металских радника. За председника је изабран Владимир Миленковић, казанцијски радник.

Р.Н. бр. 4, од 10. јануара

15. јануар

Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника у Чачку одржао је своју годишњу скупштину и изабрао нову управу у саставу: председник Милош Радовановић, благајник Мирко Јовановић, секретар Ђорђе Петровић, надзорници: Стеван Милошевић и Мита Свиларевић. За делегата на главној годишњој скупштини изабран је Мита Бироцки, обућарски радник из Београда.

Р. Н. бр. 17, од 9. фебруара

Фебруар

РКУД „Абрашевић“ из Чачка прредио је концерт у Гучи. На програму су биле песме и рецитације. Хор од преко 20 чланова отпевао је Марсељезу, „Морнари чили“, „Огрејала сјајна месечина“ и друге. Учесници концерта пешице су преко Јелице отишли у Гучу.

Сећања

13. март

Повереништво Савеза металских радника у Чачку одржало је збор радника на коме је основан нов пододбор и изабрана управа у са-

ставу: председник Владимир Миленковић, секретар Јеремија Ђирковић, благајник Властимир Ђирковић и надзорници Војислав Ерић и Љубомир Чолуковић.

Р. Н. бр. 35, од 21. марта

2. април

Металски радници Чачка упутили су IV конгресу Српске социјалдемократске странке поздравни телеграм:

„Придружујемо се вашем раду с узвиком: „Доле са трулом буржоазијом! Живела социјална револуција!“

Пододбор металских радника“

Р. Н. бр. 44, од 11. априла

2. април

Абацијски радници Чачка упутили су IV конгресу Српске социјалдемократске странке у Београду поздравни телеграм:

„На збору абацијских радника основасмо савезни пододбор. Са збора поздрављамо ваш рад узвикујући: Живело јединство радничког покрета, живела социјална револуција!

Председник збора Чеда В. Матијевић и сви абацијски радници“.

Р.Н. бр. 44, од 11. априла

2. април

На IV конгресу Српске социјалдемократске странке који је одржан од 2 – 4. априла у Београду, као делегат месне организације Чачка присуствовао је Јован Манојловић.

Р.Н. бр. 46, од 15. априла

Почетак априла

У Чачку је основан нов пододбор Савеза абацијских радника и конституисана управа: председник Тиосав Лазовић, секретар Чеда Матијевић, благајник Богић Богићевић и надзорни одбор Радомир Држић и Станоје Бојовић.

Р.Н. бр. 45, од 13. априла

Крај априла

Абацијски радници Чачка упозоравају раднике да не долазе у Чачак због посла, јер овде влада велика беспослица.

Р.Н. бр. 55, од 6. маја

1. мај

Радници Чачка прославили су свој празник обуставом рада. Поворка од преко 200 радника кретала се главним улицама града узвикујући пароле: „Доле са експлоатацијом“, „Доле са лажним апостолима и угњетачима радничким“, „Живели пролетери целог света“, „Живео Први мај“ и др. Затим је на Великој пијаци одржан велики митинг на коме је неколико радника одржало говоре на којима су истакли значај прославе Првог маја, о руској револуцији, потреби веће организованости радника итд. После митинга учесници прославе отишли су на излет у Лазовића парк.

Р.Н. бр. 54, од 4. маја

Р.Н. бр. 50, од 25. априла

Половина маја

Пододбор абацијских радника Чачка бојкотовао је Војимира Драгачевца, Драгомира Јовановића и Милоја Драгићевића, абацијске раднике, зато што вређају организоване раднике.

Р.Н. бр. 60, од 18. маја

13 јун

Бојкотовани абацијски радник Војимир Драгачевац, из Чачка, јавно се извинио организованим радницима за нанете увреде и изразио жељу да приступи организацији. Управа пододбора абацијских радника укинула је бојкот и Драгачевца примила у своју организацију.

Р.Н. бр. 75, од 22. јуна

Половина јуна

Организовани радници Чачка прикупили су новчани прилог од 8.50 динара као помоћ за београдске другове који су затворени после напада српских комита на београдске раднике.

Р.Н. бр. 75, од 22. јуна

Крај јуна

Месна организација Српске социјалдемократске странке у Чачку изабрала је нову управу: председник Милета Ђурчић, обућарски радник, потпредседник Богдан Гојковић, абацијски радник, благајник Војин Михаиловић, абацијски радник, и чланови Стеван Филиповић, обућарски радник, и Живко Икодиновић, опанчарски радник. За чланове

надзорног одбора изабрани су Ђорђе Стојановић, типографски радник, Радоје Јовановић, абаџијски радник, и Вукојица Лазаревић, ковачки радник.

Р.Н. бр. 82, од 8. јуна

Почетак јула

Пододбор опанчарских радника у Чачку изабрао је нову управу у коју су ушли: председник Живко Икодиновић, потпредседник Владислав Јовановић, секретар Милан Јовановић а Средоје Николић и Милосав Божовић као чланови. У надзорни одбор изабрани су Стојан Смиљанић, Јеврем Јовановић и Младен Гајовић.

Р.Н. бр. 88, од 22. јула

Почетак јула

Пододбор опанчарских радника у Чачку објавио је бојкот против Светозара Ђекића, опанчарског радника, због грубог вређања организованих радника.

Р.Н. бр. 88, од 22. јула

9. јул

На иницијативу Српске социјалдемократске странке у целој Србији одржани су раднички зборови за признавање општег права гласа. Са збора одржаног у Чачку упућен је телеграм Главном одбору Српске социјалдемократске странке у Београду следеће садржине:

„Са збора и манифестација, придружени с вама пролетерима целе Србије, кличемо: демократија. Чачански радници.“

Р.Н. бр. 84, од 13. јула

17. јул

У Чачку је формирано синдикално веће. За председника је изабран Радоје Јовановић, абаџијски радник, а за секретара Драгутин Перић, столарски радник.

Р.Н. бр. 98, од 15. августа

Крај јула

Радници на изградњи пута кроз Овчарско-кабларску клисуру ступили су у штрајк са захтевом за повећање надница и боље хигијенске услове становања. После дванаест дана штрајка радници су потпуно успели у својим захтевима.

Р.Н. бр. 96, од 10. августа

1. август

Преко 350 радника на изградњи тунела и бране за електричну централу у Овчарско-кабларској клисури ступили су у штрајк. Радници су одмах образовали штрајкачки одбор у саставу: Милан Николић, Адолф Зебнази, Дамо Луићи, Антон Микић, Јовица Поповић, Милош Рашић, Борисав Церовић, Јаћим Димитријевић, Митар Цветановић, Димчо Величковић, Комбул Мио, Никола Никетић и Матија Микула. Као што се из састава одбора види, раднике је представљало више националности: Срби, Хрвати, Македонци, Црногорци и Италијани. У овом штрајку по први пут је дошла до изражаја радничка солидарност.

Радници су упутили захтев послодавцима у коме су захтевали да се исплата врши у новцу а не у тантузима, да се обезбеде бољи услови становања, да радно време у тунелу траје осам часова, да се повећа надница а прековемени рад двоструко плаћа, да се обезбеди бесплатно лечење радника, да се време проведено у штрајку исплати радницима, да се ниједан радник не може отпустити због учешћа у штрајку и да се 1. маја не ради. После 12 дана упорног штрајка, радници су се изборили за своје захтеве.

Р.Н. бр. 94, од 5. августа

Р.Н. бр. 95, од 8. августа

Р.Н. бр. 96, од 10. августа

Почетак августа

Пододбор Савеза абацијских радника у Чачку изабрао је нову управу. За председника је изабран Станимир Бојовић, секретара Милета Достанић, за благајника Тиосав Лазовић, а за чланове Радоје М. Јовановић и Андрија Оцокољић. У надзорни одбор изабрани су: Бранислав Станковић за председника, а за чланове Рајко Молеровић и Драгољуб Марковић.

Р.Н. бр. 99, од 17. августа

Почетак августа

Металски радници запослени у казанцијској радионици Светозара Вељковића у Чачку закључили су веома повољну тарифу.

„Пододбор Савеза металских радника у Чачку закључио је са Светозаром Вељковићем, казанцијом, ову

т а р и ф у

1. Радња Светозара Вељковића обавезно упошљава организоване раднике које ће набављати преко пододбора Савеза металских радника.

2. Исплата се врши сваке суботе у 6 сати увече.
3. Радно време траје од 6 сати ујутру до 6 сати увече, са једним сатом за ручак и пола сата за доручак.
4. Минимална награда је два динара на дан.
5. Први мај сматра се за празник рада и не ради се.
6. Прековемени рад плаћа се дупло.
7. Обострани отказ 14 дана унапред.
8. Послодавац и радници обавезују се да ће се тачно придржавати ове тарифе.
9. Све спорове између радника и послодавца расправљаће пододбор Савеза металских радника.
10. Ова тарифа мора бити стављена на видно место у радионицу.
11. Радионица се мора сваког дана чистити и ветрити.
12. Послодавац је дужан набавити сат за радионицу.
13. Радници не смеју ноћевати нити ручавати у радионици.
14. Ова тарифа важи једну годину од дана потписивања.“

Р.Н. бр. 105, од 31. августа

7. август

Суд општине чачанске казнио је са два дана затвора Милету Ђурчића, председника Месне организације Српске социјалдемократске странке, зато што је, наводно, подстрекивао раднике у Овчару на штрајк.

Р.Н. бр. 98, од 15. августа
Р.Н. бр. 103, од 26. августа

Половина августа

Синдикално веће у Чачку објавило је бојкот касапске радње Петра Обрадовића зато што јавно вређа и напада организоване раднике.

Р.Н. бр. 103, од 26. августа

19. август

Према писању „Радничких новина“, на изградњи пута кроз Овчарско-кабларску клисуру за пет година рада је погинуло преко 50 радника а велики број радника остао неспособан за рад. До овако великог броја несрећних случајева долази у првом реду због слабе техничке опремљености градилишта. Послодавцима није интерес да

улажу средства у опрему, јер овако убирају далеко веће приходе на рачун експлоатације радничке класе.

Р.Н. бр. 100, од 19. августа

Почетак септембра

Пододбор Савеза опанчарских радника обавештава да је у Чачку велика беспослица, па се упозоравају радници да не долазе због тражења посла.

Р.Н. бр. 112, од 16. септембра

21. септембар

Пододбор Савеза металских радника у Чачку закључио је са послодавцима тарифу:

1. Радње браварских послодаваца обавезују се да ће посао давати само организованим радницима.

2. Раднике су дужни набављати преко пододбора Савеза металских радника у Чачку.

3. Радно време биће од 6 часова ујутру до 6 часова увече, за ручак пола сата и за ручак 1 сат одмора.

4. Исплата мора бити суботом у 6 сати увече.

5. Минимална надница 1,20 дин., а месечно 30 динара.

6. Отказ посла биће на 14 дана раније и с једне и с друге стране.

7. Празник рада је 1. мај по новом, кога се дана рад обуставља.

8. Послодавци су дужни у радионици набавити сат.

9. Радници морају бити тачни на послу.

10. Све спорове између послодавца и радника расправљаће управа пододбора металског.

11. Како радници тако и послодавци морају се тачно придржавати тарифе.

12. Ова тарифа важиће за једну годину од дана потписа, но важиће и за недеље, ако се другом не би заменила.

13. Ова тарифа се има ставити на видном месту у радионици.

Р.Н. бр. 114, од 21. септембра

24. септембар

Социјалистичка организација у Чачку одржала је протестни збор поводом расписа министра унутрашњих послова против радничких синдиката и штрајкова. На збору, који је био добро посећен, говорио је Ђорђе Стојановић, типографски радник.

Р.Н. бр. 121, од 7. октобра

30. септембар

Организовани радници Чачка одржали су у Пивари своје другарско вече.

Р.Н. бр. 117, од 28. септембра

6. октобар

На изградњи пута кроз Овчарско-кабларску клисуру дошло је, због слабог техничког обезбеђења, до запаљења цака са барутом. Том приликом страдало је пет радника који су добили тешке опекотине.

Р.Н. бр. 124, од 14. октобра

Половина новембра

Металски радници Чачка ступили су у штрајк захтевајући поштовање одредаба потписане тарифе. Нису познати ближи подаци о резултату штрајка.

Р.Н. бр. 142, од 25. новембра

28. новембар

Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника у Чачку одржао је скупштину и изабрао управу у саставу: председник Милета Ђурчић, секретар Милан Селаковић и благајник Стеван Филиповић. За чланове надзорног одбора изабрани су Милан Петаковић и Влајко Стефановић.

Р.Н. бр. 145, од 2. децембра

Крај новембра

„Бројно стање организованих радника – чланова синдикалног већа у Чачку је следеће:

Пододбор абацијских радника: организованих 34, неорганизованих 6.

Пододбор опанчарских радника: организованих 36, неорганизованих 51.

Пододбор металских радника: организованих 28, неорганизованих 30.

Пододбор кожарско-прерађивачких радника: организованих 17, неорганизованих 10.

Пододбор дрводељских радника: организованих 7, неорганизованих 1.

Повереништво грађевинских радника: организованих 5.

Повереништво рударских радника на изградњи пута кроз Овчарско кабларску клисуру организованих 19.“

Р.Н. бр. 145, од 2. децембра

Почетак децембра

Пододбор металских радника Чачка објавио је бојкот против Светозара Вељовића, казанције, и Живка Бурића, казанцијског радника, зато што су вређали и нападали организоване раднике.

Р.Н. бр. 147, од 13. децембра

11. децембар

У Чачку је преминуо Душан Димитријевић, студент прве године Техничког факултета, истакнути члан Клуба студената социјалдемократата.

Р.Н. бр. 148, од 14. децембра

Половина децембра

У Чачку је основано Радничко културно-уметничко друштво „Абрашевић“, које је имало хорску и уметничку групу. На оснивачкој скупштини изабрана је и управа друштва у саставу: председник Тодор Тодоровић, браварски радник, секретар Сава Стојановић, кројачки радник, благајник Војин Михаиловић, абацијски радник, архивар Јеремија Ђирковић. За чланове управе изабрани су: Живко Икодиновић, Милан Јовановић, опанчарски радници, Димитрије Гановић, Станимир Бојовић и Драгутин Перић, столарски радници. У надзорни одбор изабрани су: Чедомир Цвијовић, абацијски радник, као председник, а за чланове Владислав Јовановић, опанчарски радник, Петар Пешић, лимарски радник, Милан Селаковић, обућарски радник и Андреја Оцокољић. Хоровођа је био Александар Јанковић, учитељ, а једно време и Крста Тачев, учитељ, бугарски емигрант.

Р.Н. бр. 7, од 16. јануара 1907.

1907. ГОДИНА

Почетак јануара

РКУД „Абрашевић“ одржао је годишњу скупштину на којој је формиран хор и уметничка група. На истој скупштини изабрана је и

нова управа у саставу: председник Тодор Тодоровић, секретар Сава Стојановић, благајник Војин Михаиловић, архивар Јеремија Ћирковић и чланови: Живко Икодиновић, Милан Јовановић, Димитрије Гановић, Станимир Бојовић и Драгутин Перић. За председника надзорног одбора изабран је Чедомир Цвијовић, а за чланове Владисав Јовановић, Петар Пешић, Милан Селаковић и Андрија Оцокољић.

Р.Н. бр. 7, од 16. јануара

6. јануар

У чачанској болници преминуо је организовани радник, пореклом Италијан, коме су чачански радници организовали сахрану. Сандук је био покривен црвеним платном без крста и попа. Спровод кроз град је пратио хор „Абрашевића“. Ово је вероватно прва сахрана овако организована, што је изазвало велико интересовање грађана а негодовање попова.

Р.Н. бр. 16, од 6. фебруара

14. јануар

Месна организација Српске социјалдемократске странке у Чачку одржала је II годишњу скупштину на којој је изабрана нова управа: председник Стеван Филиповић, обућарски радник, потпредседник Тодор Тодоровић, браварски радник, секретар Чеда Цвијовић, абаџијски радник, благајник Војин Михаиловић, абаџијски радник, а за чланове управе Драгутин Перић, столарски радник, и Владисав Ђорђевић, абаџијски радник. За чланове надзорног одбора изабрани су Јован Петровић, обућарски радник, Милан Селаковић, обућарски радник, и Сава Стојановић, кројачки радник, као књижничар.

Р.Н. бр. 10, од 23. јануара

Половина јануара

Пододбор Савеза абаџијских радника у Чачку изабрао је нову управу: председник Тијосав Лазовић, секретар Андрија Оцокољић, благајник Чеда Матијевић и чланови: Новица Каровић и Драгољуб Марковић. У надзорни одбор изабрани су Станимир Бојовић за председника и Александар Гавриловић и Дамјан Трифуновић за чланове.

Р.Н. бр. 11, од 25. јануара

Половина јануара

Пододбор Савеза опанчарских радника у Чачку одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Владислав Јовановић, секретар Милан Јовановић, благајник Стојан Смиљанић, а чланови Милутин Томић и Петроније Лучић. За чланове надзорног одбора изабрани су Стојан Стишовић и Богосав Недовић.

Р.Н. бр. 13, од 30. јануара

Почетак фебруара

Пододбор Савеза металских радника у Чачку одржао је годишњу скупштину на којој је изабрана нова скупштина и управа: председник Тодор Тодоровић, секретар Петар Пешић и благајник Живојин Радвановић. За чланове надзорног одбора изабрани су Илија Павловић и Медо Бузуровић.

Р.Н. бр. 24, од 24. фебруара

Крај фебруара

Пододбор Савеза металских радника у Чачку објавио је бојкот Андрије Шипетића, казанцијског радника, што није поштовао тарифу и што говори против организованих радника и против организације.

Р.Н. бр. 26, од 1. марта

10. март

Месна организација Српске социјалдемократске странке и синдикално веће у Чачку одржали су велики протестни збор поводом штрајка радника Фабрике шећера у Београду. На збору је говорио Таса Петковић. Збор је донео резолуцију којом се осуђује мешање београдске полиције у борбу радника за остварење својих права, врбовање штрајкбрехера за рачун послодаваца и осуђује крвопролиће над радницима од стране полиције.

Р.Н. бр. 33, од 17. марта

Почетак априла

Лимарски радници Чачка поднели су послодавцима на потпис тарифу о висини надница. Код послодаваца који нису хтели да потпишу тарифу објављен је штрајк. У исто време објављен је и бојкот над радником Михаилом Јовановићем који је постао штрајкбрехер.

Р.Н. бр. 42, од 7. априла

Крај априла

Пододбор Савеза опанчарских радника у Чачку изабрао је нову управу: председник Милан Јовановић, секретар Стојан Стишовић, благајник Љубомир Јовановић и чланови: Војин Луковић и Милан Јовковић. За чланове надзорног одбора изабрани су Милисав Цупара и Ненад Николић.

Р.Н. бр. 51, од 1. маја

Крај априла

Еснаф абаџијских радника у Чачку казнио је једног радника са 14 динара што није хтео да носи еснафску заставу на црквеној прослави Врбице.

Р.Н. бр. 57, од 15. маја

1. мај

Радници Чачка свечано су прославили празник рада Први мај, уставом рада. Испред просторија партијске организације одржан је збор на коме је Павле Петровић говорио о значају Првог маја. После одржаног збора, учесници прославе провели су дан на излету ван града. По повратку у град одржан је збор на пијаци на коме је Божа Пантелић говорио о осмочасовном радном дану. Прослава је завршена испред просторија партијске организације, говором Пера Стефановића. На прослави је узело учешћа преко 150 радника.

Р.Н. бр. 53, од 5. маја

15. мај

У Чачку је преминуо од туберкулозе Боривоје Поповић, молерски радник, активан члан савета молерских радника.

Р.Н. бр. 71, од 19. јуна

Почетак јуна

Делегат на петом конгресу Српске социјалдемократске странке, испред чачанске партијске организације, био је Милета Ђурчић, обућарски радник, који је узео и учешћа у дискусији на конгресу.

Р.Н. бр. 78, од 5. јуна

Почетак августа

У Чачку је формиран пододбор Савеза грађевинских радника и изабрана нова управа: председник Новица Лучић, секретар Матеја

Велтурини и благајник Јордан Ристић. За ревизоре су изабрани Грујица Поповић и Бошко Вељковић.

Р.Н. бр. 16. август

5. август

Месна организација Српске социјалдемократске странке у Чачку организовала је збор на Великој пијаци поводом предлога Закона о радњама. Поред великог броја радника, збору су присуствовали и ситни сопственици и занатлије. На збору су говорили В. Остојић и Таса Петковић. Остојић је коментарисао сваки члан Закона и објаснио његове лоше стране за радничку класу. Таса Петковић је говорио о негативним странама Закона по ситне занатлије и сопственике. На збору је донета резолуција у седам тачака, којом се објашњава негативна страна Закона по радничку класу. На крају, збор је закључио да се тражи од Народне скупштине да овај пројекат закона не прихвати.

Р.Н. бр. 95, од 14. августа

Опанчарски радници Чачка, у односу на друге структуре радника, налазе се у најтежој ситуацији. Веома дуго радно време, које траје по 16-18 часова, са минималним надницама од 15 до 30 динара месечно. Лоша храна и бедни смештајни услови које дају послодавци доводе до врло честих и тешких обољења радника. И поред тога што постоји пододбор опанчарских радника, побољшање услова рада се не осећа. Пододбор није показао ни мало енергије и одлучности да поведе опанчарске раднике у борбу за остваривање својих права.

Р.Н. бр. 104, од 4. септембра

Крај августа

У Чачку је формирано повереништво Савеза рударских радника.

Р.Н. бр. 105, од 6. септембра

21. октобар

Чачански радници су упутили телеграм великом радничком збору у Београду на коме је расправљано о политичкој ситуацији и радничкој класи.

„Чачански организовани радници придружују се данашњем збору српских пролетера и осећајући терет данашњег политичког стања

и ропства кличу: Живели свесни радници! Живела социјална демократија! Филиповић, Стојановић, Перић, Петковић, Цвијовић, Парадић, Грујичић, Јовановић, Цупара, Јовановић, Павловић, Николић, Ивановић, Кузмановић, Пурчић, Јовановић, Стишовић, Топаловић, Лучић, Смиљанић, Манојловић, Луковић, Јовановић, Раденковић, Бојовић, Михаиловић, Нешић, Селаковић, Ерић, Јовановић.“

Р.Н. бр. 127, од 25. октобра

30. октобар

Главни инжењер на изградњи пута кроз Овчарско-кабларску клисуру, Винчи, без икаквог разлога испребијао је радника Тихомира Милића. Када се Тихомир пожалио полицијском комесару Стојану Томићу, овај га је најурио и припретио да ће га протерати. Испребијани Тихомир покушао је да тражи заштиту у надлежној општини у Рошцима, међутим, полицијски комесар је послао жандарме који су ухватили Тихомира, ишамарили га и стражарно протерали из Овчара.

Р.Н. бр. 129, од 30. октобра

11. новембар

Месна организација Српске социјалдемократске странке у Чачку одржала је велики раднички збор у сали хотела „Лазовић“, који је био посвећен општинским изборима.

Р.Н. бр. 133, од 8. новембра

11. новембар

Месна организација Српске социјалдемократске странке и синдикално веће у Чачку организовали су у хотелу „Лазовић“ раднички концерт.

Р.Н. бр. 133, од 8. новембра

29. новембар

Петицију за опште право гласа, која је поднета Народној скупштини, потписало је 569 радника из Чачка и 82 из Г. Милановца.

Р.Н. бр. 153, од 29. новембра

Почетак децембра

Месна организација Српске социјалдемократске странке у Чачку изабрала је нову управу у саставу: председник Милета Ђурчић, под-

председник Влада Ђорђевић, секретар Сава Стојановић, благајник Војислав Михаиловић. За ревизоре изабрани су Крста Тачев и Милан Селаковић.

Р.Н. бр. 150, од 15. децембра

Почетак децембра

Пододбор Савеза опанчарских радника у Чачку изабрао је нову управу: председник Љубомир Јовановић, секретар Стојан Смиљанић, благајник Радомир Тозиновић и чланови Живан Жилавић и Владисав Јовановић. За чланове надзорног одбора изабрани су Стојан Стишовић и Милан Цупара.

Р.Н. бр. 151, од 17. децембра

16. децембар

Месна организација Српске социјалдемократске партије Чачка организовала је збор радника који раде на градњи пута кроз Овчарско-кабларску клисуру. На збору су изнети тешки услови рада, становања и ниске наднице. Збору је присуствовало преко 100 радника, који су једнодушно изразили спремност да организовано ступе у борбу за радничка права.

Р.Н. бр. 5, од 10. јануара 1908. године

26. децембар

Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника у Чачку одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Милан Петаковић, секретар Коста Тачев, благајник Милан Селаковић, а за ревизоре изабрани су Влајко Стефановић и Обрад Стојковић. За делегата на скупштини Савеза изабран је Милан Селаковић.

Р.Н. бр. 7, од 15. јануара 1908. године

1908. ГОДИНА

1. јануар

Пододбор Савеза абаџијских радника у Чачку одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Владислав Ђорђевић, секретар Андрија Оцокољић, благајник Ранисав Благојевић, а за контролоре изабрани су Светолик Петровић и Станмир Бојовић.

За делегата на годишњој скупштини Савеза изабран је Владислав Ђорђевић.

Р.Н. бр. 7, од 15. јануара

12. јануар

Пододбор кожарско-прерађивачких радника у Чачку обавестио је раднике преко „Радничких новина“ да се сваког уторка у кафани „Цар Лазар“ одржава конференција с предавањем. Предавањима могу, поред организованих, присуствовати и неорганизовани радници.

Р.Н. бр. 6, од 12. јануара

13. јануар

Чачанска партијска организација одржала је у кафани „Занатлијска касина“ збор радника поводом поскупљења животних намирница. На збору су говорили Коста Новаковић и Коста Тачев. У своме говору они су изнели да су животне намирнице скупље за 20-30%, док је висина наднице и дужина радног времена остала на нивоу од пре 4-5 година. Они су истакли да радници једино организованом борбом могу побољшати своје животне услове. Збор је донео следећу резолуцију:

„1. Да радници свију грана приступе својим организацијама, кроз које ће организованом борбом једино моћи наднице повећати и радно време скратити.

2. Ставља се у дужност свима синдикалним пододборима да озбиљније схвате своју дужност на пољу организовања и класног просвећивања.

3. Да партијска организација живље развије свој рад, те да у што краћем времену учествује на општинским и скупштинским изборима, да би у општини могла приступити извођењу комуналног програма социјалне демократије.“

Р.Н. бр. 17, од 7. фебруара

Половина јануара

Пододбор Савеза опанчарских радника у Чачку одржао је годишњу скупштину и изабрао је нову управу: председник Јеврем Јовановић, секретар Стојан Смиљанић, благајник Радомир Плазинић, а за чланове управе изабрани су Живан Живановић и Милосав Цупара.

Р.Н. бр. 12, од 26. јануара

20. јануар

Пододбор Савеза металских радника у Чачку одржао је своју годишњу скупштину на којој је изабрана нова управа: председник Медо Бузуровић, секретар Срећко Нешић, благајник Властимир Ђирковић и надзорници Љубомир Лаловић и Лука Филиповић.

Р.Н. бр. 10, од 22. јануара

20. јануар

Чачанска партијска организација одржала је у кафани „Цар Лазар“ редовну годишњу скупштину и изабрала нову управу: председник Милета Ђурчић, обућарски радник, секретар Војин Михаиловић, абацијски радник, и благајник Владислав Ђорђевић, обућарски радник. У надзорни одбор изабрани су Ђорђе Стојановић, штампарски радник, и Михаило Јовановић, мунџија, а за књижничара изабран је Крста Николић, кројачки радник. За делегата на Шестом конгресу Српске социјалдемократске странке изабран је Војин Михаиловић.

Р.Н. бр. 20, од 14. фебруара

20. јануар

Изражавајући солидарност са радницима Вршке Чуке који су ступили у штрајк, радници Чачка са свог збора упутили су телеграм следеће садржине:

„Чачански радници, сакупљени на збору да протестују против полициско-државног насиља према штрајкачима на Вршкој Чуки, шаљу вам своје револуционарно поздравље и желе да вам истрајност буде крунисана победом. Пред. Милета Ђурчић и другови“.

Ученици чачанске гимназије, „социјалистички гардисти“ како су себе називали, прикупили су новачни прилог за штрајкаче. У телеграму кажу: „Скупљени новац, 6.45 дин., шаљемо нашим свесним друговима – рударима на Вршкој Чуки. Друговима желимо срећу и напредак. Да живе свесни другови! Доле са милитаризмом! Живео осмочасовни радни дан!“ Телеграм је потписало 19 ученика-социјалиста.

Р.Н. бр. 23, од 21. фебруара

26. јануар

Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника у Чачку одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу у саставу: председник Милан Петаковић, секретар Коста Тачев, благајник Милан Села-

ковић, ревизори Влајко Стефановић и Обрад Стојановић. За делегата централне скупштине изабран је Милан Селаковић.

Р.Н. бр. 7, од 15. јануара

Крај јануара

Пододбор Савеза опанчарских радника имао је у 1907. години у Чачку 32, а у Горњем Милановцу 29 организованих радника. Радно време опанчарских радника у Горњем Милановцу у овој години износило је 14 часова, а надница 1,40-1,20 динара.

Р.Н. бр. 17, од 7. фебруара

4. фебруар

Пододбор Савеза абацијских радника у Чачку објавио је штрајк код послодавца Станка Михаиловића. Штрајк је трајао 32 дана и завршен је потпуним успехом радника. Штрајком су добијени ови услови:

„1. Радно време од 5 ујутру до 7 увече са одмором на ручку.

2. Одказ се врши на 15 дана унапред са обе стране.

3. Послодавац је дужан, кад му радници устребају, набављати их преко пододбора Савеза Абацијских Радника.

4. Први мај (18. април) признаје се као празник рада, и радници су тога дана од рада слободни.

5. Послодавац је дужан да на посао прими све штрајкаче до 23. априла ов. г. а доцније ће и за њих важити 2. тачка ових услова.

6. Радници ће радити само оне послове, који спадају у абацијски занат.“

Р.Н. бр. 39, од 29. марта

13. фебруар

Чачанска партијска организација одржала је у кафани „Занатлијска касина“ протестни збор радника поводом покушњења животних намирница. На збору су говорили Коста Новаковић и Коста Тачев.

Р.Н. бр. 17, од 7. фебруара

14. фебруар

„Радничке новине“ су јавно похвалиле организоване раднике у Чачку који, поред Неготина и Ваљева, највише читају овај лист у Србији.

Р.Н. бр. 20, од 14. фебруара

21. фебруар

Синдикално веће у Чачку одржало је у кафани „Танаско Рајић“ редовну конференцију. После завршене конференције радници су мирно пошли својим кућама. Међутим, на улици се побију два неорганизована радника, што је било повод жандармима да физички насрну на организоване раднике. Неколико радника је сутрадан затворено, али су на жалбу синдикалног већа пуштени.

Ови немири су дали повода општинском суду да донесе одлуку о забрани радничких конференција, предавања и скупова. Исто тако се забрањује власницима кафана да издају своје локале за радничке скупове.

Р.Н. бр. 30, од 8. марта

23. фебруар

Пододбор Савеза грађевинских радника у Чачку одржао је збор и изабрао нову управу: председник Милан Ровчанин, секретар Вукоман Павловић, благајник Станимир Ђирамшиниц. За ревизоре су изабрани Милан Наумовић и Јордан Ристић.

Р.Н. бр. 27, од 1. марта

24. фебруар

Синдикално веће у Чачку одржало је конференцију грађевинских радника на којој је расправљано о тешком положају грађевинских радника.

Р.Н. бр. 23, од 21. фебруара

24. фебруар

Поводом наредбе Општинског суда у Чачку да се забрањују радничке конференције, предавања и скупови, Месна партијска организација одржала је збор на Великој пијаци. На збору је Таса Петковић говорио о насиљу општинских власти над радничком класом. Збор је одлучио да не прихвати донету одлуку Општинског суда коа незакониту.

Р.Н. бр. 30, од 8. марта

8. март

Према извештају „Радничких новина“ синдикална организација Чачка веома активно спроводи бројне акције. Зборови и конференције одржавају се сваки дан. Састанци се одржавају сваког дана према

утврђеном распореду: понедељком састанак пододбора кројачких радника и партијске организације, уторком пододбор кожарско-прерађивачких радника, средом пододбор дрводељских радника, четвртком опште предавање, петком пододбор металских радника, суботом пододбор абаџијских, опанчарских и грађевинарских радника, недељом збор или општа конференција, а увече састанак Синдикалног већа.

Р.Н. бр. 30, од 8. марта

Почетак марта

Пододбор Савеза дрводељских радника у Чачку организовао је штрајк радника са захтевом за скраћење радног времена и повећање наднице. Штрајк је трајао седам дана и у њему је учествовало 13 радника. Захваљујући доброј организацији и солидарности радника, штрајк је завршен потпуним успехом.

Р.Н. бр. 29, од 7. марта

Почетак марта

Пододбор Савеза дрводељских радника у Чачку одржао је конференцију и изабрао управу: председник Стеван Топаловић, секретар Велимир Пештерац и благајник Живојин Милошевић. У надзорни одбор изабрани су Ђорђе Минић и Коста Савић.

Р.Н. бр. 31, од 11. марта

Почетак марта

Председник обућарског еснафа у Чачку Божа Поповић, јавно је нападао и вређао организоване раднике. У знак протеста за овако понашање, сви радници су напустили посао код овог послодавца.

Р.Н. бр. 34, од 18. марта

5. април

Месна организација Социјалдемократске странке у Чачку обавестила је раднике преко „Радничких новина“ да ће у току месеца одржавати по две конференције недељно у разним деловима града. На конференцији ће се тумачити програм Социјалдемократске партије. Месна организација, такође, обавештава раднике да је у друштвеним просторијама кафане „Цар Лазар“ свако вече одређен дежурни који ће вршити упис нових чланова.

Р.Н. бр. 42, од 5. априла

12. април

Савез опанчарских радника обавештава своје чланове да у Чачку и Горњем Милановцу влада велика беспослица и опомињу раднике да не иду ради тражења посла.

Р.Н. бр. 45, од 12. априла

26. април

Према извештају „Радничких новина“, Синдикално веће у Чачку по своме раду спада међу најбоље синдикате у Србији. Синдикално веће формирало је следеће пододборе: опанчарски, абацијски, металски, кројачки, столарски и кожарско-прерађивачки. У току је формирање и нових пододбора: берберски, млинарско-пекарски, келнерски, рударски и грађевински. Веће је организовано на одржавању бројних предавања, састанака и зборова.

Р.Н. бр. 50, од 26. априла

1. мај

После анексије Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске монархије, у Србији је забрањено одржавање јавних зборова на отвореном простору без претходне пријаве. Зато су радници Чачка свој празник рада прославили у кафани „Цар Лазар“. У препуној сали, о значају прославе Првог маја говорио је председник Синдикалног већа. После културног програма одржано је радничко весеље.

Сећања

3. мај

Синдикално веће у Чачку обавештава раднике да ће своје седнице одржавати сваке недеље у 2 часа у кафани „Цар Лазар“.

Р.Н. бр. 53, од 3. маја

Половина маја

Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника у Чачку закључио је тарифу са папучарским послодавцима. Тарифом је утврђено да радно време може најдуже да траје 11 часова и да се зарада повећа за 5%.

Р.Н. бр. 65, од 31. маја

Половина јуна

Браварски радници запослени код послодавца Светислава Гагића у Чачку ступили су у штрајк из разлога што послодавац хоће да запосли једног неорганизованог радника.

Р.Н. бр. 72, од 19. јуна

20. јун

Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника у Чачку одржао је своју редовну конференцију и изабрао нову управу: председник Павле Мутавцић, секретар Милорад Грујичић и благајник Милан Селаковић. За чланове надзорног одбора изабрани су: Обрад Стојановић и Влајко Стевановић.

Р.Н. бр. 78, од 3. јула

10. јун

Пододбор Савеза абацијских радника у Чачку објавио је преко „Радничких новина“ бојкот над абацијском радњом браће Марковића, као и радника који раде код ових послодаваца: Божидара Милинковића, Драгољуба Добросављевића, Тодосија Ђукановића, Радивоја Брковића и Раденка Чекеревца, који су означени као радничке издајнице.

Р.Н. бр. 68, од 10. јуна

10. јун

Пододбор Савеза металских радника у Чачку објавио је преко „Радничких новина“ да обуставља бојкот против радника Милана Огњановића и Михаила Јовановића, пошто су исправили своје грешке и вратили се у чланство организације.

Р.Н. бр. 81, од 10. јула

15. јун

Месна организација Социјалдемократске странке у Чачку одржала је на пијаци велики раднички збор. На збору је Коста Новаковић говорио о милитаризму, а Таса Петковић о општем праву гласа.

Р.Н. бр. 73, од 21. јуна

1. јул

Пододбор Савеза металских радника у Чачку објавио је преко „Радничких новина“ да обуставља бојкот против Александра Шипетића, казанцијског радника, пошто је исправио своје погрешке.

Р.Н. бр. 77, од 1. јула

3. јул

Пододбор Савеза металских радника у Чачку објавио је преко „Радничких новина“ бојкот над Младеном Константиновићем, браварским радником, зато што шпијунира и клевете организоване раднике код послодаваца.

Р.Н. бр. 78, од 3. јула

6. јул

Месна организација Социјалдемократске странке у Чачку одржала је у кафани „Цар Лазар“ своју редовну конференцију.

Р.Н. бр. 79, од 5. јула

8. јул

Два пијана грађанина у једној кафани у Чачку изазову тучу међу собом, што је био повод општинској власти да казни затварањем два организована радника Крсту Николића, абацијског радника, и Живка Жилавића, опанчарског радника, само зато што су били присутни. Овај догађај је био повод да се полиција обрачуна и са другим организованим радницима. По пријави кажњени су затвором пет организованих радника, мада су сведоцима доказивали да нису били присутни наведеној тучи. Са по два дана затвора, без права жалби, кажњени су следећи организовани радници: Владислав Ђорђевић, абацијски радник и председник Синдикалног већа, Светолик Перовић, Ранисав Благојевић, Андрија Оцокољић, абацијски радници, и Михаило Филиповић, кројачки радник.

Р.Н. бр. 98, од 19. августа

20. јул

Пододбор Савеза абацијских радника у Чачку одржао је у кафани „Цар Лазар“ своју полугодишњу скупштину.

Р.Н. бр. 84, од 17. јула

27. јул

Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника одржао је своју тромесечну скупштину.

Р.Н. бр. 88, од 26. јула

29. јул

Месна организација Социјалдемократске странке у Чачку обавестила је своје чланове преко „Радничких новина“ да се сваког понедељка у 20 часова у кафани „Цар Лазар“ одржавају конференције на којима ће се чланови упознавати „о дневним и друштвеним питањима, као и о социјалистичком програму“.

Р.Н. бр. 89, од 29. јула

15. август

Синдикално веће и партијска управа у Чачку оргнизовали су на Великој пијаци протестни збор радника због прогона и угушивања синдикалних и партијских организација од стране општинске и полицијске власти, као и наредби којима се забрањује кретање радника градом после 21 час. На збору су говорили Милета Ђурчић, обућарски радник, Таса Петковић, чиновник, и Станислав Васић, опаначрски радник. На збору је констатовано да не престају прогони организованих радника и ометање рада њихових организација, да својим наредбама власт одузима радницима слободу личности и слободу збора и договора. Зато се позивају радници да одбију насиље и да ојачају своју партијску и синдикалну организацију.

Р.Н. бр. 100, од 23. августа

16. август

Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника у Чачку, огласио је преко „Радничких новина“ бојкот послодавца Николе Стефановића, обућара, што је одбио да потпише тарифу.

Р.Н. бр. 97, од 16. августа

Крај августа

У Чачку је основан пододбор Савеза берберских радника и избрана управа: председник Душан Аћимовић, секретар Никола Божић и благајник Милан Поповић. За чланове надзорног одбора изабрани су Властимир Стојановић и Михаило Младеновић.

Р.Н. бр. 109, од 11. септембра

Почетак септембра

Пододбор Савеза абаџијских радника у Чачку обновио је бојкот над абаџијском радњом браће Марковић и радника који раде код овог

послодавца, због клевета организације и грубог понашања према ше-
гртима.

Р.Н. бр. 108, од 9. септембра

Почетак септембра

Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника у Чачку одр-
жао је конференцију и изабрао нову управу: председник Обрад Стоја-
новић, секретар Коста Тачев и благајник Жика Пејичић. У надзорни
одбор су изабрани Милан Петковић и Милован Кнежевић.

Пододбор обавештава обућарске раднике да не долазе у Чачак
због тражења посла, јер влада велика беспослица.

Р.Н. бр. 114, од 23. септембра

11. септембар

Савез дрводељских радника обавештава преко „Радничких нови-
на“ столарске раднике да не иду у Чачак због тражења посла, јер ов-
де влада велика беспослица.

Р.Н. бр. 109, од 11. септембра

Почетак октобра

Пододбор Савеза дрводељских радника у Чачку одржао је кон-
ференцију и изабрао нову управу: председник Стеван Топаловић, се-
кретар Живојин Милошевић, благајник Драгутин Лекић и чланови
контроле Милован Станишић и Илија Пештерац.

Р.Н. бр. 124, од 14. октобра

Крај октобра

Пододбор Савеза абацијских радника у Чачку обавештава рад-
нике да не долазе у Чачак због посла, јер је наступила велика беспо-
слица.

Р.Н. бр. 129, од 31. октобра

Почетак новембра

Пододбор обућарских радника у Чачку одржао је своју скупшти-
ну и изабрао нову управу: председник Павле Мутавцић, секретар Ми-
лорад Грујичић и благајник Пера Чакаревић. За чланове надзорног
одбора изабрани су Милан Петаковић и Милован Кнежевић.

Р.Н. бр. 136, од 11. новембра

4. новембар

Последњих месеци општинска власт и полиција у Чачку заводе велики терор над радничком класом. Радници су одговарали протестним зборовима и бојкотима, а полиција још жешћим терором. Полиција под разним видовима хапси и протерује из града организоване раднике. Да помогну борбу радника Чачка против полицијског терора, Главни одбор Социјалдемократске странке и Главни раднички савез у Београду, упутили су писмо министру унутрашњих дела тражећи заштиту радника. У писму се између осталог каже:

„Окружене оваквим радом, општинске су власти постале несносне; чачанска нарочито. Што не похапси полиција, похапси општина. Чачак не изгледа да је у Србији. У њему се, поред горњих, спремају нова хапшења, и, наравно, отпор радништва. Ми Вам, господине министре, благовремено стављамо до знања, да ће огорчење радника, које је ординарним незаконитостима изазвано, бити у најкраћем времену у крви угушено. Радници морају бранити бар она права што им данашњи закони дају, и наш изасланик који у Чачак путује, помоћи ће им у томе.“

Р.Н. бр. 134, од 6. новембра

7. новембар

Димитрије Туцовић посетио је Чачак са задатком да помогне организованим радницима у борби против полицијског прогона. Из Чачка Туцовић је „Радничким новинама“ послао следећи телеграм:

„Све је тачно што су Радничке новине о насиљима према организованим радницима у Чачку писале. У време оних незаконитих наредба општинског суда, кажњени су по лажној оптужби по два дана затвора: Николић, Жилавић, Ђорђевић, Перовић, Благојевић, Оцокољић, Филипковић. Пре неки дан општина држа у затвору, једног 10, другог 6 дана, Којића и Стражмојстора, организоване раднике, прогна у Аустрију. Још лежи апс Станимир Васић, кога такође чека прогонство. Полиција је казнила по 10 дана организоване обућарске раднике Јанковића, Обрадовића, Тачева, Јовића, Станојевића. Позивања и са слушања настављају се, нова се хапшења очекују. Идем да разгледам пресуде. Туцовић, изасланик Социјал-Демократске Странке“.

Р.Н. бр. 135, од 8. новембра

7. новембар

Млади радник Станимир Васић, који је ухапшен без правог разлога, ступио је у затвору у штрајк глађу. Како бележе „Радничке новине“, ово је први случај штрајка глађу у Србији.

Р.Н. бр. 135, од 8. новембра

9. новембар

Синдикално веће Чачка организовало је у хотелу „Лазовић“ велику забаву у корист организованих циљева Главног радничког савеза.

Р.Н. бр. 135, од 8. новембра

Почетак децембра

Пододбор Савеза абацијских радника у Чачку успео је да послодавци прихвате предложени ценовник услуга. Међутим, послодавци су касније покушали да смање цену услуга, на што су радници одговорили штрајком.

Р.Н. бр. 149, од 11. децембра

Крај децембра

Абацијски радници Чачка, запослени у радионици Аврама Ненадовића, ступили су у штрајк зато што послодавац није хтео да прихвати радничке захтеве.

Р.Н. бр. 3, од 6. јануара 1909.

Крај децембра

Абацијски радници запослени у радионици Аврама Ненадовића ступили у штрајк.

Р.Н. бр. 3, од 6. јануара 1909.

Непознат датум

Столарски радници у Чачку ступили су у штрајк који је организовао Пододбор Савеза дрводељских радника. У штрајку је учествовао 13 радника. Штрајк се завршио пуним успехом радника. Скраћено је радно време и повишене наднице.

Р.Н. бр. 29, од 7. марта

1909. ГОДИНА

Почетак јануара

Пододбор Савеза металских радника у Чачку одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу у саставу: председник Мијанло Јовановић, секретар Сретен Нешић, благајник Јеремија Ђирковић и чланови Милан Огњановић и Милан Петровић. За чланове контроле изабрани су Лука Филиповић и Владимир Шелић.

Р.Н. бр. 9, од 20. јануара

11. јануар

Месна организација Српске социјалдемократске странке у Чачку одржала је годишњу скупштину у кафани „Цар Лазар“. Поред извештаја о раду и извештаја надзорног одбора, изабрана је и нова управа: председник Милета Ђурчић, секретар Радомир Илић, благајник Владислав Ђорђевић. У надзорни одбор изабрани су Радомир Ивановић и Сава Стојановић.

Р.Н. бр. 4, од 18. јануара

Р.Н. бр. 8, од 17. јануара

Крај јануара

Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника у Чачку одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Милан Петковић, секретар Јован Петровић, благајник Милутин Обрадовић и чланови Влајко Стефановић и Станимир Грковић. За чланове надзорног одбора изабрани су Коста Тачев и Војислав Јовић.

Р.Н. бр. 20, од 14. фебруара

27. јануар

Синдикално веће у Чачку одржало је своју редовну годишњу скупштину и изабрало нову управу која је после конституисања изабрала за председника Светислава Перовића, абацијског радника, а за секретара Јована Петровића, обућарског радника.

Р.Н. бр. 21, од 17. фебруара

1. фебруар

Чачански радници објавили су стални бојкот Чедомиру Матијевићу, абацији, што је више пута био штрајкбрехер и у више наврата покушао да прави расцеп међу синдикалним организацијама.

Р.Н. бр. 26, од 28. фебруара

1. март

Месна организација Српске социјалдемократске странке у Чачку одржала је чланску конференцију.

Р.Н. бр. 25, од 26. фебруара

Почетак марта

Пододбор Савеза кројачких радника у Чачку одржао је своју редовну годишњу скупштину на којој је изабрао нову управу: председник Крста Николић, секретар Милорад Јовановић и благајник Ранко Грујичић. За чланове контроле изабрани су Милан Павловић и Михаило Суботић.

Р.Н. бр. 37, од 28. марта

Крај марта

У Чачку је одржан збор радника на коме је Драгиша Лапчевић говорио о националној политици српске буржоазије. Збору је присуствовао велики број радника, који су са пажњом саслушали говор. Полиција је сутрадан повела кривичну истрагу, јер је збор оквалификовала као проглашење републике.

Р.Н. бр. 39, од 2. априла

Крај марта

У Чачку је настала велика беспослица за опанчарске раднике. Зато се пододбор опанчарских радника преко „Радничких новина“ обратио радницима са молбом да не долазе у Чачак због посла.

Р.Н. бр. 42, од 9. априла

Почетак априла

У Чачку је основан пододбор Савеза млинарско-пекарских радника. На одржаној оснивачкој скупштини изабрана је управа у саставу: председник Јован Богдановић, секретар Владимир Радоњић, благајник Настас Сенковић и чланови управе Божо Славковић и Стеван Андрејевић. У Надзорни одбор изабрани су Алекса Божовић, Крста Јанковић и Војислав Стојановић.

Р.Н. бр. 48, од 25. априла

12. април

Месна организација Српске социјалдемократске странке одржала је у кафани „Цар Лазар“ чланску конференцију.

Р.Н. бр. 42, од 9. априла

1. мај

Радници Чачка свечано су прославили Први мај. Поворка од преко 300 радника, жена и деце, са транспарентима прошла је улицама града и задржала се на Великој пијаци где је одржан збор коме је присуствовало преко 600 грађана.

По подне је такође одржан збор на Великој пијаци, одакле су учесници отишли код Бељинске чесме, где је уз игру и песму прославлен празник рада.

Р.Н. бр. 47, од 23. априла

Почетак маја

Изабрани су, испред месне организације у Чачку, делегати за конгрес Српске социјалдемократске странке: Милета Ђурчић, обућарски радник, Влада Ђорђевић, абацијски радник, и Радомир Ивановић, абацијски радник. На конгресу је у дискусији узео учешће и Милета Ђурчић.

Р.Н. бр. 55, од 12. маја

Почетак маја

У Чачку је формиран пододбор Савеза млинарско-пекарских радника и изабрана нова управа: председник Војислав Стојановић, секретар Владимир Ђорђевић, благајник Светолик Павловић и чланови управе Божо Селаковић и Милоје Ћосовић. За чланове надзорног одбора изабрани су Драгутин Јеремић и Младен Петровић.

Р.Н. бр. 56, од 14. маја

Половина маја

Обућарски радници, запослени код послодавца Арсенија Дукића, ступили су у штрајк. Разлог ступања у штрајк је што послодавац није хтео да прихвати предложене услове радника. Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника у Чачку обавестио је обућарске раднике да код именованог послодавца не ступају на рад.

Р.Н. бр. 61, од 26. маја

Половина маја

Продавци бозе, колача и шећерцијских производа, успели су да добију тарифни уговор, који су радници захтевали. Уговором је предвиђено да послодавци морају запошљавати само организоване радни-

ке, да радно време износи највише 12 часова, да минимална надница износи 1,20 динара, да обострани отказ буде 10 дана, да на Први мај радници не раде и да спорове између радника и послодаваца решава синдикална организација.

Р.Н. бр. 61, од 26. маја

15. јун

Месна организација Српске Социјалдемократске странке у Чачку одржала је у кафани „Цар Лазар“ своју годишњу скупштину. На скупштини је изабрана и нова управа: председник Милета Ђурчић, секретар Радомир Ивановић, благајник Влада Ђорђевић и чланови Ранисав Благојевић и Властимир Ђирковић. За чланове контроле изабрани су Крста Тачев, Станислав Бојовић и Сава Стојановић, док је за књижничара изабрана Милева Лазовић.

Р.Н. бр. 75, од 27. јуна

Половина јуна

Молерски радници у радионици Грује Лукића у Чачку, обуставили рад. Разлог обуставе рада је што је послодавац терао раднике да раде прековремено без накнаде. Савез молерско-фарбарских и лакирерских радника обавестио је раднике да не иду на рад у Чачак док обустава траје. После краће обуставе послодавац је прихватио захтеве радника.

Р.Н. бр. 71, од 18. јуна

Половина јуна

У Чачку је наступила велика беспослица за опанчарске раднике. Зато пододбор Савеза опанчарских радника обавештава раднике да не траже посао у Чачку.

Р.Н. бр. 74, од 25. јуна

21. јун

Радници на изградњи пруге у Овчарско-кабларској клисури подвргнути су најсвирепијој експлоатацији. Радно време износи 12 часова, уз највећу надницу од 12 гроша, без икакве здравствене заштите, у лошим смештајним условима у импровизованим баракама и слабом исхраном.

Да би помогли радницима на изградњи пруге, Синдикална организација организовала је протестни збор. И поред покушаја ометања

и претњи отпуштањем, збор је одржан уз присуство од преко 300 радника. На збору су говорници сликовито изнели тешке услове рада и бестидно експлоатисање радника. На крају збора донета је резолуција којом се захтева скраћење радног времена на 10 часова, 8 у великим тунелима а 6 у малим тунелима, да се на градилишту подигне амбуланта, уз обавезан лекарски преглед радника сваких 15 дана и да се побољша квалитет исхране и смештаја радника.

Р.Н. бр. 75 и 77, од 27. јуна и 2. јула

Почетак јула

Опанчарски радници запослени у радионици Ђорђа Томића у Чачку ступили су у штрајк. Разлог ступања у штрајк је што послодавац није хтео да прихвати радничку тарифу. После три дана штрајк је завршен потпуном победом радника. Скраћено је радно време за два часа, укинут рад на парче и заведена надница. Призната је радничка организација, а послодавац је обавезан да плати одштету радницима за три дана проведена у штрајку.

Р.Н. бр. 79, од 7. јула

12. јул

Месна организација Социјалдемократске странке у Чачку одржала је збор у сали хотела „Лазовић“. На збору је расправљано на тему: „О политичкој ситуацији и раду „Велике владе““.

Истог дана увече одржано је у сали хотела „Крен“ социјалистичко вече.

Р.Н. бр. 80, од 9. јула

Крај августа

После краћег прекида деловања пододбор Савеза дрводељских радника у Чачку обновио је рад и на својој скупштини изабрао нову управу: председник Стеван Топаловић, секретар Драгослав Петровић, благајник Момир Буракић. За чланове надзорног одбора изабрани су Милић Змајевић и Милић Станишић.

Р.Н. бр. 104, од 3. септембра

12. септембар

Према извештају Синдикалног већа у Чачку су деловале следеће радничке струковне организације: опанчарска са 69 чланова, абаџиј-

ска са 16 чланова, металска са 30, кројачка са 10, кожарско-прерађивачка са 22 члана, дрводељска са 13, млинско-пекарска са 42, берберска са 2 и терзијска са 2 члана.

Р.Н. бр. 108, од 12. септембра

Половина септембра

Месна организација Српске социјалдемократске странке у Чачку одржала је конференцију на којој је конституисана нова управа: председник Милан Селаковић, секретар Радомир Ивановић, благајник Владислав Ђорђевић. За чланове управе изабрани су Ранисав Благојевић и Властимир Ђирковић, а контроле Крста Тачев, Сава Стојановић и Станимир Бојовић.

Р.Н. бр. 113, од 24. септембра

Половина септембра

У Чачку је формирано повереништво Савеза терзијско-јорганцијско-памуклијашких радника. За повереника је изабран Радомир Илић.

Р.Н. бр. 114, од 26. септембра

Почетак октобра

„Радничке новине“ су објавиле вест да се кројачки радници Чачка налазе у тарифном покрету, па се умољавају радници да не долазе ради тражења посла. После краће обуставе послодавци су прихватили захтеве за тарифним правилником.

Р.Н. бр. 120, од 10. октобра

Половина октобра

У Чачку је формирано повереништво Савеза берберских радника. За повереника је изабран Сретен Нешић, а за надзорнике Љубомир Стојановић и Милан Поповић.

Р.Н. бр. 123, од 17. октобра

Половина октобра

Савез опанчарских радника у Београду обавештава раднике да не иду у Чачак да траже посао, јер је велика беспослица.

Р.Н. бр. 123, од 17. октобра

Почетак новембра

Пододбор Савеза дрводељских радника у Чачку одржао је своју тромесечну скупштину и изабрао нову управу: председник Милован Станишић, секретар Живојин Милошевић, благајник Момир Ђуракић. За чланове контроле изабрани су Крста Тачев и Драгослав Тепчевић.

Р.Н. бр. 132, од 7. новембра

Крај новембра

Столарски радници Чачка обавештавају да у граду влада велика беспослица, па се умољавају радници да не долазе ради тражења посла.

Р.Н. бр. 140, од 26. новембра

Крај новембра

Месна организација Српске социјалдемократске странке и синдикално веће у Чачку организовали су курс за описмењавање неписмених радника. Курсом је руководила Милева Лазовић, професор Гимназије. На курсу је било уписано 18, а завршило са успехом 14 полазника. Ово је вероватно био први аналфабетски течај у нашем крају.

У исто време је радила и „школа за агитаторе“, нека врста партијске школе, коју је водио Таса Петковић. У школи је обрађивао програм партије, а задатак је био да припреми раднике за пропагирање социјалистичких идеја.

Р.Н. бр. 144, од 5. децембра

20. децембар

Месна организација Српске социјалдемократске странке одржала је у сали хотела „Лазовић“ веома успео концерт са игранком.

Р.Н. бр. 150, од 19. децембра

Крај децембра

Опанчарски радници запослени у радионици Петронија Новаковића ступили у штрајк. радници су штрајковали због грубог понашања послодавца и приморавања да раде два сата дуже од предвиђеног радног времена.

Р.Н. бр. 152, од 29. децембра

Крај децембра

Пододбор Савеза дрводељских радника у Чачку објавио је бојкот столарске радионице Јована Новаковића. Овај послодавац је раскинуо међусобни уговор о тарифи и грубо вређао и малтретирао раднике.

Р.Н. бр. 152, од 29. децембра

Крај децембра

Пододбор Савеза дрводељских радника у Чачку одржао је своју скупштину и изабрао нову управу: председник Милован Станишић, секретар Живојин Милошевић и благајник Момир Ђуракић. За контролоре су изабрани Стеван Топаловић и Драгослав Тепчевић.

Р.Н. бр. 2, од 5. јануара 1910. године

Крај децембра

Пододбор Савеза металских радника у Чачку одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Данило Гавриловић, секретар Мирко Стефановић, благајник Јеремија Ђирковић, а чланови управе Милан Петровић и Љубо Чалуковић. За чланове надзорног одбора изабрани су Сретен Нешић и Илија Павловић.

Р.Н. бр. 5, од 12. јануара 1910. године

Крај децембра

У Чачку је основан пододбор месарских радника. На оснивачкој скупштини изабрана је управа: председник Војислав Михаиловић, секретар Милутин Лазовић и благајник Велимир Шипетић.

Р.Н. бр. 10, од 23. јануара 1910. године

1910. ГОДИНА

3. јануар

Месна организација Српске социјалдемократске странке у Чачку одржала је у кафани „Цар Лазар“ ванредну скупштину.

Р.Н. бр. 150, од 19. децембра 1909. године

3. јануар

У Чачку је основан пододбор Савеза млинарско-пекарских радника. На оснивачкој скупштини, која је одржана у кафани „Цар Ла-

зар“, изабрана је управа: председник Вељко Костић, секретар Владимир Ђорђевић, благајник Владимир Радоњић, а чланови управе Крста Јанковић и Петар Новаковић. За чланове надзорног одбора изабрани су: Вуле Пауновић, Милоје Ћосовић и Милован Ђуровић.

Р.Н. бр. 12, од 28. јануара

Почетак јануара

Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника у Чачку одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Здравко Видаковић, секретар Божидар Ђорђевић, благајник Марко Марковић. За чланове надзорног одбора изабрани су Милош Радовановић и Милета Станојевић.

Р.Н. бр. 4, од 9. јануара

Почетак јануара

Пододбор Савеза металских радника у Чачку одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Данило Гавриловић, секретар Мирко Стефановић, благајник Јеремија Ђирковић, а чланови управе Милан Петровић и Љубомир Чолаковић. За чланове надзорног одбора изабрани су Сретен Нешић и Илија Павловић.

Р.Н. бр. 5, од 12. јануара

Половина јануара

У Чачку је формиран пододбор месарских радника у који се одмах уписало девет радника. За председника је изабран Војислав Михајловић, за секретара Милутин Лазовић а за благајника Велимир Шипетић.

Р.Н. бр. 10, од 23. јануара

Половина марта

Великом радничком збору у Београду за опште право гласа радници Чачка упутили су више поздравних телеграма:

1) „Живело опште право гласа, доле са цензом – Ђурчић – Ђорђевић“.

2) „Под црвену заставу обесправљених пролетера скупите се небројена маса нек осети нашу снагу владајућа класа. – Кројачки радници Кацамунски, Николић, Максимовић, Благојевић, Илић, Николић.“

3) „Честитамо данашњи збор, живело опште право гласа, доле са наметнутом цензом, живела радничка солидарност – Пододбор металски.“

4) „Обесправљени лишени учешћа у развијеној култури придружујемо се протесту противу општинског и скупштинског монопола, живело опште право гласа. – Абацијски пододбор.“

5) „Отимамо права која нам припадају, доле са цензом. – Новаковић, Михаиловић, Ивановић, Селаковић.“

6) „Опште непосредно тајно право гласа са пропорционалним изборним системом без разлике вере и пола највеће је јемство за правилно развијање прогреса и културе, бедем реакцији и апсолутизму а победа социјалне демократије. Доле са цензом, право народу. – Социјалистичка организација.“

7) „Као какав оркан свестан пролетаријат руши бране стављене на путу ослобођења човечанства. Жртве падају али брана је све мање; опште право гласа раскрчиће пута и до најнеприступачнијих, пољуљаће их и обориће их. Живело опште право гласа! – Пододбор опанчарских радника.“

8) „Живело опште право гласа, доле са цензом. – Груја Лукић.“

9) „Истрајна борба, без обзира на жртве, мора победити. – Лазовићева, Петковић.“

10) „Под црвену заставу обесправљени пролетери у борбу за опште право гласа. Живела социјална демократија! – Пододбор Корјачки.“

11) „Честитамо данашњи збор и кличемо живело опште право гласа. – Синдикално веће.“

Р.Н. бр. 35 (додатак) од 23. марта

Половина марта

Обавештавају се обућарски радници да не путују у Чачак због тражења посла, јер је у граду тарифни покрет.

Р.Н. бр. 36, од 25. марта

Половина марта

Радници запослени у радионици Јована Михаиловића, воскара и лицидера у Чачку, ступили су у штрајк.

Р.Н. бр. 36, од 25. марта

Половина марта

Пододбор Савеза опанчарских радника у Чачку обавештава раднике да не долазе због тражења посла, јер влада велика беспослица.

Р.Н. бр. 36, од 25. марта

Половина марта

Савез млинарско-пекарских радника обавештава пекарске раднике да не долазе у Чачак због тражења посла, јер влада велика беспослица.

Р.Н. бр. 36, од 25. марта

24. април

У Чачку је почео штрајк опанчарских радника у коме је учествовало 52 радника. Захтев радника је био да се скрати радно време од 14 на 13 часова, да се рад недељом плаћа по погодби и да послодавци примају на рад само организоване раднике. Захваљујући дисциплини и одлучности радника, штрајк је трајао само три дана и завршио се потпуном победом штрајкача. Сви послодавци усвојили су радничке захтеве и вратили раднике на посао.

Р.Н. бр. 58, од 15. маја

1. мај

У Чачку је свечано прослављен Први мај, празник рад. У прослави је учествовало преко 320 радника, којима су се придружили и сељаци из Атенице. Поворка учесника прославе демонстрирала је улицама града, а потом је одржан велики збор на коме су говорили Ђорђе Протић о значају Првог маја, Стеван Топаловић о заштитном радничком законодавству, Лука Бојановић о осмочасовном радном времену, Коста Новаковић о федерацији слободних балканских народа и Таса Петковић о општем праву гласа. На збору је било присутно преко 600 радника и грађана.

По подне, у парку крај Мораве, одржано је радничко весеље. Том приликом говорио је Таса Петковић о религији и социјалдемократији и Милева Лазовић о женском радничком питању.

Р.Н. бр. 51, од 29. априла

Почетак маја

Месна организација Српске социјалдемократске странке и Синдикално веће у Чачку организовали су велики раднички збор на коме

су протествовали против доношења предложеног закона о радњама. На збору је захтевана енергична акција за доношење закона повољног за раднике. Збору је присуствовало преко 200 радника.

Р.Н. бр. 55, од 8. маја

Почетак маја

Пододбор Савеза опанчарских радника Чачка обавештава раднике да не долазе ради тражења посла, јер се налазе пред тарифним питањем.

Р.Н. бр. 55, од 8. маја

Почетак маја

Пододбор Савеза дрводељских радника у Чачку објавио је бојкот против Воја Радосављевића, столара, због грубог поступања према радницима.

Р.Н. бр. 58, од 15. маја

Половина маја

Пододбор Савеза абацијских радника у Чачку обавештава раднике да не долазе због тражења посла, јер влада велика беспослица.

Р.Н. бр. 61, од 22. маја

Крај маја

Социјалистичка организација у Чачку изабрала је за делегате на Осмом конгресу Социјалдемократске партије Милету Ђурчића, Владу Ђорђевића, Косту Новаковића и Радомира Ивановића.

Р.Н. бр. 67, од 3. јуна

Крај маја

Пододбор Савеза опанчарских радника у Чачку одржао је скупштину и изабрао нову управу: председник Живан Жилавић, секретар Јездимир Ненадић, благајник Миливоје Топаловић, а чланови управе Остоја Кувекаловић, Јездимир Стишовић и Јеврем Јовановић. За чланове надзорног одбора изабрани су Владисав Јовановић и Максим Стојић.

Пододбор обавештава раднике да влада велика беспослица, па се упозоравају радници да не долазе у Чачак због тражења посла.

Р.Н. бр. 69, од 10. јуна

6. јун

Чачански радници упутили су поздравне телеграме Осмом конгресу Српске социјалдемократске партије:

1) „Класно свесни пролетеријат преко свога 8. конгреса удариће темеље који ће радни народ довести ослобађању. Живела социјална демократија. – Милева и Таса.“

2) „Честитамо рад конгреса, живела социјална демократија. – Груја Лукић, Војин Михаиловић, Милан Селиновић, Радомир Илић, Сава Стојановић, Мил. Стојановић.“

Р.Н. бр. 69, од 10. јуна

Почетак јуна

Пододбор Савеза млинарско-пекарских радника у Чачку, одржао је ванредну скупштину и изабрао нову управу: председник Вељко Костић, секретар Михаило Јовановић, благајник Рад. Стефановић, а чланови управе Вуле Пауновић и Тадија Поповић. За чланове контроле изабрани су Паун Огњановић и Љубомир Ацић.

Р.Н. бр. 72, од 17. јуна

Почетак јуна

Пододбор Савеза млинарско-пекарских радника објавио је бојкот против Владимира Ђорђевића, бившег секретара пододбора, због проневере новца и покушаја цепања пододбора.

Р.Н. бр. 68, од 5. јуна

Половина јуна

Пододбор Савеза кројачких радника у Чачку објавио је бојкот против Драгутина Балтића, кројача, због грубог поступања према радницима.

Р.Н. бр. 74, од 22. јуна

20. јун

Социјалистичка организација у Чачку одржала је у кафани „Цар Лазар“ годишњу скупштину и изабрала нову управу: председник Милета Ђурчић, секретар Милева Лазовић, благајник Влада Ђорђевић, а чланови управе Радомир Ивановић и Сретен Нешић. За чланове контроле изабрани су Живан Жилавић, Милан Селаковић и Радомир Илић.

Р.Н. бр. 75, од 24. јуна

Почетак јула

Браварски радници у Чачку поднели су послодавцима тарифу на потпис. Тарифом је тражено скраћење радног времена од 10,30 на 10 часова, повећање минималне наднице од 1,20 на 1,60 динара, да се прековремени рад плаћа 50%, а да не може трајати дуже од 20 часова и да се укине рад на парче. Послодавци, изузев двојице, нису хтели да прихвате поднету тарифу, због чега су радници ступили у штрајк. Браварски радници су имали веома јаку организацију у оквиру свога пододбора и били спремни на упоран штрајк у својим захтевима. После седам дана штрајка послодавци су били приморани да прихвате све захтеве радника и потпишу предложену тарифу. Тако је још један штрајк чачанских радника успешно завршен.

Р.Н. бр. 84, од 15. јула

Р.Н. бр. 101, од 24. августа

Почетак јула

Пододбор Савеза металских радника у Чачку обавештава раднике да се браварски радници налазе у тарифном покрету, па се упозоравају радници да не долазе у Чачак због тражења посла.

Р.Н. бр. 81, од 8. јула

Половина јула

Синдикално веће у Чачку поднело је извештај о стању у појединим пододборима. Према том извештају пододбор Металских радника имао је 35 организованих и 9 неорганизованих радника, кожарско-прерађивачки 16 организованих и ниједан неорганизован, дрводељски 11 организованих и ниједан неорганизован, млинско-пекарски 10 организованих и 23 неорганизованих, кројачки 10 организованих и 5 неорганизованих, абацијски 12 организованих и 4 неорганизованих, и опанчарски 72 организована и 12 неорганизованих радника. Из извештаја се види да је код пододбора млинарско-пекарских далеко већи број неорганизованих радника. Разлог слабог рада овог пододбора је слаб рад појединих чланова управе и проневера секретара друштвеног новца, што је довело до неслоге међу члановима управе. Запажа се недостатак пододбора месарских радника, који се после формирања убрзо распао, због пасивности рада његових чланова.

Р.Н. бр. 88, од 24. јуна

29. јул

Социјалистичка организација у Чачку приредила је у башти хотела „Лазовић“ позоришни комад „Борба“. Главну улогу у овом комаду социјалне садржине играо је Петар Христилић, члан Народног позоришта из Београда, уз суделовање позоришне секције домаћег „Абрашевића“.

Р.Н. бр. 89, од 27. јула

Крај јула

Синдикално веће у Чачку одржало је своју скупштину на којој је изабрана нова управа. За председника је изабран Стеван Топаловић, за секретара Данило Гавриловић, за благајника Милан Живковић, а за чланове управе Љубомир Душић, Вукоман Ђосић, Милован Станишић, Живан Жилавић, Јездимир Ненадић, Јован Петровић, Радомир Јанковић, Мијаило Благојевић, Крста Николић, Војислав Стојановић, Љубо Стојановић, Милорад Равас и Љубомир Лазич.

Р.Н. бр. 91, од 31. јула

Половина августа

Пододбор Савеза опанчарских радника у Гучи одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Паун Ковачевић, секретар Видоје Араповић, благајник Богдан Броћић. У надзорни одбор изабран је Здравко Караклајић.

Р.Н. бр. 102, од 26. августа

Половина августа

Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника у Чачку, обавештава да су обућарски радници у тарифном покрету, па се умољавају радници да не долазе у Чачак због тражења посла.

Р.Н. бр. 102, од 26. августа

Почетак септембра

Обућарски радници Чачка ступили су у штрајк захтевајући од послодаваца да потпишу нови тарифни правилник. После само три дана борбе штрајк је успешно завршен. Радници су новом тарифом добили знатно повећање наднице и добро регулисање услова рада. Овако брз успех штрајка треба тражити у чињеници да су сви обућарски

радници Чачка били чланови синдиката и зато је штрајк могао да буде добро припремљен и успешно спроведен.

Р.Н. бр. 110, од 14. септембра

27. октобар

Опанчарски послодавци у Чачку захтевали су од својих радника да продуже радно време за један сат, да старији радници раде на парче. Услови рада опанчарских радника ионако су били бедни. Надница је износила од 80 пара до 2 динара уз 13 часова радног времена. Поред тога, послодавци су тражили да се радници одрекну своје синдикалне организације, верујући да ће укидањем организације много лакше моћи да диктирају услове радницима. Како радници нису хтели да прихвате захтеве послодаваца, били су избачени на улицу. Радници су одмах одговорили штрајком у коме је учествовало 72 организована радника. Послодавци су, видећи упорност и непоколебљивост радника у остваривању својих права, позвали у помоћ општинску власт и полицију. Настаје хапшење, малтретирање и прогањање радника. Међутим, верујући да је победа на њиховој страни, опанчарски радници су, сnoseћи све непријатности, упорно водили борбу за остваривање својих права.

Штрајк опанчарских радника трајао је преко три месеца, завршен је првих дана фебруара 1911. потпуном победом радника.

Р.Н. бр. 132, од 4. новембра

Крај октобра

Радници Чачка објавили су бојкот кројачке радње Љуба Јовановића, због малтретирања радника.

Р.Н. бр. 128, од 26. октобра

Почетак децембра

Поводом одржавања великог радничког збора у Београду против реакционарног радикалног режима, а за опште право гласа и слободу штампе, радници Чачка упутили су више поздравних телеграма:

1) „Доле са реакционарним законом. Живела слободна штампа! – Селаковић.“

2) „Високо уздигните буктињу против мрака, а зора већ руди! – Ђорђевић, Ивановић, Ђурчић.“

3) „Живела слободна штампа! Живела социјална револуција! – Јован и Драга Петровић, Живан Швабовић, Марко Павловић.“

4) „Протестујемо против окова штампе и пословног реда Народне Скупштине. Живела слободна штампа! Живело опште право гласа. – Пододбор кожарско-прерађивачки.“

5) „Солидаришући се с вама желимо да истрајете у борби против реакције кличући: живео свестан пролетеријат, живело опште право гласа. – Пододбор млинарско-пекарски.“

6) „Протестујемо најодушевљеније противу нових пројеката закона о штампи, скупштинског пословника, захтевамо опште право гласа. Опанчарски пододбор.“

7) „Придружујемо се протесту против пројекта закона о штампи, скупштинског пословног реда, захтевамо опште право гласа. – Абацијски пододбор.“

8) „Солидарни са вама протестујемо противу незаконитости које се намећу пролетеријату. Живела слобода штампе, живело опште право гласа, доле са реакцијом. – Кројачки пододбор.“

9) „Учинимо сложено протест против незаконског пројекта закона о штампи, пословног реда скупштинског. Захтевамо опште право гласа. – Берберски пододбор.“

10) „Придружујемо се заједничкој борби против угњетача слободне штампе и против пословног реда у скупштини. Живело опште право гласа, доле са цензуром. – Пододбор дрводељских радника.“

11) „Придружујемо се вашем протесту против реакционарних смерова буржоазије кличемо живело опште право гласа. – Социјалистичка организација.“

Р.Н. бр. 149, од 14. децембра

Крај децембра

Радници Чачка одржали су протестни збор против пројекта закона о штампи и скупштинског пословника. Збору је присуствовало преко 200 радника. После одржаног збора учесници су манифестовали улицама града.

Р.Н. бр. 153, од 25. децембра

Непознат датум

У Чачку је основана прва обућарска задруга чији су оснивачи били Милета Ђурчић, Петар Љубојевић, Мића Чакаревић и Спасоје Пенезић. Оснивачи су у задругу унели сав свој алат и инвентар. Задруга је почела рад без икаквог капитала, али је упорношћу радника и квалитетом рада успела да се одржи све до рата 1941. године.

Сећање

1911. ГОДИНА

Почетак јануара

Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника Чачка одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу у саставу: председник Јован Петровић, секретар Север Страшмештеровић, благајник Петар Чакаревић. За контролоре су изабрани Раде Митровић и Милан Петаковић, а за делегата на скупштини Савеза кожарско-прерађивачких радника изабран је Јован Петровић.

Р.Н. бр. 4, од 8. јануара

Крај јануара

Пододбор Савеза абацијских радника у Чачку изабрао је нову управу: председник Станимир Радошевић, секретар Бранислав Станковић, благајник Мијаило Божовић, контролна комисија: Тијосав Лазовић и Иван Божовић. За делегата на конгресу Савеза абацијских радника изабран је Тијосав Лазаревић.

Р.Н. бр. 14, од 1. фебруара

Јануар

Опанчарски радници Чачка ступили су у штрајк који је имао одбрамбени карактер. Штрајк је вођен у циљу одбране организације од послодаваца који су покушали да растуре радничку организацију. После више од три месеца борбе штрајк је успешно завршен, послодавци су признали организацију опанчарских радника.

Р.Н. бр. 19, од 7. фебруара

Почетак фебруара

Поред осталих радничких организација у Чачку је основан и пододбор Савеза берберских радника.

Р.Н. бр. 26, од 15. фебруара

Половина фебруара

Синдикално веће у Чачку изабрало је нову управу: председник Јован Петровић, секретар Аца Атанацковић и благајник Војислав Ерић.

Р.Н. бр. 29, од 18. фебруара

Половина фебруара

Пододбор Савеза опанчарских радника у Гучи одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Милан Јоловић, секретар Видоје Араповић, благајник Богдан Братић. За чланове надзорног одбора изабрани су Драгутин Рајичић и Паун Ковачевић.

Р.Н. бр. 34, од 24. фебруара

Половина фебруара

Пододбор Савеза опанчарских радника у Чачку одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу. За председника је изабран Аца Атанацковић, за секретара Давид Радичевић, за благајника Стојан Стишовић, а за чланове Владислав Тошић, Василије Вранић и Вукосав Станојевић. У надзорни одбор изабрани су Петар Новаковић, Драгић Цвијовић и Миливоје Топаловић. За делегата на Савезној скупштини опанчарских радника изабран је Аца Атанацковић.

Р.Н. бр. 34, од 24. фебруара

Половина фебруара

Пододбор Савеза металских радника у Чачку изабрао је нову управу у саставу: председник Војислав Ерић, секретар Љуба Душић, благајник Спасоје Јанић и чланови Никола Радосављевић и Вукашин Вуковић. У финансијску контролу изабрани су Мирко Стефановић и Милорад Златковић.

Р.Н. бр. 37, од 28. фебруара

Почетак априла

Пододбор Савеза кројачких радника у Чачку одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Радомир Илић, секретар Милан Павловић, благајник Атанас Кацамунски. У контролну комисију изабрани су Крста Николић и Милутин Вељковић, а за делегата на конгресу Савеза кројачких радника изабран је Радомир Илић.

Р.Н. бр. 76, од 15. априла

Почетак априла

Пододбор Савеза грађевинских радника у Чачку, уз помоћ синдикалног већа, обновио је свој рад и изабрао нову управу у коју су ушли: председник Милентије Михаиловић, секретар Вукоман Павловић и

благајник Јордан Ристић. У надзорни одбор изабрани су Витомир Филиповић за председника и Љуба Продановић за секретара.

Р.Н. бр. 87, од 28. априла

1. мај

Радници Чачка свечано су прославили свој празник рада. Преко 360 радника узело је учешћа у прослави, међу којима и први пут 60 сељака-социјалиста из Зеока и Граба. Радници су са великим одушевљењем поздравили долазак сељака, док је оркестар РКУД „Абрашевић“ свирао „Марсељезу“.

Скуп учесника прославе био је испред кафане „Цар Лазар“, одакле је у 9 часова поворка кренула ка Малој пијаци, где је Топаловић Миливоје говорио о захтевима радника и тражио њихово остварење. Одатле је поворка кренула улицама града и зауставила се на Великој пијаци, где је одржан збор уз присуство преко 500 грађана. На збору су Сава Музикравић, професор, и Таса Петковић, чиновник, говорили о значају Првог маја, о међунродној солидарности пролетеријата, о милитаризму и политици владајућих партија.

По подне радници су се поново окупили испред кафане „Цар Лазар“, касније у парку крај Мораве где је одржано радничко весеље уз програм радничког друштва „Абрашевић“. Овде је Милева Петковић говорила о положају жене у друштву и њеном учешћу у борби коју води радничка класа. Прослава је завршена одакле је и почела, испред кафане „Цар Лазар“, где је поново говорио професор Сава Музикравић.

Р.Н. бр. 87, од 28. априла

Почетак маја

Пододбор Савеза млинарско-пекарских радника и Синдикално веће у Чачку објавили су бојкот посластичарске радње Ђорђа Јовановића, зато што не поштује закључену тарифу, вређа раднике и не дозвољава својим радницима да посећују састанке.

Исти Савез обавештава воскарске и лицидерске раднике да не иду на рад код Јеремије Прокића, воскара из Чачка, зато што оптужује и клевета организоване раднике код полиције.

Р.Н. бр. 102, од 16. маја

Почетак маја

Социјалистичка организација у селу Слатини изабрала је управу у саставу: председник Драгутин Перуничих, секретар Александар Биорац, благајник Тихомир Страњанац и чланови Владимир Чакајац и Душан Ровинац. За контролоре су изабрани Андрија Лазаревић, Радован Гавриловић и Бранислав Мацаревић.

Р.Н. бр. 101, од 14. маја

13. мај

Своју високу солидарност испољили су радници Чачка на сахрани друга и саборца Груја Лукића, фарбарског радника и члана Социјалдемократске странке. Сви организовани радници напустили су радионице да одају последњу пошту своме другу. Од преминулог друга, у име партијске организације, опростили су се Сава Музикравић, професор, и Таса Петковић, чиновник, који су свој говор завршили речима:

„Нека они који проповедају рај на небу, а уживају га на земљи знају: да је социјална демократија маску њихове демагогије распарчала и да се пролетеријат, свестан и снажан, побеђујући, приближује мети среће и братства.“

Р.Н. бр. 103, од 17. маја

Половина маја

Месна социјалистичка организација у Чачку изабрала је делегате за IX конгрес Српске социјалдемократске партије Милету Ђурчића, Радомира Ивановића, Саву Музикравића и Радомира Илића. На конгресу је дискутовао Сава Музикравић.

Р.Н. бр. 106, од 20. маја

Половина маја

Пододбор Савеза дрводељских радника у Чачку одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу, коју су сачињавали: председник Милован Станишић, секретар Стеван Топаловић и благајник Живојин Ђосић. За контролоре су изабрани Глиша Вукомановић и Драгољуб Димитријевић.

Р.Н. бр. 111, од 26. маја

28. мај

У Београду је одржана Прва земаљска конференција жена социјалдемократата. Испред жена Чачка, делегат на овој конференцији је била Ковиљка Ђурић.

Р.Н. бр. 115, од 1. јуна

Почетак јуна

Поводом одржавања Девог конгреса Српске социјалдемократске странке, радници Чачка упутили су поздравне телеграме Конгресу:

1) „Чачак – Честитајући рад IX конгреса социјалне демократије узивијемо: Да живи свестан пролетеријат, да живи социјална демократија! Социјалистичка организација.“

2) „Чачак – Радничком парламенту желимо успешан рад. Будућност је наша. Живео Интернационални Пролетеријат. Музикравић, Ивановић, Стојановић, Михаиловић, Ђорђевић, Јаковљевић, Милан В. Павловић, Михаило Рајчић, Алекса Влатковић.“

3) „Обесправљено у капиталистичком друштву, тражимо еманципацију човека и жена. Софија, Милева.“

Р.Н. бр. 118, од 4. јуна

Р.Н. бр. 125, од 13. јуна

Почетак јуна

Социјалдемократска странка повела је акцију потписивања петиције против реакционарног владајућег режима радикалске буржоазije. Из Чачка је петицију потписало 158 чланова странке.

Р.Н. бр. 123, од 10. јуна

Крај јуна

Повереништво Савеза берберских радника у Чачку изабрало је за повереника Милана Топаловића, а за чланове надзорног одбора Љубомира Стојановића и Милорада Равасија.

Р.Н. бр. 143, од 4. јула

10. јун

У Чачку су одржани избори за место сталног члана Радничке коморе Србије. Већином гласова изабран је Влада Ђорђевић, абаџијски радник. Интересантно је да је исти делегат изабран и у Краљеву, тако да је представљао два града.

Р.Н. бр. 159, од 22. јула

10. јул

У Чачку је одржан збор занатлија са територије Западне Србије. Збор је организовао Занатлијски савез, који је деловао мимо синдикално организованих радника. Између осталих, говорио је и Павле Радвановић, уредник „Занатлијског савеза“ и председник Главног одбора Занатлијског савеза. Он је у свом говору напао социјалисте и организоване раднике и устао у одбрану ситног поседа. На збору су говорили и синдикални и партијски руководиоци Чачка: Милета Ђурчић и Велисав Јањић. Они су истакли да ситне занатлије треба да се удруже са радницима и заједно боре против система друштвеног уређења, против експлоатације радника, најамног рада, а не против појединаца, како су то занатлије прокламовале.

Р.Н. бр. 156, од 19. јула

13. јул

Примена закона о радњама спроведена је у Чачку веома споро. Послодавци и трговци тешко су прихватили скраћење радног времена и под заштитом полиције покушавали су да изиграју ову законску одредбу. Међутим, када су радници припретили да ће се организовано борити за примену закона, сви послодавци и трговци су почели отврати и затварати радње у одређено време. Једини који није хтео да примени ову законску одредбу био је трговац Веса Милекић, иначе председник општине. Зато се на данашњи дан, увече, пред његовом радњом окупио велики број радника и грађана протестујући против председникове самовоље. Полиција је растерала демонстранте, а председник је сутрадан издао наредбу којом се забрањује радницима окупљање и задржавање у граду после 20 часова.

Р.Н. бр. 158, од 21. јула

Половина јула

После изласка закона о радњама, којим је радно време ограничено на 10 часова, чачански послодавци захтевали су од радника да раде и по 14 до 15 часова. Опанчарски радници устали су у одбрану тешко стечених права објавом штрајка. У свом захтеву радници су једино тражили да се поштује законска одредба о радном времену, односно да раде 10 часова како то и закон регулише.

Р.Н. бр. 154, од 16. јула

Крај јула

Браварски радници запослени у радионици Наума Трифуновића ступили су у штрајк. Штрајк је трајао више од месец дана. Нису познати ближи подаци о резултатима овог штрајка.

Р.Н. бр. 168, од 2. августа

Почетак августа

Пододбор Савеза металских радника у Чачку одржао је полугодишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Миленко Гајић, секретар Вукашин Вуковић, благајник Милутин Павловић и чланови управе Милорад Златковић и Милош Павловић. За чланове финансијске контроле изабрани су Радован Милекић и Данило Гавриловић.

Р.Н. бр. 174, од 9. августа

Половина августа

Социјалистичка организација у Чачку одржала је годишњу скупштину и изабрала нову управу: председник Војислав Ерић, секретар Данило Гавриловић, благајник Влада Ђорђевић и чланови управе Живан Жилавић и Радомир Илић. За чланове надзорног одбора изабрани су Сава Стојановић, Радован Миленковић и Станимир Радошевић.

Р.Н. бр. 189, од 26. августа

21. август

У Мрчајевцима је основана социјалистичка читаоница и изабрана управа: Гаврио Мијатовић, земљорадник, Иван Божовић, абацијски радник, Милан Миловановић, абацијски радник и Тихомир Радивојевић, земљорадник. У надзорни одбор изабрани су Божидар Милинковић, абацијски радник, и Тихомир Јовановић, земљорадник. За књижничара и продавца „Радничких новина“ изабран је Иван Божовић.

Р.Н. бр. 189, од 26. августа

31. август

Столарски радници у Чачку ступили су у штрајк пошто су послодавци одбили да са пододбором Савеза дрводељских радника закључе уговор о послу. Радници су захтевали:

- 1) Укидање рада на парче.
- 2) Повећање минималне наднице од 2,5 на 3 динара.

3) Признавање организације.

4) Скраћење радног времена од 9,5 на 9 часова дневно.

После четвородневног трајања штрајк је завршен потпуном победом радника.

Р.Н. бр. 198, од 6. септембра

Р.Н. бр. 203, од 12. септембра

Почетак септембра

За делегата на ванредној конференцији Савеза абаџијских радника, испред пододбора у Чачку, изабран је Влада Ђорђевић. На одржаној скупштини Ђорђевић је изабран за члана надзорног одбора Савеза.

Р.Н. бр. 204, од 13. септембра

Почетак септембра

Месна организација Социјалдемократске партије у Чачку одржала је збор на коме је присуствовало преко 200 радника. На збору су Влада Ђорђевић и Стеван Топаловић говорили о непризнавању Закона о радњама и општем праву гласа. После конференције одржана је демонстрација за учешће преко 300 радника.

Р.Н. бр. 204, од 13. септембра

Почетак септембра

У Жељевици је формирана месна организација Српске социјалдемократске странке и изабрана нова управа: председник Гаја Јеремић, секретар Кузман Ковачевић, благајник Милан Колаковић и чланови управе Ранко Нешковић и Велисав Гостиљац. За чланове надзорног одбора изабрани су Петар Луковић и Величко Симовић.

Р.Н. бр. 207, од 16. септембра

Почетак септембра

Пододбор Савеза берберских радника у Чачку изабрао је за повереника Милорада Равасија, а за контролоре Милоша Стефановића и Бранислава Кувелића.

Р.Н. бр. 213, од 23. септембра

Почетак октобра

У Лучанима је основана нова читаоница и изабрана управа: председник Јевђо Рендулић, секретар Тихомир Радуловић, благајник Но-

вак Златић. За чланове управе изабрани су Богосав Радојичић, Живојин Урошевић, Милан Стојановић и Тихомир Мандић.

Р.Н. бр. 230, од 13. октобра

11. октобар

Кројачки радници Чачка поднели су послодавцима тарифу на потпис. Како послодавци нису хтели да прихвате нову тарифу, радници су одговорили штрајком. Полиција, штитећи интересе послодавца, хапси четири радника и двојицу осуђује на 20 дана затвора и прогонство, а двојицу на 10 дана затвора. Раднике то није поколебало, већ су наставили штрајк. После око 20 дана трајања, радници су делимично остварили своје захтеве.

Р.Н. бр. 242, од 27. октобра

Р.Н. бр. 253, од 9. новембра

Крај октобра

Чачански радници одржали су протестни збор против рата и мирно манифестовали, а за идеју стварања блаканске конференције.

Р.Н. бр. 245, од 31. октобра

Почетак новембра

Пододбор Савеза млинарско-пекарских радника Чачка одржао је ванредну скупштину на којој је изабрана нова управа у саставу: председник Војислав Стојановић, секретар Атанасије Коусмунски, благајник Влада Ђорђевић. За чланове контроле изабрани су Данило Гавриловић и Светолик Павловић.

Р.Н. бр. 250, од 5. новембра

1912. ГОДИНА

1. јануар

Месна организација Српске социјалдемократске странке у Чачку одржала је конференцију на којој су изабрани делегати за ванредни конгрес Српске социјалдемократске странке. За делегате су изабрани Радован Милекић из Чачка и Коста Новаковић и Душан Пешић из Београда. Пошто је касније Коста Новаковић, из непознатих разлога, дао оставку, за делегата је накнадно изабран Веља Стојановић из Београда.

Р.Н. бр. 4, од 5. јануара

Крај јануара

Пододбор Савеза абацијских радника у Чачку одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Милан Живковић, секретар Милорад Јеремић, благајник Вукоман Ћосић. За чланове контролне комисије изабрани су Тијосав Лазовић и Сретен Станојевић.

Р.Н. бр. 27, од 2. фебруара

Почетак фебруара

Пододбор Савеза млинарско-лекарских радника у Чачку, одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Војислав Стојановић, секретар Борисав Николић, благајник Влада Ђорђевић. За чланове надзорног одбора изабрани су Светолик Ђајић и Данило Гавриловић. Као делегат пододбора за годишњу скупштину Савеза изабран је Борисав Николић.

Р.Н. бр. 34, од 10. фебруара

14. фебруар

Месна организација Српске социјалдемократске странке у Чачку одржала је конференцију на којој је Радомир Ивановић, абација, изабран за посланичког кандидата Чачка на листи Српске социјалдемократске странке. Листу кандидата потврдила је и главна партијска управа.

Р.Н. бр. 41, од 18. фебруара

26. фебруар

Месна организација Српске социјалдемократске странке у Чачку организовала је велики народни збор. Радници су се сакупили испред својих просторија и пошли на збор у поворци носећи своју црвену заставу. Збору је присуствовао и велики број сељака из оближњих села. На збору је говорио Лука Павићевић из Београда о предстојећим изборима.

Р.Н. бр. 52, од 2. марта

Почетак марта

Пододбор Савеза опанчарских радника у Чачку одржао је своју скупштину и изабрао нову управу: председник Божидар Ристовић, секретар Никодин Радоњић, благајник Максим Стојић и чланови Миливоје Топаловић, Милосав Илић и Милисав Цупара. За чланове надзор-

ног одбора изабрани су Петар Новаковић, Милисав Цупара и Љубинко Благојевић.

Р.Н. бр. 66, од 10. марта

1. мај

Радници Чачка, уз обуставу рада, свечано су прославили Први мај. Поворка од преко 600 учесника, са пет црвених застава, манифестовала је улицама Чачка и узвикивала пароле. На Великој и Малој пијаци одржани су митинзи, на којима су Стева Топаловић, Таса Петковић и Милета Ђурчић посебно говорили о милитаризму и општем праву гласа.

На прослави празника рада учествовало је око 200 сељака из драгачевског и трнавског среза. Они су дошли са својим црвеним заставама, а радници су им приредили срдчан дочек уз звуке „Марсеље“ РКУД „Абрашевић“. По подне у парку крај Мораве приређено је радничко весеље уз песму и игру. По завршетку прославе, секретар чачанске партијске организације опростио се од другова са села кратким говором у коме је говорио о методу рада на социјалистичком просвећивању села.

Са прославе је упућен поздравни телеграм главној управи у Београду:

„Са једне од најсјајнијих мајских демонстрација у име 500 другова шаљемо вам социјалистичко поздравље и кличемо: Да живи Први мај! Живело опште право гласа! Социјалистичка организација“.

Р.Н. бр. 93, од 23. априла

Р.Н. бр. 97, од 27. априла

14. мај

Месна организација Српске социјалдемократске странке у Чачку одржала је партијску конференцију у друштвеним просторијама кафане „Цар Лазар“.

Р.Н. бр. 108, од 10. маја

16. и 17. јун

Месна организација Српске социјалдемократске странке у Чачку одржала је своју редовну годишњу скупштину на којој је изабрана и нова управа у саставу: председник Милета Ђурчић, секретар Ђока Протић, благајник Владан Ђорђевић, а за чланове управе изабрани су

Војислав Ерић и Чедомир Цвијовић. За чланове надзорног одбора изабрани су Антоније Марковић, Радомир Ивановић и М. Гајић.

Р.Н. бр. 121, од 26. маја

Р.Н. бр. 149, од 28. јуна

20. јун

Радници Чачка изабрали су суд добрих људи. Задатак суда је да помаже радницима у решавању спорова са послодавцима. После обављеног гласања за судије су изабрани: Милета Ђурчић, обућарски радник, Стеван Топаловић, столарски радник, Војислав Ерић, браварски радник, Чедомир Цвијовић, кројачки радник, Тијосав Лазовић, абацијски радник, а за заменике Божа Ристовић, опанчарски радник, Петар Пешић, лимарски радник, Радован Кнол, каменорезачки радник и Војислав Стефановић, воскарски радник. После конституисања, за председника је изабран Милутин Гавриловић, столарски радник, (вероватно касније кооптиран), а за потпредседника Милета Ђурчић, обућарски радник.

Р.Н. бр. 190, од 15. августа

Крај јула

Савез опанчарских радника обавештава да у Чачку влада велика беспослица па се умољавају радници да не долазе због тражења посла.

Р.Н. бр. 174, од 27. јула

Почетак августа

Пододбор Савеза абацијских радника у Чачку одржао је своју другу тромесечну скупштину на којој је изабрао нову управу: председник Милан Живковић, секретар Илија Томовић и благајник Андрија Оцокољић. За чланове контроле изабрани су Владимир Радошевић и Видосав Симовић.

Р.Н. бр. 189, од 14. августа

Почетак августа

Социјалистичка читаоница у Мрчајевцима одржала је годишњу скупштину и изабрала нову управу: председник Миливоје Јовановић, земљорадник, секретар Радисав Марић, земљорадник, благајник Станмир У. Бојовић, абација. За чланове управе изабрани су Божа Миленковић, абација, и Тихомир Јовановић, земљорадник. На скупштини је 11 грађана дало добровољни прилог у новцу за набавку књига.

Р.Н. бр. 192, од 17. августа

1913. ГОДИНА

Почетак марта

Премину је Драгутин Перуничкић, земљорадник из Слатине. Као веома млад прихватио је идеје Светозара Марковића, а касније пришао Социјалдемократској партији. „Радничке новине“ објавиле су кратак натпис о његовој смрти у коме се, поред осталог, каже: „Својом интелигенцијом и карактером, врло млад, стекао је поверење својих другова и био председник општине и члан окружне скупштине. Када се разочарао у издајнике, изроде Светозареве, пришао је социјалној демократији и верно јој служио, иако су га стари „пријатељи“ исмевали и малтретирали. Он је остао непоколебљиво одан своме учитељу и ушао у наше редове, где је до смрти био.“

Р.Н. бр. 40, од 16. марта

Почетак марта

Пододбор Савеза дрводељских радника у Чачку изабрао је делегата на Трећем конгресу Савеза Стевана Топаловића, столарског радника.

Р.Н. бр. 55, од 6. марта

9. април

У Чачку је од туберкулозе преминуо Радомир Илић, кројачки радник, истакнути члан Српске социјалдемократске странке.

Р.Н. бр. 77, од 3. маја

Крај априла

Са прославе Првог маја, радници Чачка упутили су поздравни телеграм београдским радницима:

„Збор чачанских радника изјављује своју солидарност са радницима целог света у захтевима за међународни мир и братство. Живела социјална демократија! – Топаловић“

Р.Н. бр. 70, од 25. априла

1. мај

Услед војне мобилизације великог броја чланова и функционера синдиката и партијске организације Чачка, прослава Првог маја obeлежена је веома скромно. Одржан је збор на коме је Стеван Топало-

вић, столарски радник, говорио о значају прославе Првог маја. Збору је, преко свих очекивања, присуствовало преко 100 радника. Због прославе празника рада радници су тог дана обуставили рад у око 30 радионица.

Р.Н. бр. 76, од 2. маја

10. јул

Према извештају објављеном у „Радничким новинама“, за протеклих 10 година пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника у Чачку организовао је шест штрајкова, који су укупно трајали 367 дана, са 53 учесника штрајка. Три штрајка су завршена успешно, док су три завршена без успеха.

Р.Н. бр. 134, од 10. јула

8. септембар

Месна организација Српске социјалдемократске партије, одржала је у сали кафане „Лазовић“ велики раднички збор. Тема на збору била је „Рат и ратне последице“. Поред радника, збору је присуствовао велики број ситних сопственика, који су због рата доведени у тешку материјалну ситуацију. На збору је истакнуто да су многи радници после демобилизације остали без посла. Они радници који су имали среће да пронађу посао, морали су да раде за половину наднице, јер су послодавци користили тежак положај привреде, као последице ратног стања.

Р.Н. бр. 201, од 26. септембра

Почетак септембра

Пододбор Савеза опанчарских радника у Чачку одржао је своју скупштину на којој је изабрана нова управа: председник Живко Икодиновић, секретар Милан Радонић, благајник Миленко Ерић, а чланови Максим Стојић, Јездимир Симовић и Драгомир Мандић. За чланове надзорног одбора изабрани су Божа Ристовић, Миливоје Топаловић и Петар Новаковић.

Р.Н. бр. 187, од 10. септембра

Почетак септембра

Пододбор Савеза абацијских радника у Чачку одржао је своју скупштину на којој је изабрана нова управа: председник Вукоман Ђосић, секретар Станимир Радошевић и благајник Антоније Михаило-

вић. За чланове надзорног одбора изабрани су Владимир Радошевић и Сава Палигорић.

Р.Н. бр. 200, од 25. септембра

10. септембар

Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника у Чачку одржао је конференцију на којој је изабрана нова управа у саставу: председник Алекса Вукомановић, секретар Деспот Секулић, благајник Миодраг Симић и чланови Лазар Васовић и Велимир Сретеновић. За чланове надзорног одбора изабрани су Миле Ристовић и Душан Пауновић.

Р.Н. бр. 200, од 25. септембра

30. децембар

Месна организација Српске социјалдемократске партије у Чачку одржала је, у кафани „Цар Лазар“, чланску конференцију.

Р.Н. бр. 202, од 27. септембра

Почетак октобра

Пододбор Савеза металских радника у Чачку одржао је конференцију на којој је обновљен рад, који је ратом био прекинут. На конференцији је изабрана нова управа у саставу: председник Марко Стефановић, браварски радник, секретар Петар Пешић, лимарски радник, благајник Јеремија Ђирковић, браварски радник, и чланови Младен Константиновић и Благоје Шолајић, браварски радници. За чланове финансијске контроле изабрани су Војислав Ерић и Богдан Јовичић.

Р.Н. бр. 220, од 18. октобра

Половина новембра

Социјалистичка организација у Чачку одржала је састанак на коме је извршена попуна нове управе у коју су ушли: потпредседник Стеван Филиповић, обућарски радник, секретар Чедомир Цвијовић, абацијски радник, и члан Сава Стојановић, кројачки радник. За новог председника надзорног одбора изабран је Радомир Ивановић, абацијски радник.

Р.Н. бр. 143, од 28. новембра

9. децембар

Завршетак Другог балканског рата довео је радничку класу Чачка у веома тежак положај. Послодавци су повећали радно време а сма-

њили наднице, док су трошкови живота осетно порасли. Месна организација Српске социјалдемократске партије одржала је збор, уз присуство великог броја радника и сељака, на коме је анализиран тежак положај радника у Чачку изазван ратом.

Р.Н. бр. 276, од 27. децембра

1914. ГОДИНА

9. јануар

У Чачку је преминуо Боривоје Арсенијевић, матурант. Као ученик, одушевљено је пришао социјалдемократском покрету и неуморно радио на пропагирању социјалистичких идеја међу радницима, због чега је био веома омиљен код радничке класе. Био је веома сиромашан и, немајући могућности да се лечи, подлегао је опакој болести. Његовом смрћу раднички покрет Чачка изгубио је младог и оданог члана.

Р.Н. бр. 15, од 17. јануара

Половина јануара

Чачанска социјалистичка организација изабрала је за делегате на Десетом конгресу Српске социјалдемократске партије Милету Ђурчића, обућарског радника, и Радомира Ивановића, абацијског радника.

Р.Н. бр. 24, од 28. јануара

19. јануар

Столарски радници Чачка ступили су у штрајк, захтевајући враћање ранијих услова живота и рада. Наиме, радници су имали утврђен минимум од 2 динара, укинут рад на акорд и радно време од 9 часова дневно. С објавом мобилизације, рад у организацији је био знатно ослабио, што су послодавци искористили да погоршају ионако лоше услове рада. Смањили су минимум на 1 динар, увели рад на акорд и продужили радно време на 10 часова. Радници су одмах одговорили штрајком са захтевом да послодавци врате раније утврђене услове. Видећи одлучност радника у својим захтевима, послодавци су били приморани да прихвате све захтеве радника. Тако се овај штрајк столарских радника завршио потпуним успехом.

Р.Н. бр. 28, од 1. фебруара

Почетак фебруара

Пододбор кожарско-прерађивачких радника Чачка одржао је скупштину и изабрао нову управу: председник Милан Петаковић, секретар Рад. Јанковић, благајник Миле Симић, и чланови Станимир Грковић и Витомир Арсенијевић. За чланове надзорног одбора изабрани су Владимир Радовановић и Душан Пауновић.

Р.Н. бр. 41, од 17. фебруара

Почетак фебруара

Пододбор млинарско-пекарских радника у Чачку објавио је бојкот радње Ђорђа Јовановића, посластичара, као и његових радника. Пододбор упозорава раднике да не долазе у Чачак и не ступају на рад код бојкотованог послодавца.

Р.Н. бр. 34, од 8. фебруара

Почетак фебруара

Група радника Чачка упутила је Десетом конгресу Српске социјалдемократске партије поздравни телеграм следеће садржине: „Непрекидном борбом стићи ћемо мети. Истрајте у борби, с вама смо. Каровић, Милинковић, Димитријевић, Мирић.“

Р.Н. бр. 30, од 4. фебруара

18. фебруар

Социјалдемократска партијска организација у Чачку одржала је велики збор коме је присуствовало преко 500 радника и велики број грађана. На збору су говорили Димитрије Туцовић и Здравко Тодоровић. У ширем излагању они су говорили о антинародној политици владајуће радикалне партије која је својом пореском политиком посебно угрожавала сиротињу и радничку класу. У даљем излагању посебно су указали на националистичку и освајачку политику владе у балканским ратовима, када је извршен поход на Албанију.

Р.Н. бр. 65, од 17. марта

Почетак фебруара

Социјалистичка организација Чачка упутила је Десетом конгресу српске социјалдемократске партије поздравни телеграм следеће садржине:

„Нека се чује глас народа који је топовска рика и шовинистички бес био заглушио. Са жељом да уроди плодом, поздравља рад соција-

листичког парламента са узвиком: Рат рату! Мир међу народима! Живела социјална демократија! Живела федерација балканских народа. Социјалистичка организација.“

Р.Н. бр. 30, од 4. фебруара

Почетак марта

Пододбор Савеза дрводељских радника у Чачку изабрао је нову управу у саставу: председник Живан Милошевић, секретар Средоје Митровић, благајник Јован Ђорђевић. За чланове контроле изабрани су Стеван Топаловић и Мијаило Јовановић.

Р.Н. бр. 89, од 16. априла

Почетак марта

Пододбор Савеза опанчарских радника у Чачку изабрао је нову управу у саставу: председник Божидар Ристовић, секретар Радмило Стаматовић, благајник Јездимир Стишовић. За чланове управе изабрани су Василије Вранић, Чедомир Гавриловић и Владисав Јовановић, а у надзорни одбор Петар Новаковић, Владисав Тошић и Миленко Ерић.

Р.Н. бр. 59, од 10. марта

6. март

Радници на изградњи железничке пруге Чачак – Горњи Милановац радили су у веома тешким условима. Тако „Радничке новине“ пишу: „Рад је трајао дневно 15 сати без икаквог недељног одмора, као и без недовољних животних намирница, јер се и на самом месту, где је барака, врши намирницама пљачка, продајући по врло скупој цени. Преноћишта су испод сваке критике, спава се по кошарама и сељачким вајатима, где се још више изнуравају радне снаге и већи несретни случајеви дешавају.“

Р.Н. бр. 55, од 6. марта

1. мај

У Чачку је поводом празника рада одржана велика манифестација улицама града на којој је учествовало преко 350 радника. Са прославе је упућен поздравни телеграм Главном одбору Српске социјалдемократске странке у Београду:

„Испод црвене заставе 350 демонстраната кличу заједно са вама: Живела радничка интернационала! Живео Први мај! – Социјалистичка организација.“

Р.Н. бр. 103, од 3. маја

Мај

Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника у Чачку изабрао је нову управу: председник Лазар Васовић, секретар Властимир Рабреновић, благајник Миодраг Симић. У надзорни одбор изабрани су Душан Пауновић и Марко Мутавцић.

Р.Н. бр. 121, од 24. маја

1. јун

Социјалдемократска партијска организација у Чачку одржала је окружну партијску конференцију у кафани „Цар Лазар“ са следећим дневним редом:

1. Ревизија устава и захтеви социјалне демократије;
2. Положај земљорадника после ратова;
3. О организовању на селу;
4. Питања и предлози.

Ближи подаци о раду конференције нису познати.

Р.Н. бр. 126, од 31. маја

15. јун

Социјалистичка организација у Чачку одржала је на Великој пијаци протестни збор поводом непримењивања Закона о радњама од стране послодаваца и власника радњи. Истог дана одржана је и партијска конференција у кафани „Цар Лазар“. Ближи подаци о збору и раду конференције нису познати.

Р.Н. бр. 137, од 13. јуна

Јун

За посланичке кандидате Српске социјалдемократске партије за округ чачански кандидовани су: Радомир Ивановић, абација из Чачка, Миљко Савић, економ из Свештице, Коста Ђорђевић, каменорезац из Краљева, Велимир Ђуракић, економ из Зеока, и Живан Станојевић, обалски радник из Београда. Као квалификовани кандидати истакнути су Коста Новаковић, новинар из Београда, и Миливоје Тадић, адвокат из Ужица.

Р.Н. бр. 149, од 27. јуна

SERBIAN SOCIO-DEMOCRATIC PARTY IN CACAK (1903-1914)
(Chronology of important events)

Serbian Socio-Democratic party was founded in Belgrade in 1903. In the same year, Workers' Association was organized in Cacak, and in 1904 Local Organization of Serbian Socio-Democratic Party whose president was Mileta Curcic, shoe maker.

Workers' movement in Cacak, as a part of workers' movement in Serbia, was successful in class struggle before the First World War. Professional syndicate organizations were formed, demands for improving workers' status in Cacak workshops were pointed out, strikes were organized, meetings and May Day demonstrations in order to achieve their rights were also organized. Educational courses were started, workers' library and reading room of 'ABRASEVIC' – workers' cultural, artistic association were organized, lectures were held, there was a school for giving speeches, there was an evening political school, etc.

For this work, mainly reports from 'Workers' Newspapers' were used because it was the organ of Serbian Socio-Democratic Party and the source of authentic material regarding Cacak. They were following workers' struggle and regularly published reports about life and struggle of workers in Cacak. Workers also cooperated, writing about their position trying to organize struggle for their rights and inform more workers about their organizations. It is interesting to point out that none of the workers joined the Communist Party after the Vukovar Congress. They remained faithful to their socio-democratic ideas and syndicate organizations.

Milovan Vulović

LE PARTI SOCIAL-DEMOCRATE SERBE À TCHATCHAK (1903 - 1914)

Le Parti social-démocrate serbe fut fondé en 1903 à Belgrade. Au cours de cette même année fut formée à Tchatchak l'Association ouvrière et, dès 1904, une organisation locale du Parti social-démocrate serbe, avec, à sa tête, Mileta Ćurčić, ouvrier dans la cordonnerie.

Le mouvement ouvrier de Tchatchak, en tant que partie du mouvement ouvrier de Serbie, enregistré, à la veille de la Première guerre mondiale, ses premiers succès dans la lutte des classes. Furent formées les premières organisations

syndicales par catégories professionnelles, furent avancées les revendications exigeant une amélioration de la condition des ouvriers dans les ateliers de Tchatchak, après quoi furent organisés des grèves, des meetings et des manifestations de protestation de mai en vue de la réalisation de ces droits. Dans le cadre de la lutte des classes, une grande attention fut prêtée à l'éducation des ouvriers. C'est ainsi que l'on organisa des cours pour les illettrés, une bibliothèque ouvrière, une salle de lecture; l'Association de culture et d'art „Abrašević“ organisa des conférences, une école de rhétorique, une école vespérale du Parti social-démocrate etc.

Pour ces activités on avait recours essentiellement aux informations publiées dans le Journal ouvrier, organe du Parti social-démocrate serbe et source des documents authentiques relatifs à Tchatchak. En suivant la lutte des ouvriers de Serbie, il publiait régulièrement des articles sur les activités et la vie des ouvriers de Tchatchak. Y collaboraient aussi des ouvriers, désireux de présenter leur milieu, d'expliquer leur condition, d'organiser la lutte pour les droits des ouvriers et d'en attirer, autant que possible, dans leurs organisations. Fait intéressant, c'est qu'aucun ouvrier du Parti social-démocrate serbe de Tchatchak ne s'associa, après le congrès de Vukovar, au Parti communiste. Ils restèrent fidèles à leurs idées social-démocrates et au mode d'organisation syndical.

Milovan Vulović

САДРЖАЈ

1. Катарина Дмитровић – РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА ПРАИСТОРИЈСКЕ НЕКРОПОЛЕ ПОД ХУМКАМА НА ЛОКАЛИТЕТУ РУЈА У ДУЧАЛОВИЋИМА	5
2. Лидија Никитовић и Растко Васић – ХУМКА ИЗ БРОНЗАНОГ ДОБА НА ЛОКАЛИТЕТУ РАВНИНЕ У СЕЛУ ЈАНЧИЋИ КОД ЧАЧКА	23
3. Дејан Радичевић – АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА НА ЛИШКОЈ ЋАВИ КОД ГУЧЕ У 2000. И 2001. ГОДИНИ	37
4. Делфина Рајић и Милош Тимотијевић – СТВАРАЊЕ СРПСКЕ СВЕТЕ ГОРЕ. ОВЧАРСКО-КАБЛАРСКИ МАНАСТИРИ ОД XIV ДО КРАЈА XX ВЕКА	53
5. Делфина Рајић – ИКОНОСТАС ЦРКВЕ ВАЗНЕСЕЊА ХРИСТОВОГ У ЧАЧКУ	117
6. Милош Обрадовић – КНЕЗ И БУЉУБАША ПЕРИША ИЗ МИОКОВАЦА	141
7. Снежана Шапоњић-Ашанин – КУЛТ ВАТРЕ У СВЕТЛУ НАРОДНЕ ТРАДИЦИЈЕ	147
8. Радован М. Маринковић – ПРОТОКОЛИ УМРЛИХ О СТРАДАЊИМА У БОРБАМА ОКО ЧАЧКА У ОКТОБРУ/НОВЕМБРУ 1915. ГОДИНЕ	187
9. Ивана Ђирјаковић – ЗАВЕТИНА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ	199
10. Дејан Петровић – КОНЗЕРВАЦИЈА СКИФОСА ИЗ ГРЧКЕ АНТИЧКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ	211
11. Милован Вуловић – СРПСКА СОЦИЈАЛ- ДЕМОКРАТСКА СТРАНКА У ЧАЧКУ 1903 – 1914	227

CONTENTS

1. Katarina Dmitrović – THE RESULTS OF THE ARCHEOLOGICAL RESEARCH OF THE PREHISTORIC MOUND NECROPOLIS AT THE SITE RUJA IN DUČALOVIĆI	5
2. Lidija Nikitović i Rastko Vasić – A BRONZE AGE MOUND AT THE SITE RAVNINE IN THE VILLAGE OF JANČIĆI NEAR ČAČAK	23
3. Dejan Radičević – ARCHEOLOGICAL RESEARCHES ON LISKA CAVA NEAR GUCA IN 2000 AND 2001	37
4. Delfina Rajić i Miloš Timotijević – CREATING OF ‘SERBIAN HOLLY MOUNTAIN’ – OVCAR–KABLAR MONASTERIES FROM XIV TO THE END OF XX CENTURY	53
5. Delfina Rajić – ICONOSTATIS OF THE CHURCH OF CHIRST ASCENATION IN CACAK	117
6. Miloš Obradović – DUKE AND MILITARY COMMANDER FROM MIKOVCI	141
7. Snežana Šaponjić–Ašanin – CULT OF FIRE IN THE LIGHT OF NATIONAL TRADITION	147
8. Radovan M. Marinković – DEATH PROTOCOLS ABOUT KILLED PEOPLE IN WAR IN NEIGHBOURHOOD OF CACAK ON OCTOBER/NOVEMBER 1915	187
9. Ivana Ćirjaković – VILLAGE RELIGIOUS FESTIVAL IN CACAK REGION	199
10. Dejan Petrović – CONSERVATION OF SINGLE SCULLS FROM THE CLASSICAL PERIOD COLLECTION OF NATIONAL	211
11. Milovan Vulović – SERBIAN SOCIO–DEMOCRATIC PARTY IN CACAK (1903–1914).	227

TABLE DES MATIÈRES

1. Katarina Dmitrović – RÉSULTATS DES FOUILLES ARCHÉOLOGIQUES DANS UNE NÉCROPOLE PRÉHISTORIQUE SUR LES PENTES DE LA RUJA	5
2. Lidija Nikitović i Rastko Vasić – TERTRE DE L'ÂGE DE BRONZE SUR LE SITE RAVNINE DANS LE VILLAGE DE JANČIĆI PRÈS DE TCHATCHAK	23
3. Dejan Radičević – FOUILLES ARCHÉOLOGIQUES DANS LA LIŠKA ČAVA PRÈS DE GUČA AU COURS DES ANNÉES 2000 ET 2001	37
4. Delfina Rajić i Miloš Timotijević – CRÉATION DU MONT ATHOS SERBE MONASTÈRES DE L'OVČAR ET DU KABLAR (XIV ^e SIÈCLE – FIN DU XX ^e).	53
5. Delfina Rajić – ICONOSTASE DE L'ÉGLISE DE L'ASCENSION À TCHATCHAK	117
6. Miloš Obradović – CHEF DE VILLAGE ET COMMANDANT PERIŠA DE MIKOVCI.	141
7. Snežana Šaponjić–Ašanin – CULTE DU FEU À LA LUMIÈRE DE LA TRADITION POPULAIRE	147
8. Radovan M. Marinković – REGISTRES DES DÉCÈS CAUSÉS PAR LES CARNAGES PENDANT LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE EN OCTOBRE ET NOVEMBRE 1915 AUX ENVIRONS DE TCHATCHAK	187
9. Ivana Ćirjaković – „ZAVÉTINA“ OU „OBÉTINA“	199
10. Dejan Petrović – RESTAURATION D'UN SCYPHOS FIGURANT DANS LA COLLECTION D'ANTIQUES DU MUSÉE NATIONAL DE BELGRADE.	211
11. Milovan Vulović – LE PARTI SOCIAL-DEMOCRATE SERBE À TCHATCHAK (1903-1914)	227

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ
књ. XXXII, 2002.

Тираж: 500

Рукопис предат у штампу јуна 2003.
Обим: 19¼ табака и 3 табака прилога
Штампање завршено октобра 2003.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ЗБОРНИК радова Народног музеја / главни
и одговорни уредник Невенка Бојовић. - 1969,
бр. 1- . - Чачак : Народно музеј, 1969- . -
26 cm

Годишње

ISSN 0350-7262 = Зборник радова Народног
музеја (Чачак)

COBISS. SR-ID 8293890